

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. Пушкин номидаги тил ва адабиёт институти

Қ. МУҲАМАДЖОНОВ

ЖАНУБИЙ ҚОЗОҒИСТОНДАГИ
ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИ МОРФОЛОГИЯСИ

Масъул муҳаррир
ЎзССР Фанлар академияси академиги
Ш. Шобдураҳмонов

Тошкент
Ўзбекистон ССР „Фан“ нашриёти
1983

Мазкур монография Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларининг морфологик хусусиятларини қиёсий таҳлил қилишга бағишланган. Мазкур территориядаги ўзбек шевалари уч йирик - қорлуқ, уғуз ҳамда қипчоқ гурпуна шеваларидан иборат булиб, шаклланиш тарихи бир-бирлари билан узвий боғлиқ бўлган. Шу боисдан уларнинг морфологик хусусиятлари аввало бу шеваларнинг ўзаро бир-бирларига таъсири ва қардош қозоқ тилига муносабати жараёнида кўриб чиқилди.

Монография диалектологлар, олий ўқув юртлири филология факультетининг туркий тиллар тарихи ва диалектологияси билан шуғулланувчи ўқитувчилари ва талабаларига мўлжалланган.

Тақризчилар:

филология фанлари кандидатлари К.НАВАРСОВ,
А.ИШАЕВ

М 70103-2614 76 - 84 4602010000
М 355(04)-83

Ўзбекистон ССР "Фан" нашриёти, 1983 йил

ШАРТИ ҚИСҚАРТМАЛАР

- Ф.Абдуллаев, I - Ф.Абдуллаев. Хоразм шевалари, I.
 АДД - Автореферат докторской диссертации.
 АКД - Автореферат кандидатской диссертации.
 Ад.орф. - адабий орфографик.
 С.Аманжолов ВКЯ - С.Аманжолов. Вопросы Казахского Языковедения.
 Араб. - араб тили.
 А.К.Боровков, БЛ - А.К.Боровков. Бедаи-ад-лугат.
 А.К.Боровков. Тафсир - А.К.Боровков. Лексика среднеазиатского тафсира XII-XIII вв.
 И.А.Батманов. Язык ЕПДЦ - И.А.Батманов. Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности.
 Бошқ. - Бошқарт тили.
 Бобқ. - Бобайқургон шеваси ва қишлоғи.
 Берун. - Беруний шеваси.
 Л.Будагов, I - Л.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий.
 Бух. - Бухоро шевалари.
 Вод.-Кув. - Водил-кува шевалари.
 Гурл. - Гурлан шеваси.
 Девон. - Маҳмуд Кашгарий. Девону лугатит турк.
 ДЛТ.Инд. - Девону лугатит турк. Индекс.
 ДТС. - Древнетюркский словарь.
 Ёрг. - Ёрголиқ шеваси ва қишлоғи.
 Ёқут - Ёқут тили.
 Жан.Хоразм - Жанубий Хоразм шевалари.
 Диз. - Диззах шеваси ва шаҳри.
 Иқон - Иқон шеваси ва қишлоғи.
 ИФТЯ - История формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири.
 КД. - кандидатская диссертация.
 Н.Ф.Катанов. ОИУЯ - Н.Ф.Катанов. Опыт изучения урянхайского языка.
 КРС - Киргизско-русский словарь.
 С.Е.Малов, ЦДШ - С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности.

- ности.
- С.Е.Малов. УНС - С.Е.Малов. Уйгурские наречие Синь-цзяна.
- С.Е.Малов. ПШП-МК - С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии.
- С.Е.Малов. ЯКУ - С.Е.Малов. Язык желтых уйгуров.
- Мнк. - Манкент шеваси ва қишлоғи.
- Манғ. - Манғит шеваси ва қишлоғи.
- М.Мирзаев. БШ - М.Мирзаев. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари.
- Миришк. - Миришкор шеваси.
- Муғул. - Муғул тили.
- Наманг. - Наманган шеваси ва шаҳри.
- Олт. - Олтой тили.
- Орх.-енис. - Орхон-Енисей ёдгорликлари.
- РКазС. - Русско-казахский словарь.
- РККС. - Русско-Кара-калпакский словарь.
- Рдл. - В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий.
- Сайр. - Сайрам шеваси ва қишлоғи.
- Сигн. - Сигноқ шеваси ва қишлоғи.
- Султ. - Султоробод шеваси ва қишлоғи
- Сузоқ. - Сузоқ қишлоғи ва шеваси.
- Тдс. - Туркман дилиниҳ-сезлиги.
- Телеут - Телеут тили.
- Тошк. - Тошкент шеваси ва шаҳри.
- Тот. - Татор тили.
- Тува - Тува тили.
- Тулк. - Тулкибаш шеваси ва қишлоғи.
- Турк. - Туркистон шеваси ва шаҳри.
- Туркман. - Туркман тили
- Турк - Турк тили.
- Туҳфа - Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия.
- УЗНГП - Ученые записки Наманганского Государственного Педагогического Института
- Уйғ. - уйғур тили.
- Фарғ. - Фарғона шеваси ва шаҳри.
- Форс-тожик. - Форс-тожик тили.
- Х.асп. - Ховорасп шеваси.

- Хак. - хакас тили.
 Хив. - Хива шеваси ва шаҳри.
 Хоразм. - Хоразм шеваси.
 Хнқ. - Хонқо шеваси ва қишлоғи.
 Чимк. - Чимкент шеваси ва шаҳри.
 Чурн. - Чўрноқ шеваси ва қишлоғи.
 Шерт. - Шерт шеваси ва қишлоғи.
 Ш.Шоабдураҳмонов, ҲХШ. - Ш.Шоабдураҳмонов. Ўзбек адабий тили
 ва ўзбек халқ шевалари.
 Шов. - Шоват шеваси ва қишлоғи.
 Шор. - Шор тили.
 Я-эр. - Янги бозор шеваси.
 ҲДМ. - Ўзбек диалектологиясидан материаллар.
 Ҳзган. - Ҳзганш шеваси ва қишлоғи.
 Ҳш. - Ҳш шеваси ва қишлоғи.
 Ҳранғ. - Ҳранғай қишлоғи.
 ҲШЛ. - Ўзбек шевалари лексикаси.
 ҲХШЛ. - Ўзбек халқ шевалари лугати.
 Қ.қалп. - Қорақалпоқ тили.
 Қипч. - Қипчоқ шеваси.
 Қирғ. - Қирғиз тили.
 Қозоқ. - Қозоқ тили.
 Қрб. - Қорабулоқ шеваси ва қишлоғи.
 Қрн. - Қарноқ шеваси ва қишлоғи.
 Қорлуқ. - Қорлуқ шеваси.
 ҚЎЗ. - Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари.
 Қзқ. - Қизил қишлоқ шеваси ва қишлоғи.
 Қрм. - Қорамурт шеваси ва қишлоғи.
 Қарч. - Қорачиқ шеваси ва қишлоғи.

М У А Д Л И Ф Д А Н

Ушбу китоб 1965-1980 йиллар мобайнида Жанубий Қозоғистон территориясидаги ўзбек шеваларини урганиш мақсадида уюштирилган диалектологик экспедиция даврида тўпланган материаллар асосида юзата келди. Йиғилган материаллар асосини муаллифнинг кузатиши, аҳоли орасида олиб борилган суҳбатлар, магнитофон лентасига ёзиб олинган турли мавзудаги текстлар, ҳамда ЎзССР А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти ўзбек диалектологияси бўлимида тузилган махсус анкета орқали сўраб олинган жавоблар ташкил этади.

Китоб мазкур территорияга тарқалган ўзбек шеваларининг морфологик хусусиятларини урганишга бағишланган. Бунда ҳар бир сўз туркуми алоҳида тавсиф қилиниб, уларнинг шевалараро умумий ва хусусий томонлари, ҳар бир гурӯҳ шеваларнинг қозоқ тилига муносабати, унинг таъсир даражаси кўрсатилиб борилди. Шунингдек, ҳар бир сўз туркуми ичида шевага хос ясалиш усуллари ҳамда шевалараро умумий томонлари тавсиф этилди.

Ўзбекистон территориясидаги ўзбек шевалари ўзларининг тил хусусиятларига кўра уч йirik этник гурӯҳга ажратилиши ва шу асосда тасниф қилиниши маълум. Шуниси характерлики, Жанубий Қозоғистонга тарқалган ўзбек шевалари ҳам тил хусусиятларига кўра ана шундай уч йirik этник гурӯҳ вакилларидан ташкил топган. Мазкур территориядаги гурӯҳлар Ўзбекистондагидек йirik бир область территориясига мос келадиган массивни эгалламайди, уларнинг ҳар бири кичик-кичик гурӯҳларни ташкил этиб, алоҳида истиқомат қиладилар. Шунинг учун ҳам ўзбек шеваларини тасниф қилган олимларимиз уларни шу тил гурӯҳлаштирилганлар /бу ҳақда қушироқда гапирамиз/.

Жанубий Қозоғистон территориясидаги ўзбек шевалари ўзининг фонетик, морфологик ҳамда лексик хусусиятлари жуда характерли ва лингвистик нуқтаи назардан мураккаб бўлишига қарамай, 1960 йилларга қадар проф. Е.Д.Поливановнинг Туркистон шаҳар ва Иқон қишлоғининг фонетикасига доир мақоласи, академик К.К.Юдахиннинг Қорабулоқ ва Манкент шеваларига бағишланиб 1920 йиллардаёқ эълон қилинган ишларигина мавжуд эди.

Сунгги йилларда мазкур шеваларни ўрганишга қизиқиш орта бориб, Сафо Зуфаров Сайрам шеваси темасида - 1936 йилда, мазкур ишнинг муаллифи Туркистон шаҳар шеваси ҳақида - 1980 йилда, А.Ўлдошев Манкент шевасида кандидатлик диссертациясини ҳимоя қилдилар. Проф. Ф.А.Абдуллаев "Ўзбек тилининг ўгуз лаҳжалари" номи билан 1978 йили монография эълон қилди. Филология фанлари кандидати К.Назаров мазкур шеваларни ўрганишга ва уларнинг таснифига бағишланган иккита мақоласини эълон қилди.

Эълон қилинган материалларнинг қамраб олинган масалаларнинг талқини, уларнинг илмий қиммати, тилшуносликка қўшган ҳиссалари ҳаётдан аҳамияти катта, албатта. Лекин юқорида қайд қилинган илмий ишлар танлаб олган шева материаллари билан чекланиб, умумқийсий планда тасниф этилмаган.

Биз шунга кўзда тутиб Жанубий Қозоғистон территориясидаги ўзбек шеваларининг морфологиясини, ҳар уччала шева материаллари шосида, қийсий ўрганишни лозим топдик. Бунда биз қорлуқ, ўгуз ҳамда қипчоқ шеваларининг морфологик хусусиятларинингине қийслаб қолмай, балки уларнинг умумий ва хусусий томонларини ҳамда мазкур шеваларнинг атроф қозоқ тилига ташкил топиши масалаларига ҳам эътибор беришга ҳаракат қилдик.

Бизнинг "Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари" номи билан чоп этилган /1981/ китобчамиз шу борада қўйилган биринчи қадам эди. Унда оз бўлса-да қорлуқ ва қипчоқ шеваларининг айрим фонетик ва лексик хусусиятлари қийсланган эди. Лекин биз мазкур ишмизда Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари морфологиясини ҳар уччала шевалар бўйича тўла, барча аспектилари бўйича қийсий ўрганиш деган даявони қўймаймиз. Материал тўплаш ва уни системалаштириш қийинчиликларини назарда тутиб юқорида номлари қайд қилинган олимларимизнинг материалларидан, эълон қилинган текстларидан ҳам фойдаландик.

К И Р И Ш

Канубий Қозоғистон воҳасидаги ўзбек шеваларининг тарихи шу шевада сўзлашувчи аҳоли-қабил ва этник группаларнинг тарихи билан узвий боғлиқ. Мазкур қабил ва этник группалар тарихи эса тарихий-этнографик адабиётлар, ёзма ёдгорликлар ва археологик қазилмалар берган хабарларга кўра, генетик жиҳатдан ўзбек халқи таркибига кирган қорлуқ, ўғуз ва қипчоқ этник группаларининг мазкур областга тарқалиш тарихи, шу уч йirik этник группа вакиллариининг ўзаро маданай, иқтисодий ва сийсий муносабатлари тарихи фониди ҳар бир этник группа тил бирлигининг шаклланиш тарихи билан боғлиқ. Иккинчи томондан, кўна Сирдарёнинг урта оқимиға жойлашган қадимий ва урта аср шаҳарлари Келер, Шавғер, Утрор, Ясси, Туркистон ҳамда Арис ва Бодом дарёлари орасига жойлашган Сайрам шаҳарлари тарихи ҳамда туркий қабилаларнинг оммавий тусда шу территорияға миграцион силжишларига қадар мавжуд булган қабилалар билан булган муносабати, аралашув ва мавжуд булган субстрет тарихи билан боғлиқдир.

Қадимги ёзма ёдгорликларининг берган маълумотларига кўра, Утрор ва унинг атрофида ўтказилган археологик қазилмалар у ерда эрамаиздан аввал IX асрдаёқ аҳоли яшаганлигидан далолат беради¹. Проф. А.Н.Бернштам ўтказган археологик қазилмалар бу фактларни тўла тасдиқлайди. Унда топилган сопол идиш ва бошқа асбоблар скиф-сармет қабилаларига оид бўлиб, қангудлар давриға (эрамаиздан олдинги IY асрға) мос келишини тасдиқлаган².

Урта Осиёда, хусусан Сирдарёнинг урта оқимида улардан сўнг яшаган қадимий массагетлар, сугдлар, саклар ва эфтолитлар IY-IYII асрларда турк сийсий бирлашмасига кириб, ассимиляциялашганлиги натижасида бир-бириға яқин шева ва тилда сўзлашадиган қабилалар вужудта келди. Бу ҳодиса ўзбек халқининг ва

¹ Карант: Большая советская энциклопедия. Т.35, М., 1955, с. 431; Доспанов Д. Путешествие за книгами Отрара. -Вокруг Бвста, 1969, II, с.49.

² Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенезиса Южного Казахстана. Известия АН КазССР, 67, Серия археологическая. Вып. I, 1950, с.81-88.

Ўрта Осиёдаги бошқа туркий тилларда гаплашадиган халқларнинг этногенезида муҳим роль уйнади³.

Тарихий манбаларнинг хабар беришича, Сирдарёнинг ўрта ва қуий оқимидаги Ўтрор (Фароб), Исоғижоб (Сайрам), Суткент, Сигноқ, Соврон, Барчинкент, Янгикент каби шаҳарларнинг интенсив ривожланиш даври аввал қорлуқлар номи (766-940) билан боғлиқ бўлиб, мазкур шаҳар ва қабилалар ҳаётида чуқур из қолдирди⁴. Лекин Қорахонийлар бирлашмасининг инқирозга юз тутиши билан XI асрнинг иккинчи яримларидан бошлаб, Фароб ўзининг бутун шаҳарлари билан ўғузлар ихтиёрига ўтади. Қорлуқларнинг асосий қисми Сирдарёнинг қуий оқими бўлиб ўз шаҳарларини ташлаб кетади⁵. Шунинг учун ҳам саёҳат даври ўғузлар ҳукмронлиги пайтига тўғри келган Маҳмуд Қошғарий ўзининг машҳур "Девон"ида Суткент, Қорноқ, Соброн /Соврон/ ва Сигноқ шаҳарларини ўғузлар шаҳри сифатида санаб кўрсатади⁶.

XI асрнинг урталарида Сирдарёнинг қуий оқимидаги ўғузларнинг асосий қисми ўз ерларини ташлаб кетади. Қолган қисми шаҳарларда яшаб қолади. Шу даврдан бошлаб ўғузлар ўрнини уларнинг шимолроғида яшаётган туркий қabila-қипчоқлар эгаллай бошлайди. А.Ю.Якубовскийнинг таъкидлашича, Дашти қипчоқ термини ҳам XI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ишлатила бошланган⁷.

Маълумки, Жанубий Қозоғистон территориясидаги ўзбек шевалари ҳозирда қайд қилинган жуда мураккаб ва узоқ даврни бошидан кечирган этно-лингвистик шароитда шаклланган. Айтиқса, этник группаларнинг миграцион силжиши, бирининг устидан иккинчисининг сиёсий-иқтисодий ва маданий ҳукмронлиги мазкур шеваларнинг шаклланиш тарихини мураккаблаштирган.

³ Ўзбекистон тарихи. I-том. I-китоб. Тошкент, 1956, 134-бет; Б е р н и ш т а м А.Н. Проблемы древней истории и этногенезиса Южного Казахстана. с.76-77, 83; Народы Средней Азии и Казахстана. Т. I. М., 1962, с. 82.

⁴ История казахской ССР. Т. I. Алма-Ата, 1957, с. 85; Якубовский А.Ю. Из истории монголов периода XI-XII вв.-сб. "Очерки по истории русского востоковедов". М., 1959, с. 76.

⁵ История Туркменистана, Т. 2. Кн. I. Ашхабад, 1956, с. 188.

⁶ М. Қошғарий. Девону луғатит турк. Г. Тошкент, 1960, 409, 437 ва 439-бетлар.

⁷ Якубовский А.Ю. Развалина Сигнака /Сугнака/. Ташкент, 1930, с. 125.

Табиики, бу хил тарихий-этнографик факторлар мазкур шеваларнинг шаклленишида өз берган барча мураккаб фонетик, морфологик ҳамда лексик ҳодисаларнинг мавжуд бўлишига олиб келган. Бунга Туркистон гурппа шевалари яққол мисол бўле олади.

Ўқорида қайд қилинганидек 766-940 йиллар моба йнида қорлуқлар ҳукмронлиги дaврида Утрор (Фароб), Исфижоб (Сайрам), Сигноқ, Соврон, Янгикент шаҳарлари интенсив ривожланган бўлиб, уларнинг давлат тили ҳам шу тилда яритилган. Мазкур давлат бирлашмаси таркибида қорлуқ, уйғур, яғма, чигил қабилалари бўлиб, қорлуқ, уйғур қабилалари етакчи роль ўйнаган, қолган қабилалар улар атрофида бирлашган. Ўғузлар ҳукмронлиги ўрнатилиши муносабати билан худди шу шаҳарлар Маҳмуд Кошғарий таъкидлаганидек, ўғуз шаҳарлари саналган. Қипчоқлар ҳукмронлиги даврида мазкур шаҳарлар қипчоқларники бўлган ва шу тил бирлиги лаҳжасиде иш яритилган. Шунинг учун ҳам ҳозирги Утрор Фароб > Ясси > Туркистон, Сигроқ, Соврон (хароба қишлоқ) шеваларида сўнгги миграцион тулқин - қипчоқ лаҳжасининг кучли таъсири өз изини қолдирган. Ҳозир Туркистон, Сигноқ шеваларини шу шеваларда мавжуд булган фонетик, морфологик кўрсаткичларига кўра на соф қорлуқ, ўғуз ва на қипчоқ тип шевалари гурппасига киритиш қийинчилик туғдиради. Масадан, фонетикасида ба:ла, да:да, ту:шымдън, бо:дь, ке:дь каби чўзиқ унлилар, келәбе, барәбе, йурәбе типиде интервокал ҳолатда [б] ундошнининг турғунлиги, маңа, саңа, уңа типидеги ўғуз гурппа шеваларига хос хусусиятлари билан бирга, қипчоқ шеваларига хос: тағ > тав, бағ > бав, /ғ>в/, қатъ, къъъ, саръ, келетън, ала-тън; маған, саған, оған; қуйуқ > қойу, савуқ > су:қ, тавуқ > ту:қ, аҳак > ә:к каби хусусиятлар параллел ишлатилаверади. Қипчоқ лаҳжасига хос фонетик ва морфологик белгилар Туркистон гурппа ўғуз шеваларида ҳам амал қилади. Шуниси характерлики, халқ ҳаёти билан боғлиқ булган қадимги ашула, қўшиқ ва мақолларда ҳозирги Чимкент гурппа қорлуқ тип шеваларига хос хусусиятлар ўзгармаган ҳолда сакланиб қолган. Ҳатто шундай фактлар ҳозир соф, де-ловчи қипчоқ тип шевалар сирасига кирувчи Сўзоқ, Чўлоққургон шеваларида ҳам қайд қилинган: зақча булбул болып бағға йарашмас, кийиктън өзгесъ та:ғға йарашмас; көп а:дашмас, тоғрь йол өгръ болса-да; йығлай-йығлай йахаларым болдь ҳөл

каби термалардаги багга > бавга, тагга > тавга, тогрь - ту:-
рь, йыглай > йылай формасида талаффуз этилади.

Чимкент группа шевалари бундай мураккаб тарихий шароит-
ни кечирмаган бўлса-да, шу воҳанинг вакили бўлганликлари ҳам-
да бу шева вакилларининг жуда қадимдан бир территорияда яшаб
келганликлари, турмуш шароити, иқтисодий-маданий ҳаётининг
муштараклиги уларнинг бир-бирларига ўзаро таъсирини утказишга
имкон яратиб келган. Бу группа қорлуқ шеваларига қипчоқ тили-
нинг таъсири Туркистон группа шеваларидагидек кучли бўлмаса-
да, унинг билан узоқ даврлардан бери қўшни яшаб келаётган Қо-
рабўлоқ, Манкент, Қорамурт тип шеваларининг таъсири сезиларли.

Жанубий Қозоғистон воҳасининг этнографик картаси юқорида
кўриб ўтганимиздек, бир хил, бир бутун, яхлит эмас. Мазкур во-
ҳа жуда катта территорияни эгаллаб, унда уч йирик - қорлуқ,
ўғуз ва қипчоқ тип шеваларида гаплашувчи аҳоли яшайди. Шундай
бўлишига қарамай, бу территорияда тарқалган шеваларни уларнинг
фонетик, морфологик ҳамда лексик хусусиятларига кўра лаҳжалар
бўйича группалаштириб бўлмайди. Чунки Туркистон группа ўғуз
шевалари билан Чимкент группа ўғуз шевалари орасига саробар-
лик белгиси қўйиш қийин /уларнинг умумий хусусий томонлари
ишнинг ичида берилиб борилади/. Шунинг учун уларни территориал
группалаштиришни лозим топдик.

1. Туркистон группа шевалари: а/ қорлуқ-қипчоқ тип; б/ қип-
чоқ тип; в/ ўғуз тип шевалар;

2. Чимкент группа шевалари: а/ қорлуқ тип; б/ ўғуз тип ше-
валари.

Булардан: а/ Туркистон қипчоқ тип шевалари: Сўзоқ райони
/Маркази Чўлоққўрғон қишлоқи/га қарашли йирик Сўзоқ ҳамда Чў-
лоққўрғон қишлоқлари ва шу қишлоқлар атрофига жойлашган қиш-
лоқлар, Туркистон районига қарашли Бабайқўрғон қишлоқ шевала-
ри кирди; б/ Қорлуқ-қипчоқ тип шеваларига Туркистон район
территориясига жойлашган Туркистон шаҳар Чўрноқ, Сигноқ, Қора-
чиқ, Тошиноқ, Кариз, Чаға, Уранғай, Чўбанак, Қушчота қишлоқ
шевалари мансуб; в/ Қорноқ, Иқон, Янги Иқон /Ибата/ шевалари
эса ўғуз тип шеваларга мансуб.

Чимкент группа қорлуқ тип шеваларига: а/ Чимкент шаҳри
ва унинг атрофидаги Куйбишев, Тельман, Ворошилов колхозлари,

Сайрам қишлоғи, Ленгер районига қарашли Султаробод, Ёрголлик аҳоли пунктлари, Тулкибош районига жойлашган Тулкибош /Озодлик/ қишлоқ шевалари киради; 6/ ўғуз группа шеваларига Сайрам районига жойлашган Қорабулоқ, Қизил қишлоқ шевалари киради.

Манкент, Қорамурт қишлоқ шевалари Ф.Абдуллаевнинг таснифига кўра, ўғуз группа шевалари группасига киритилади⁸. Биз Ф.Абдуллаевнинг бу таснифига қўшилаемиз, лекин бу ўша шеваларнинг таснифига қўйилган охириги нуқта деган сўз эмас, албатта. Биз бу ҳақда "Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари" китобимизда ҳам тўхтаб ўтган эдик⁹. Мазкур шеваларнинг тўла таснифи шу территорияга тарқалган шеваларнинг хусусий ва умумий томонларини бирма-бир синчиклаб ўрганмай туриб группалаштириш, анчагина меҳнат ва вақт, синчковлики талаб қилади. Масаланинг қийинлиги шундаки, қадимдан ёнма-ён яшаб келаётган Султаробод ва Ёрголлик қишлоқ шевалари таснифда Сайрам-Чимкент тип шевалар группаси сирасига киритилишига қармай, сезиларли тафовутга эга. Биринчиси а-ловчи, иккинчиси э-ловчи; таш ~ теш, чай ~ чэй, чайнек ~ чэинек, йөг ~ гөш, йезът ~ гезът, йар ~ жәр; баревур ~ барвур, алавур ~ авур каби. Бу бир ёнма-ён қишлоқ шевалари орасидаги фарқ. Умумпланда Жанубий Қозоғистон бўйлаб бундай тасниф қилиш катта меҳнат талаб қилади. Шу боисдан биз бу масалани онгли равишда четлаб ўтдик.

Шертли қисқартмалар:

: /икки нуқта/ унлиларнинг чўзиқлигини ифодалайди;
 < .. га ... дан ўтганлик ёки ўзгарганликни билдиради;
 > ... дан ... га ўтганлик ёки ўзгарганликни билдиради;
 // ва ~ белгиси сўз ва аффиксларнинг параллел қўлланиши ва товушлар мослигини билдиради.

- аффикслар алоҳида берилганда улардан олдин қўшилади ва икки группага оид фактларни бир-биридан ажратиб кўрсатиш учун ишлатилади.

⁸ Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. Тошкент, 1978, 50-57-бетлар.

⁹ Муҳаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари. Тошкент, 1981, 4-7-бетлар.

- олдинги фактга (мисолларга) қўшилишни билдиради.
 / / кичик қавс - ад.орф.* изоҳлар ҳамда тушиб қолган ёки тушишга мойил товушлар кичик қавс ичига олинади;
 [] катта қавс - ад.орф. ҳамда шевага оид товушлар ажратиб кўрсатиш учун катта қавс ичига олинади;
 ' белгиси товушларга тушган урғуни билдиради.

Транскрипция белгилари:

1. а - орқа қатор, лабланмаган кенг унли товуш;
э - олд қатор, лабланмаган кенг унли;
е - олд қатор, ўрта-кенг лабланмаган унли;
е - олд қатор, ўрта-кенг лабланган унли;
о - орқа қатор, ўрта-кенг лабланган унли;
у - олд қатор, лабланган тор унли;
и/ъ/ - олд қатор лабланмаган тор унли;
и/ъ/ - орқа қатор, лабланмаган тор унли.
2. Ундоларни ифодалаш учун ўзбек алфавитидаги ундош товушлар ад.орф. [ŋ] учун [ŋ] ундоши олинди.

* Адабий орфография сўзи қисқача ад.орф. тарзида берилди.

О Т
КЎПЛИК ФОРМАСИ

Жанубий Қозоғистонда қадим даврлардан бери ўзбек тилининг шаклланишига асос бўлган тил бирлиги – қорлуқ, ўғуз ва қипчоқ диалектига мансуб аҳоли яшаб келади. Мазкур диалектларнинг тадрижий тақомили ва шаклланиш тарихи жуда мураккаб жараёنни кечирган.

Туркистон воҳасида истиқомат қилувчи қорлуқлар тилида ўғуз диалектига хос грамматик элементларнинг мавжудлиги, ўғузларда эса қипчоқ диалектининг сезиларли из қолдирганлиги сабабли уларнинг морфологик кўрсаткичларида содир бўлган ранг-баранглик турли даврларда этник қабилаларнинг миграцион силжиши, қабилалар ҳукмронлигининг даврлар оша алмашиб туриши, уларнинг бир-бирларига ўзаро иқтисодий, сиёсий, маданий ва социал таъсири тарихи билан узвий боғлиқдир.

Шунинг учун ҳам Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларининг грамматик кўрсаткичлари маълум бир тил бирлиги /соф қорлуқ ёки ўғуз, қипчоқ/ қонуниятлари асосида шаклланмай, мазкур диалектларнинг ўзаро таъсири фонида ташкил топган. Масалан, Туркистон группа қорлуқ тип шеvasида сон категорияси кўрсаткичи – лар аффиксининг маълум фонетик позицияларда ўғуз ва қипчоқ шеваларига мансуб -лар/-дер, тар//-тер, -нар//-нер каби вариантларининг параллел ишлатилиши фикримизнинг исботидир.

Чимкент группа қорлуқ тип шеваларида қипчоқ шеvasининг таъсири кам. Аксинча, атроф ўғуз тип шевалар элементининг мавжудлиги сезиларли. Мазкур группанинг Султаробод ва Ёрғоқлик шеваларида бу таъсир кучи сусайиб бориб, Тулкибош қишлоқ шеvasида у деярли сезилмайди.

Шунинг учун ҳам Жанубий Қозоғистон ўзбек шеваларида ад. орф. – лар аффиксининг -лар//-дер, -нар//-нар, -тар//-тер вариантлари деярли барчасида мавжуд бўлса-да, уларда бир хил фонетик позицияда содир бўлмайди.

Кумладан, Туркистон группа қипчоқ ва ўғуз тип шеваларида сонор [м, н, н] ундош тсвушларидан сўнг, ўзакнинг қаттиқ, юмшоқлигига қараб, кўплик категориясининг -нар//-нер вариантлари ишлатилади. Туркистон шаҳар шеvasида фақат [н,н] ундошлари-

дан сунг -нар// -нәр формаси ишлатилиб, [м] ундошидан сунг у асосан нейтрал ҳолда учрайди. Ҳатто, Туркистон шаҳрида [н] ундоши билан тугаган ўзакларга ҳам -лар// -ләр ва -нар// -нәр типда параллел ишлатилиш ҳоллари ҳам қайд қилинган.

Чимкент группа қорлуқ тип шеваларида кўплик категорияси аффиксининг -нар// -нәр вариантлари фақат сонор [н] ундоши билан тугаган ўзаклардагина содир бўлиб, [м, н] ундошли ўзакларда унинг -лар формаси ишлатилади. Лекин Тулкибош шевасида ҳар қандай фонетик позицияда ҳам, ўзакнинг жарангли, жарангсиз ва унли товушлар билан тугашига қарамай, кўплик кўрсаткичи -лар// -ләр формасида бирикади.

Туркистон группа шеваларининг деярли бarchасида ўзак жарангсиз ундош [қ, к, ш, х, т] товушлар билан тугаса, кўплик аффикси - тар// -тәр формасида бирикади. Чимкент группа қорлуқ тип шеваларида шу фонетик позицияда мазкур кўрсаткич -лар// -ләр формасида, лекин Чимкент группа ўғуз шевалари туркистон группа шевалари билан умумийликка эга.

Туркистон группа шеваларида жарангли [з] ундоши билан битган ўзакларга кўплик аффикси -лар// -ләр формасида бирикади. Чимкент группа шеваларида шу фонетик позицияда -лар// -ләр. Лекин ўғуз тип шеваларда спорадик равишда учраб туради.

Урганилаётган группа шеваларнинг бarchасида кўплик аффиксининг кўрсаткичи ўзак унлилар ва жарангли ундошлар билан битса, ўзакнинг юмшоқ, қаттиқлигига қараб -лар// -ләр формасида бирикади: ойинлиқъъ пьъ термесе бу оқувларга өткьзмийдьмь? /Турк./; мелькөлөр йугурушкен боыча чыхты, сьлер не гып йа-типсылар, -де:п сорады /Қарб./; савдөгөрдлер йолга чыхты ма:л учун /Иқан/.

Туркистон группа шеваларининг бarchасида ўзак жарангсиз ундошлар билан битса, кўплик аффикси сунгги ундош товушларининг таъсирига берилиб, жарангсиз -тар// -тәр формасида бирикади: анав йлы Туркьстанны қар басып көкльктер авқат тапамай авып кепқа:ды /Турк./; оқ арықтан алынған арықтар йан арық де-йиледь /Сигн./. Чимкент группа қорлуқ тип шеваларида мазкур позицияда кўплик кўрсаткичи ассимиляция таъсирига берилмай нейтрал қолади: ундын кейн себьтлер көп йахшлыкь заман болды /Сайр./; ашлары меқмаллөрге йетмей қонты /Тулкиб./; Ҳажьметләр-

де бар дейди /Ерг./ . Лекин Чимкент группа ўғузи шевалари Туркистон группа ҳар иккала тип шевалари билан умумийликка эга: кы:з төрөп йигътөрнъ аза:нҗача ме:ман қылады /Мнк./; беш йуз үй боған сувнақтар /Сигн./. Туркистон шаҳар шевасида мазкур фонетик позицияда -твр//-лар параллел ишлатилиши ҳам қайд қилинди: чымкөтлөрдө көмпөр аламан десө.../Турк./.

Шуниси характерлики, Жанубий қозоғистон ўзбек шеваларида купликни ифодаловчи -лар//-ләр аффиксининг сонор товушлардан сўнг қўшиладиган -нар//-нәр сингармонистик вариантларининг ишлатилиши умумий ҳодиса ҳисобланади. Лекин қўлланш позицияси бир хил эмас. Ўғуз тип шеваларда [м, н, н] сонорларидан сўнг -нар//-нәр формасида ишлатилса, қорлуқ тип шеваларда фақат [м] товушдан сўнг -нар//-нәр кўринишга эга бўлиб, [м, н] сонорларидан кейин ишлатилиши спорадик хусусиятдир. Қиёсланг: қаттық на:нин а:дамнар сағуқ сувға батырб шумшайп йегәннәр /Иқон/; ... ашыны өзънәр йеннәр деп къръп кетгъ /Қрб./; башқа жайға чухдыңнармъ /Султ./.

Туркистон ва Чимкент шаҳар шеваларида шу позицияда -лар//-ләр формаси ишлатилиши ҳам қайд қилинди: азанҗача эльп қама-сын бър жайға кърғъзынләр /Чимк./; қазаларымыз бар /Чимк./; съләр ушөв болдынләр-ғу /Турк./. Чимкент шаҳар ва шу тип шеваларда -нар вариантнинг мавжудлиги унга ўғуз шеваларининг баракали таъсири билан изоҳланса, Туркистон шевасида шу позицияда -лар формасининг параллел ишлатилиши унинг қорлуқ тип шевата мансублигидандир. Булардан ташқари Жанубий Қозоғистон ўзбек шеваларининг ўғуз ва қипчоқ тилларида фақат [з] ундоши билан битган ўзақларга куплик аффикси -лар//-ләр формасида бирикади: създәрға охшөб алабен /Турк/; бөбаның қыздари көгөн өкөн /Сигн./. Мазкур ҳодиса Сузоқ, Чўлоққўрғон, Қарноқ, Иқон, Бобойқўрғон қипчоқ шеваларида мавжуд бўлиб, Туркистондан Чимкент томон йўналишда сусайиб боради. Қорлуқ тип шеваларда бу ҳодиса йўқ. Ф.Абдуллаев ўзининг ўғуз лəҳжасига бағишланган монографиясида Туркистондаги ўғуз тип шеваларида -лар аффиксининг мавжудлигини қозоқ тилининг таъсири деб қарайди¹. Биз-

¹ А б д у л л а е в Ф.А. Ўзбек тилининг ўғуз лəҳжаси. Тошкент, 1978, 75-бет.

нингча, бу ҳодиса қозоқ тилининг бевосита таъсири бўлмай, қипчоқ тилига хос бўлган хусусиятдир. Чунки мазкур ҳодиса Ф.Абдуллаев таъкидлагани аридек, фақат ўғуз-қарноқ шевасида эмас, балки Туркистон группа қипчоқ ва қорлуқ тип шевалар учун ҳам умумийдир. Қозоқ халқи билан ҳеч қачон қўшни ёки аралаш яшамаган Ферғона, Қашқадарё ва Сурхон воҳасида яшаётган қипчоқлар шевасиде мазкур ҳодиса доминант эканлиги фикримизнинг исботидир. Булардан ташқари -лар//-ләр аффиксининг -дар//-дәр, -тар//-тәр, -нар//-нәр сингармоник вариантлари маълум фонетик шариит билан чегараланган бўлиб, -лар формасининг ишлатилиш доираси кенг.

Ўрганглаётган шеваларда кишилик олмошлари кўплик аффиксини олганда характерли. Масалан, биз, сиз олмошларининг иккаласи ҳам [з] ундоши билан тугашига қарамай -лар аффикси биринчисига -эр ва иккинчисига -ләр формасида бирикади. Қиёсланг: Съз/л/эр > Съзэр < Съ/з/ләр > Съләр. Фикримизча, ҳар икки ҳолатда ҳам маънога путур етмаганлиги туфайли, биринчи мисолда Съ-зэр (кўплик маъноси -зэр га иклатилган), иккинчисиде Съ+ләр (кўплик -ләрга иклатилган) қатор келган ундошининг талаффузда ортиқча сезилгани туширилиб талаффуз этилади. Қорамурт қишлоқ шевасида -ләр/р/ формаси ҳам ишлатилади: сийир-лэ он-онъккъ бо:ды, йене ейелле кепейдук, мән уна сү:тленъ тапшырп тураман. Мисоллардан кўринишича, қорамурт шевасида -лэ формаси Тошкент тип шеваларидагидек ҳурмат маъносида бўлмай, [р] тушириб талаффуз этилиши натижасида формал ўхшашлик содир бўлган. Шунингдек, ўғуз тип шеваларда ҳайратланиш, таъкид, сўроқ маъноларини англатиб мурожаат қилганда II шахс кўпликда [з] тикланади ва [л] тосуши билан ассимиляцияга киришиб, Сълләр ургу биринчи бўгинга кўчади: Сълләр аш йеп кәрмедъннер-не? (қрб./).

-лар//-ләр аффикси ёрдамида ифода этилган маънолар ва ўзақларга қўшилиш тартиби ўзбек адабий тилидан деярли фарқ қилмасадан, шевата хос хусусиятлар ҳам бор.

I. Жанубий Қозоғистон ўзбек шеваларида яқка шахсга нисбатан Тошкент тип шеваларидагидек, -ләр-лэ типда ҳурмат маъносини англатиш формаси ишлатилмайди. Қиёсланг: Тошкентда: едемлэ кел-дъле, эспемленъ ромалләръ, Жанубий Қозоғистон ўзбек шеваларида

одем келдъ, апамъ ромалы. Ф.А.Абдуллаевнинг қорамурт қишлоқ шеvasида ҳурмет маъносида –ле аффикси /одемле даладин келди² ишлатилиши мумкин, деген фикрларини фактлар тасдиқламайди. Масалан, сыйрле он-онъкъ бо:дъ, вене ейалле кепейдук, мен уна су:тленъ тапшырып тураман, сыйрлернь сарайга епкеттъле мисолларининг биринчисида ҳам ҳурмет маъноси йўқ. Бу –лар аффиксидаги [r] ундошининг туширилиб талаффуз этиш натижасида ҳосил бўлган формал ухшашликдир. одемле кә:дъ деганда ҳам ҳурмет эмас, адаси ва ет рофидаги одемлар назарда тутилади – кўплик.

2. Жанубий Қозоғистон Ўзбек шеваларида ҳурмет маъноси адабий тил ва Тошкент тип шевалардан фарқланади. Шевада ўзакка қўшилган эгалик ва кўплик аффикслари тартибининг ўзгариши аффикслар ифода этган маъно хусусиятлари билан боғлиқдир. Шевада бу ҳолат дифференциялашган. Агар иккинчи шахс эгалик қўшимчаси кўплик аффиксидан олдин қўшилса ҳурмет ва кўплик маъноси англашилади. Эгалик аффикси кўплик қўшимчасидан кейин қўшилса ҳурмет эмас, кўплик маъносини англатади. Қиёсланг: уйндер қайытта ~ уйлерън қойытта /Тулк./; аңнар наңга қаранар ~ алларън наңга қараларын /Турк./; сый кунъ энды йуртнысқа қайта бе:днер ~ сый кунъ энды йуртларынъга қайта бе:ләрън, дептъ /Қзқ./. Мисолларнинг биринчисида ҳурмет ва иккинчи шахс кўплиги, иккинчисида кўплик маъноси бор. Бу ҳодиса одатда биринчи шахс кичикнинг иккинчи шахс катта ва I шахс катта одамнинг II шахс ўзидан ёш одамга мурсаветида ишлатилади. Лекин ҳурмет ва ҳурметсизлик иккинчи шахс кишилик олмошлари орқали ифодаланганда –лар аффикси олмошлардан кейин қўшилиб, ҳурмет маъноси олмошлар орқали англашилади: съ/з/дәр қайытта турасылар ~ сәлләр қайытта турасәлләр /Чимк./; сәзләр // сәл-ләр негып йатыпсылар ~ сәлләр негып йатыпсәлләр /Қрб./; әль зеръккән йохсәлләрмъ ~ әль зеръккән йохсәннәрмъ /Сигн./.

3. Шевада, шунингдек, кўплик ҳурмет формаси сўзловчиға нисбатан ёш бўлиб, кўпчиликини ташкил этганда ишлатилади: балалар, барыңнар оқувға кеш қә:льб отырмаңнар /Иқон./; сәннер кемөңнар /Чимк./; барыңдәр қәвлъге чъкъп ойненләр авқат пышкөнде келә-

² Уна асар, 77-бет.

сьлер.

4. - лар аффикси предметларни, одамлар, оила аъзолари, узи-га қараган одамлар группасини тўдалаб кўрсатиш учун ишлатилади: беш йуз уй боған сувнақтар /Сигн./; розъметтерге жъием боладъ /Турк./; вашурунуп туруп йигитъ аталарыга у:н суркейдъ /Қрб./; ... агайннылары... көнул йетерлерънъ чақырадъ /Мнк./; бабайлиқлар қазаққа қы:з беръб қы:з алады/Иқон/.

5. Бу аффикс ердимида маъно кучайтириш ифодалавати: тъштей беръп тъштъръм сунай дедъ /Турк./; азандын нары авқат ьшмей қарыннарым а:чъп кетти /Мнк./; шепет ортағым кевдъ тезех тергенъ ейтъп учэхлеръммъ уздъ /Тулк./; желлер қахрәб йатыпты.

6. Адабий тилдан фарқли ўлароқ, шевада санаб бўлмайдиган, ўлчанадиган жисмларни билдирадиган отларга қўшилиб, унинг турини эмас, умуман бир хил нарса-предметнинг кўплигини англатади: базарда көрчүшкәләр тькъльп йатыпты /Чимк./; кө:чәде сувлар та:шнб йатыпты /Қрм./; чьмкәттәйем бурдайлар пишнб қағандур /Турк./. Қолган ҳолларда кўпликни англатиш адабий тилдан деярли фарқ қилмайди.

7. Шевада биз, сиз оломшлари - лар ҳамдә эгалик-хослик билдирувчи -ники аффикслари орқали кўплик маъносини англатганда одатда - лар аффикси туширилиб талаффуз этилади: бъз/ләр/дә > бьздә йигирме-оттыз йьл ьлгәрь бошқачайдъ /Турк./; кечә бьр йер авдарғандә сьз қайохтайдыңьз /кеча бизлар ер қайдағандә сизлар қәәқдә эдингиз/; анав кунъ бьззкә /< бизларникига/ кебайты; сьззьқдә /< сизларникида/ қа:чан бо:бьдъ. Мазкур позицияда -лар аффиксининг тушиши биз, сиз оломшларида кўплик маъноси англашилиши билән изоҳланади.

ЭГАЛИК ФОРМАЛАРИ

Жанубий Қозғистон ўзбек шеваларида эгалик аффикслари англатган маънолари томонидан ўзбек адабий тили ва бошқа ўзбек шевалари билән фарқ қилмайди. Лекин ўрганилётган шеваларда сингармонизм қонунининг амал қилиши ўғуз, қипчоқ тилларида кучли, қорлуқ тип шеваларида кучсиз аввало, мазкур воҳадаги шеваларнинг эгалик аффиксларини фонетик жиҳатдан бир-бирларидан фарқлайди. Бу ҳодиса мазкур шеваларни бир томондан сингармонизмли ўзбек шевалари, иккинчи томондан қисман бўлса-

да, таянч шаҳар шевалари билан умумий бўлишига имкон яратди. Шунинг учун ҳам шевада ҳар бир эгалик аффиксининг сингармонистик вариантлари бир хил эмас. Шеваларда эгалик аффикслари қаттиқ ва юмшоқ вариантларининг мавжудлиги билан умумий, лекин бирида уларнинг лаблашган вариантлари борлиги, иккинчисиде йўқлиги билан фарқланади. Эгалик аффиксларининг лаблашган варианты ўғуз ва қипчоқ шеваларида амал қилиб, қорлуқ типлариде эса спорадик ҳодиса ҳисобланади.

Эгалик аффиксларининг бирликдаги шакли унли билан тугаган ўзақларга қўшилганда -м//м; -н//н; -сь//-сь; кўпликда: -мъз//-мъз, -нъз//-нъз; -сь//-сь /-ларь//-ларь юқорида қайд қилинган вариантлари билан; ундош билан битган ўзақларга қўшилган да бирликда: -ъм//-ым; -ум//-ум; -ън//-ын; -ун//-ун; -ъ//-н; -у//-у; кўпликда: -ъмъз//-ымъз; -умъз//-умъз; -ънъз//-ынъз; -ъ//-н; -у//-у; -ларь//-ларь.

Эгалик формаларининг парадигмаси қуйидагича:

Унли билан тугаган сўзларга бирикканда:

б и р л и к

К у п л и к

юмшоқ варианты қаттиқ варианты юмшоқ варианты қаттиқ варианты

<u>кесә-м</u>	<u>ана-м</u>	<u>бийә-мъз//с</u>	<u>да: да-мъз//с</u>
<u>кесә-н</u>	<u>ана-н</u>	<u>бийә-нъз//с</u>	<u>да: данъз//с</u>
<u>кесә-сь</u>	<u>анә-сь</u>	<u>бийә-сь//ларь</u>	<u>да: да-сь//ларь</u>

Ундош билан тугаган сўзларга бирикканда:

б и р л и к

к ў п л и к

юмшоқ варианты қаттиқ варианты юмшоқ варианты қаттиқ варианты

<u>келън-ъм</u>	<u>балдыз-ым</u>	<u>сә: тъ-мъз</u>	<u>қн: зы-мъз</u>
<u>келън-ън</u>	<u>балдыз-ын</u>	<u>сә: тъ-нъз</u>	<u>қн: зы-нъз</u>
<u>келънъ//келнъ</u>	<u>балдыз-н</u>	<u>сә: т-ъ</u>	<u>қн: з-н//ларь</u>

Эгалик формаларининг мазкур парадигмаси, ўзақлардаги фонетик фарқларни ҳисобга олмөганда, Жанубий Қозоғистон ўзбек шевалари учун умумий ҳодиса. Лекин мазкур лаҳжанинг ўғуз ва қипчоқ тип шеваларида эгалик аффикслари таркибиде лаблашган вариантларининг амал қилиши сабаблари қуйидагичадир: I. Туркистон группа шеваларида [ғ] ундоши билан тугаган сўзлардаги [ғ] нинг [в] га ўтиши умумий ҳодиса: тағ > тав, бағ > бав каби. Шу туфайли [в] билан битган ўзақларга -ъм, -ън эгалик аффикс-

лари бирикканда [В] товушининг таъсирида лаблашиб -ум, -ун формасида ишлатилади. 2. Сингармонизм қонуни талабига кўра таркибида [у] товуши бўлган сўзларга эгалик аффикслари қўшилганда уларга таъсирини ўтказиб лаблаштиради. Улар қуйидаги парадигмага эга.

Туркистон гурӯҳи шеваларида

<u>бирлик</u>	<u>қўшлик</u>	<u>бирлик</u>	<u>қўшлик</u>
<u>хун-ум</u>	<u>хун-умъз</u>	<u>тугун-ум</u>	<u>тугун-умъз</u>
<u>хун-ун</u>	<u>хун-унъз</u>	<u>тугун-ун</u>	<u>тугун-унъз</u>
<u>хун-у//н</u>	<u>хун-у//нарн</u>	<u>тугун-у//ъ</u>	<u>тугун-у//нарн</u>
<u>бавум</u>	<u>бавумъз</u>	<u>тавум</u>	<u>тавумъз</u>
<u>бавун</u>	<u>бавунъз</u>	<u>тавуң</u>	<u>тавуңъз</u>
<u>баву//н</u>	<u>баву//н//ларн</u>	<u>таву//н</u>	<u>таву//н//ларн</u>

Қорабулоқда

<u>куйёв-ум</u>	<u>куйёв-умъз</u>	<u>тупуғ-ум</u>	<u>тупуғ-умъз</u>
<u>куйёв-ун</u>	<u>куйёв-унъз</u>	<u>тупуғ-ун</u>	<u>тупуғ-унъз</u>
<u>куйёв-у</u>	<u>куйёв-у</u>	<u>тупуғ-у</u>	<u>тупуғ-у</u>

Мисал: мене шу лебёң куйёвуң, мене шу қи:зыма депдъ.

Манкентда

<u>куч-ум</u>	<u>куч-умъз</u>
<u>куч-ун</u>	<u>куч-унъз</u>
<u>куч-у</u>	<u>куч-у//тәръ /кучу кәгән авқаттн бере бередъ.)</u>

Лекин, куйёвъм, куйёвън, куйёвъ. Фактларнинг кўрсатишича, эгалик аффиксларида лабланиш ҳодисаси тусланишнинг бирлик формасида амал қилиб, қўшлик кўрсаткичида боғловчи и > у чегараланиб, -мъз, -нъз даги [и] га таъсир қилолмайди. Шуниси характерлики, мазкур ҳодиса Туркистон Қорабулоқ-Манкент йўналиши бўйлаб камайиб боради. Чимкент тип қорлуқ шеваларида спорадик ҳодиса. Бу мазкур йўналиш бўйлаб сингармонизм қонунининг емирилиб бориш ҳодисаси билан изоҳланади.

Ўрганилаётган шеваларда [қ, к] ундошлари билан тугаган узакларга эгалик аффикслари қўшилганда [г, ғ] типда жаранглашиши умумий ҳодиса. Лекин йудуруқ-ъм > йудуруғым, ақ-ъ > ағн, көк-ъ > көгъ, сөк-ъ > сөгъ формаси қипчоқ тип шеваларга хос хусусият. Шунингдек мазкур шеваларда Ш шахс бирликда ундош билан тугаган сўзларга эгалик аффикслари кетма-кет қўшилади

/Турк./; ҳақдъсь ендъ къръп-парьяттъ ақли энди кирапти /Сирн./
эксъсьнь достъсьнь кърдъ дегендъь йылайдъ - отасининг дустини
қуриши билан йиғлайди /Қрб./; йене жэмъ кървеннън хыражысынн
кештъ /Мнк./; ыккъдъьн тә:т шемийнъсь боладъ /Қрм./; ҳәр кунъ-
сь су:т еветъь берери:дъьм -ҳар куни сут олиб берардим /Чимк./;
тундесъ кепкеттъ. Мазкур ҳодиса ботқа ўзбек шевалари, ёзма
ёлгорликлар ва туркий тиллар учун умумий ҳодиса. Унинг сабаб-
лари адабиётларда баён қилинган¹².

Тадқиқ қилинаётган шеваларда маълум фонетик позицияларда
 эгалик аффикслари туширилиб ишлатилади:

1. Қаратқич қаралмишли бирикмаларда биринчи компонент-қаратқич туширилиб талаффуз этилганлиги туфайли, иккинчи компонентдаги эгалик қўшимчаси ҳам тушади. Бу позицияда сўзловчининг қайси шахсга мансублиги унинг нутқ процессидан англашилади: тән/ън/ сав босе, балачаған сав боса шу боладъ; тав/ън/ бомағандын ке:н мый бомайдекеңғу- /тобинг/ соғлигинг бўлмагандан кейин ақлинг ҳам бўлмас экан; йаш кетъп қа:ды - ёшим кетиб қолди /ўтиб қолди маъносидъ/; сала бо:са ар йахта елдъ - у ёқда болам ўлди /бунинг устига, устама-уст маъносидъ/; тапқан мал - дунйа буйурмады - топган мол-дунём буйурмади.

2. Ўзақларга бириккан эгалик кўрсаткичидан сўнг ботқа аффикслар қўшилиб урғу қўчганда эгалик аффикси тушиб қолади: эзь-нъ қышлаг/ъ/ға баръьб жайландъ; эзьнем нах бўлекке /билагига/ тийиштъ.

3. Айрим ҳолларда III шахс /абстракт/ эгалик аффикси туширилиб ишлатилади: къшкене чейнек/ъ/ уш тийин, кетте чейнек/ъ/ беш тийин; кетте апа қаб къчыгъьнъ бе:птъғу; еккун етъб учънжъ кун/ъ/ ке:дъ.

4. Қаратқич-қаралмишли бирикмалар I шахс кўпликда келганда иккинчи компонентдаги эгалик тушади: бъзьън калън/ъьмъз/ се:т уште дедъ-ғу; бъзьън балайам /ъсаламыз ҳам/ көрсетедуган /телевизор/ еккедъ.

5. Эгалик аффиксларининг ўзақларга бирикмиш тартиби адабий тил ва таянч шахар шевалари билан умумий. Лекин уларнинг ўрин

¹² Ўзбек тили грамматикаси. I, Тошкент, 1975, 144-147-бетлар.

алмашиниши, қориди айтганимиздек, ҳурмат маъносини англатиш билан боғлиқ.

Ханубий қозоғистон ўзбек шеваларида, яъний тел ва бошқа ўзбек шеваларида бўлганидек, эгалик, хослик маъноларини -нъкъ аффикси ҳам бажареди. Шеваларнинг фонетик хусусиятларига кўра, мазкур аффиксининг -дъкъ, -тъкъ, ўғуз гуруҳи шеваларида -нъкъ, -ънъкъ, -ън, -ъкъ, -къ вариантлари ҳам бор.

1. -нъкъ. мазкур аффикс унли ва жарангли ундoshлар билан тутаган от ва олошларга қўшилиб, эгалик маъносини англатади: эрпенъкъ эрпедей, бийдейнъкъ бийдейдей пъланъ бомейдъмъ /Турк/ аған турғам мешъне османнъкъ йемесмъ /Чимк./.

2. [з] ундoshi билан тутаган сўзларга қўшилганда -дъкъ формасида ишлатилади: ийналғам маллң беръ қыздъкъ-ғу /Турк./, създъкъ, бъздъкъ каби. Мазкур кўриниш ўғуз ва қипчоқ тип шеваларга мансуб бўлиб, қорлуқ тип шеваларда шу позицияда ҳам -нъкъ формаси ишлатилади.

3. [п, т, ш, с] каби ундosh тсвушлардан сўнг -тъкъ формасида бирикади: өймъ өмерөптъкъ - уйми Умаровники; бъз аған сыйёр сьзън жьленънъстькъйекенгу /Сигн./; қағаннъ беръ йолдаштъкъ бола қасун /Саир./.

4. Қарноқ, Иқон, Қорабулоқ ва Қизилқиллоқ ўғуз шеваларида -нъкъ эгалик аффикси от ва олошларга бирикканда мураккаб фонетик ўзгаришга юз тутади. Натижادا мазкур аффиксининг редупликатив ва метотезага учраган кўринишлари яъна келади: өй өзъмнъкъ /-өзъмнъкъ/ деп сөллөй бе:ме /Қзқ./; бу мешънъ ҳөкъ-меттънъкь мөметжанънкь өмас-қу /Турк./; кечө улахте пейге аған ат сьзънъкь өмесмъдъ /Қорн./; кельннеръң и:чъде меңъкъ сүмбөтлъққу /Турк./; ба:бамке /-ба:бамнъкъге/ баргамлоқ. Шунингдек сьзънъкъ > сьзъкъ > сьзкъ, бьзънъкъ > бьзъкъ > бьзкъ формалари ҳам қайд қилинди.

-нъкъ эгалик аффиксининг ўғуз тип шеваларда -ънъкъ, -ъкъ формасида учраши сабабини қуйидагича изоҳлаш мумкин:

1. Қорлуқ ва қипчоқ тип шеваларда мазкур аффикс унли ва ундosh тсвушлар билан тутаган ўзакларга -нъкъ /фонетик вариантлари билан/ формасида бирикаверади. Қипчоқ тип шеваларда қаратқич келишиги кўрсаткичи ҳам ўзак охиридаги тсвушларга нейтрал ҳолда қўшилади. Лекин ўғуз гуруҳи шеваларида қаратқич

келишиги ўзакларга унлардан сўнг -нън, ундosh товушлардан сўнг эса гемнация-товушларнинг жуфтлашишдан қочиб қаратқич-даги [н] туширилиб -[н] ьн формасида бирижади: чорнагнън / < чорнақнн / мешънэъ, адылнън / < адылннн / ба:ласы каби.

Дастлаб ўғуз тип шеваларда ҳам мазкур аффикс -нъкъ формасида бириккан бўлиши керак. Буни -нъкъ аффиксининг генезисини таҳлил қилган олимларнинг фикрлари тўла тасдиқлайди: қаратқич кўрсаткичи -нинг+ки > ники¹³. Демак, шиллар оша те-лаффузда осонлик тугдириш / тўсиқни камайтириш / учун қаратқич формасидаги /адылнън/ от тишида, метатеза ҳодисаси юз берган: е:зъмнъкъ > е:зъмън/ъ/къ > е:зъмънъкъ, ҳекъметнъкъ > ҳекъмет-ън/ъ/къ > ҳекъметънкъ. Шундай қилиб, таъкидлаганимиздек, ўзак ундosh билан тугаганлиги туфайли -нъкъ > /н/ънкъ > ьнкъ тип-да ўзгартган. Дистект ҳолатда турган [н] ундoshi [к] ундoshi билан контактлашганда [н>н] бўлиши умумий ҳодиса.

2. -нъкъ аффикси кишилик олошларига бириккиб, эгаллик олошлари ҳосил қилинганда отларга қўшилганидек метатеза рўй бермай, -нъкъ аффикси таркибдаги биринчи сўгин /нъ/ ассимиляцияга учрайди /бу ҳақда ишмизнинг кишилик олошлари қисмига қаранг/.

Демак, -нъкъ аффикси ўрганглаётган шеваларда ҳар бир лаҳ-жанинг ички фонетик қонуниятларига кўра турли кўринишларга эга бўлади.

КЕЛИШИК ФОРМАЛАРИ

Жанубий Қозоғистон территориясида яшовчи ўзбекларнинг шеваларида келишикларнинг миқдори мазкур воқеа истиқомат қилувчи этник группаларнинг тил хусусиятлари билан узвий боғлиқ. Ўқорда таъкидлаганимиздек, этник қатламнинг миграцион силжиб, галма-гал ҳукмронлик қилиши, маданий, ықтисодий-сиёсий алоқалар, уларнинг бир-бирларига социал таъсири бевосита тилда ҳам из қолдирган. Олимларнинг таъкидлашларича, ҳар қандай янги миграцион тўлқин диалектларнинг ўзаро тутган ўрни, вазияти ва

¹³ Қаранг: М е л и о р е н с к и й П.М. Краткая грамматика казах-киргизского языка. СПб. 1881. с.37; К о н о н о в А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-И., 1960, с.150.

алоқаларига муҳим ўзгаришлар киритади. Шундай экан, Туркистон тип шеваларнинг шаклланиш тарихида содир бўлган ҳодисаларни хронологик планда, грамматик кўрсаткичларда аниқ кўриш мумкин. Масалан, биринчи миграцион қатлам V–IX асрларда қорлуқлар, иккинчиси X–XI асрларда ўғузлар, ниҳоят, учинчиси қипчоқлар миграцион қатламидир. Туркистон шеvasида қаратқич келишигининг -ни, -ън, -нън формаларида ишлатилиши, қорлуқ тип шеваларда ўғуз ва қипчоқ элементларининг таъсири, ўғуз шеваларига қипчоқ тилининг таъсири кучлилиги ва, аксинча, миграцион тўлқин зарбига учраган (қорлуқ, ўғуз) тилларининг қипчоқ (сўнги миграцион тўлқин) тилига таъсирининг нисбатан камлиги фикримизнинг исботидир.

ҚАРАТҚИЧ КЕЛИШИГИ

Мазкур территорияда учровчи ўзбек шевалари келишиклари миқдори жиҳатидан икки гурпгага бўлинади: 1. Олтита келишик формасига эга бўлган шевалар. 2. Бешта келишик формасига эга бўлган шевалар. Булардан олтита келишик формаси мавжуд бўлган шевалар сирасига: 1. Туркистон гурппа қипчоқ тип: а/ Сузоқ ва унинг атрофига жойлашган қишлоқлар, Чўлоққўрғон ва Бобойқўрғон; б/ қорлуқ-қипчоқ тип: Уранғай, Қушчота, Чаға, Қорочиқ, Чўрноқ, Сувноқ, Тошиноқ; в/ ўғуз тип: Қорноқ, Иқон, Ибото каби йирик қишлоқ пунктлари.

2. Чимкент гурппа ўғуз тип шевалар: Қоробулоқ, Қизил қишлоқ каби йирик аҳоли пунктлари. Бешта келишик формасига эга бўлган қолганлари қорлуқ тип шевалар. Улар ҳақида ўз ўрнида гапирамиз.

Қаратқич келишиги формаларини ва уларнинг талаффузида шаклланиш усулларини юқорида санаб ўтган уч йирик аҳоли пунктлари материаллари асосида кўриб ўтамиз.

1. Сузоқ, Чўлоққўрғон ва Бобойқўрғон қишлоқ шеваларида қаратқич келишиги соф қипчоқ типларига хос бўлган усул билан шаклланади. Мазкур қишлоқ шеваларида сингармонизм қонунини сезиларли даражада таъсир қилганлиги туфайли келишик аффиксларининг ҳам сингармоник вариантлари, ҳам фонетик вариантлари мавжуд: а/ ўзак, унли ва жарангли ундosh тoвушлар билан битса ўзакнинг қаттиқ, кмшоқлигига қараб -ннъ, -нън формасида бири-

кади: пелечиниң аңысыга жанжал қылатын бомасын; ақча маманың найғам бөзъ; қавғасы түйенъ мойнағьдъ; бешевънъ уйъдън чықыпть; б/ узак [м, р, л, з, й] ундоллари билан тутаган сўзларга -днъ, -дън формасы: нанга кошпъ сыйырдын етънъ жейдъ; хақылднъ берънъ сағам берген; куздън аяғыда жыйнаб аламыз; келдън тубъде жатыр екен; в/ ниҳоят, жарангсиз ундоллардан келън -тън, -тън формасыда бирикади: қуръ ағаштың езьдън тамъштэймъ - фақат ёғочиниң ўзидан иморат қуриб буладими? Сөъттън вағинда басмачъднъ қутулдъң.

2. Туркистон группа қорлуқ-қипчоқ тип шеваларда қаратқич келишигиниң ишлатилиши алоқида урин тутади. Бу узгалик фақат фонетик вариантлариниң мавжудлиги билан эмас, балки мазкур шеваларда ҳар уччала (қорлуқ, ўғуз, қипчоқ) лаҳжага оид курсаткичларниң параллел ишлатилиши билан ҳам характерли. Булардан ташқари келишик қўшимчалари маълум бир фонетик позицияда турли хил қўринишда бирикади.

1. -ннъ, -нън. Узак уни ва жарангли ундоллардан сўнг, узакларниң қаттиқ ва импоқлигига қараб бирикади: бешевънън уйъдън чықыпты (Сирг./); қазағистанниң йеръ көп (Турк./); әпрелън йъгърмесъден бе дене боледъ (Уранг./); сөзнън езьдеймъ бир-талай энгъме бор-ғу (Чурн./).

2. -днъ, -дън. Бошқа қипчоқ тип шевалардағидек системали булмаса-да, [ә] спорадик [р, л] ундолларидан сўнг ишлатилади: създън харип хэммесъде бар - бизниң хариф хамма ерда бор (Сирг./); малднъ гөшънъ асқан екен - мол гўшти солиб авқат қилган экан (Бобқ./); көчә бе зар сыйрдын нархъ көтеръльпть - дъйдъ-ғу (Турк./).

3. -тън, -тън. Жарангсиз ундоллардан сўнг бирикади: көпчъ-лъктың на:расы йаман (Сирг./); мушерептън асранды қынъ қатйып еткенекен (Чурн./); ел-муртън езь съледъ (Шерт/); сараттын баллары-ғу (Турк./).

4. -ың, -ын. Бу аффикс бошқа ўғуз тип лаҳжалардағидек ундол товушлар билан битган узакларга қўшилади. Шуниси характерлики, қаратқич келишигиниң бу курсаткичлари узак-негизларга қўшилганда, унинг охирги ундол товуши билан бирге буғин ташкил қилади. Натикада охирги ёпиқ буғинли узак очиқ буғинли бўлиб, талаффузда мазкур келишикниң -еын, -рын, -днъ, -пън кеби ас-

симиллятив формалари бордек сезилади: бъзъң ба:ла; йусупъң тап-қанъ қа:нь; ошы қабылың ба:ласы; сайың йанына барғанда авда-рылған.

Ана у,мана бу күрсәтиш ольмошарига қаратқыч келишиги қу-шилғанде мураккаб фонетик ҳодиса содир булиб, - ң формасида бирикади: мауң втасы чаштырған - мана бунинг өтеси сепдирген (Чурн./; ауң ба:ласығу - ана унинг боласы-ку (Турк./).

Мазкур группа шеваларда қаратқыч ва тушум келишиклари қанчалик фарқланмасин, лекин, нутқ жарәенида, маълум фоне-тик позицияларда улар фарқланмай тушум келишиги формасида ҳам ишлатилаверади: кызың/н/ сәргәлеръъ тькьп пораңъға алты-дет-ть кун өтедь (Турк./; дарах /нын/ ьъге кьрп кьзәнп отьрп-ть (Чурн./; аввал бьз йақа кьрп кейин ба:зар излийсән-ғу (Сигн./; сувнақ өзъ негъъ өзбек (Чага). Ҳатто, биз юқорида қайд қилған -дың формаси ҳам қатъий булмай, шу позицияда -нын ишлатиш ҳоллари учрайди. Демак, Туркистон группа ўзбек шева-ларининг шакллениш тарихи жуда мураккаб булған. Юқорида ть-кидлагә нимиздек, ҳар бир миграцион тўлқин шеваларда чуқур из қолдирған. фақат Туркистон шаҳар шевасида: адамың қолы гул ке:ге борса гул боледъ; йаманың йахсы боғандән керә йахшаны йаманы бол; узумъ башмайдалав бо:дь; за:ды турк тухумьдън босә керек типидә қаратқычнинг тўрт хил формада ишлатилиши фикримизнинг исботидир.

3. Чимкент группа ўғуз шеваларида қаратқыч келишиги бошқа ўғуз шеваларида булғандек, икки хил формага әга. Унли билан тугаган узақларга -нын// -нън, ундош билан битган узақларга -нн// -ън шаклида бирикади, -нън формаси: шул кунъ пешшаның газнасы оғрыланыпть (Қзқ./; туйенъң-кеттесъ кәшър устьде та-йақ иер (Қрн./; ... ьккелесъ қойчының андыға сарады (Қрб./; узеңгънън ба:шыға бьй-бьйдън чьқәды - нарвонга битте-биттадан чикади (Иқон). -нн// -ън формаси: би: ба:йинъ оғлы бу қн:зны керәме деп втасыдын мың тилла со:рапты (Қрб./; қызыл гул а:ра-сында булбулың ба:ласы сәр (Иқон); қайерин отныъ отласаң шу иеръң сувънъ сувлайса (Қрн./; шу замандә ельн мальнъ йав ба-сып ке:де сәрәр әнә (Қзқ./.

Қолған ҳелларда қаратқыч келишигининг аңлатган грамма-тик маънолари адасий тил ва бошқа ўзбек шеваларидан фарқ қил-

майди. Масалан, қаратқичда ыфодаланган предмет бошқа предметге умумий хослиги билдирилганда қаратқич белгисиз формада бўлади: туркьстан езбекларь урувга бөлэмийдъ; дарахъ чъге къзенъб /яшириниб/ отърыпть каби.

Қаратқич келишиги аффикси ва унинг тарихий такомили ҳақида олимлар орасида турли фикрлар мавжуд¹⁴. Акад. В.В.Радловнинг фикрича, мазкур аффикснинг дастлабки формаси - иң бўлиб, унинг иккинчи - ниң варианты ул//уң олмоши составидаги [н] товушини "нотўғри ажратиш" натижасида ул//ун-ин-у-ниң формасида юзага келган. В.А.Богоридицкий ҳам дастлаб -иң//ниң бўлиб, мен, сен кишилик олмошларининг составидаги [н] ундоши "Морфологик қайта булиниш натижасида" аффикс составига ўтиб -ниң//ниң варианты вужудга келган деб, В.В.Радлов фикрини қувватлайди¹⁵.

Фин олими Г.М.Рамстеднинг тахминича, унинг дастлабки формаси н > иң бўлиб, су+н - су+иң унлилардан сўнг -ниң, ундошлардан сўнг - иң варианты юзага келган¹⁶. Н.К.Дмитриевнинг фикрича, -ин/-иң иң//иң бўлган¹⁷. Ф.Абдуллаев В.В.Радлов фикрини қувватлагани ҳолда, оригинал фикр ыритади¹⁸. Биз ҳам шева материалларига асосланган ҳолда совет туркологларининг фикрларини асосли деб биламиз.

ТУШУМ КЕЛИШИГИ

Тушум келишигининг асосий морфологик варианты -ниң, лекин урганилаётган шеваларда сингармонистик қарши қўйиш қонуни ҳукм сурганлиги сабабли ўзақларнинг қаттиқ ва юмшоқлигига қараб аффикслар ҳам юмшоқ ва қаттиқ вариантларига эга бўлади:

¹⁴ Қаранг: К о н о н о в А.Н. Грамматика современного ту-рецкого языка. М.-Л., 1956, с.96-97.

¹⁵ Б о г о р и д и ц к и й В.А. Введение в татарское языкознание. Казань, 1933, с.53.

¹⁶ Р а м с т е д Г.М. Введение в алтайское языкознание.М., 1957, с.33.

¹⁷ Д м и т р и е в Н.К. Строй тюркских языков.М., 1962, с.

¹⁸ "Ўзбек тили ва адабиёти", 1961, 5-сон, 27-32-бетлар.

-ны, -нъ. Шунингдек, шеванинг ички фонетик қонуниятларига қура, ўзақларнинг жарангли ва жарангсиз ундошлар билан тугашига қараб -ды// -дъ, -ты// -тъ фонетик вариантлари, ҳамда қатор: зн > зз, мн-мм, нн-нң каби ассимилятив формалари мавжуд. Демак, шеваларда тушум келишиги аффиксларининг адабий тилдаги тўртта морфологик белгиларидан¹⁹ ташқари, ўқоридагидек, сингармоник ва фонетик вариантлари ҳам бор.

-ны// -нъ аффикси шевада уяли ва жарангли /б, в, г, д, ж, м, н, ң/ ундошлардан сўнг ўзақларнинг фонетик вариантыга қараб бирикади: а/ қаттиқ ўзақлардан сўнг: тувьрьсьнь айтадуган боса кечрьедъ /Турк./; анасыны къръб баласыны а: /Қрм./; бешьсьнь атасыз оқыттым /Иқон/; б/ юмшоқ ўзақлардан сўнг: эйеллернь охн-тадогун мэхтепте охыдық /Иқон/; бър кун пашанъ а: дамларь епендънь ешекънь куйрукънь шерт кесъп епендънь хуржьньга сап қайадъ /Қрм./; ... кегеньъ кегендей жайлаштьрьп қойвердъ /Чимк./ йетевунъ йеттъ бьзағы барекен /Саир/.

-ды// -дъ аффикси шевада [й, р, л, з] ундошларидан сўнг ишлатилади: ҳәжуздъ мойнуға мойнтурухты салады /Қрб./; йетәльк на: нымыздъ йаптуруп алып бугдайды тәпесъге барамыз /Қзқ./; ьл-герьъ бьздъкъйдъ /Ерг./; чайдъ ьчьбәр /Сигн./. Мазкур (н-д) ҳодиса қипчоқ²⁰ ва фәрғона²¹ группа шеваларидагидек умумий ҳодиса бўлмай, Жанубий Қозоғистон Ўзбек шеваларининг Сузоқ, Чүлоқ-қўрғон тип қипчоқ шеваларида четараланган ҳолда бўлиб, уғуз группа лаҳжаларида спорадик, Чимкент-Саирам тилларида эса учрамайди.

-ты// -тъ аффикси жарангсиз ундош товушлардан сўнг ишлатилиши ҳар уччала тип шевалар учун умумий ҳодисадир: а/ қаттиқ ўзақли сўзлардан сўнг: йағашты кесъптьям... /Чимк./; ағашты уйъп тәштөгән /Турк./; чатахты бәръ беденевазлықде /Султ./; улахты гешънь бий жорасънь ейъге салып пушуртуредъ /Мнк./; б/ юмшоқ ўзақли сўзлардан кейин: дәвләтть уйъ йахъ /Султ./;

¹⁹ Ўзбек тили грамматикаси. I. Тошкент, 1975, 223-бет.

²⁰ Решетов В.В. Узбекский язык. Ташкент, 1955, с. 255-256.

²¹ Насыров Ш. Кокандский говор узбекского языка. АҚД. Ташкент, 1965, с. 14.

шу йешкече бълмеймъз етте /у ерни/ дедъ /Ерг./; чъмкетте мөш-
несъ кетъп қа: ган /Турк./; кашьретъпте ахшасънъ туврьледъм
/Чурн./). Чимкент-Сайрам қорлуқ тип шеванинг Тулкибош қишлоқ
аҳолиси нутқида мазкур фонетик позицияларда ни формаси тургун.

Ўрганглаётган шеваларда тушум келишигининг ассимилятив
формалари Тошкент тип шевалардагидек системали бўлмаса-да,
маълум фонетик позицияда учраб туради:

1. т+n > тт: авқатте хумаръ йамамболедъ /Ерг./; султарават-
те кеттесъ өмерөке /Султ./; авқатте ичбаба барадъ /Чимк./; ии-
гитте апа снга би: қатар кейъм берөдъ /Мнк./; атте мьнде йуре-
бе /Турк./).

2. з+n > зз: өзъзъ дөкөннъ алдыға /Чимк./; көлхознъ райнсы
өзъзъ чақирган /Сигн./; өзъмъзъ алдыдайам толып туръпте - ўзи-
мизнинг олдимизда ҳам тълиб /кўп маънода/ турипти /Турк./;
Маълум фонетик позицияларда -зз формасининг жарангсиз -сс ва-
риантлари ҳам қайд қилинди: з+n > зз > сс: нанныңссы өбрөвнъ ала-
берөймъ /Чурн./; көзъмъссы тьрькльгьдө бөръ-йөгьнъ пьтьрьп
қойдық /Сигн./; ьшьңссы қьвалаверьң /Чимк./).

3. м+n > мм: узуммъ ашдарып төштөбөтыр /Сигн./; айнымъ тө-
рьхъ йоқку /Султ./; теғаммъ баласы өкөсөңгү деп қайтадын көр-
ьштъ /Қарч./; өзъммъ жайыммъйөм берөме уңа /Иқон/; өкъ йуз
граммъ өзракъ ьчөдъ /Чурн./; өнсөммъ қатрьдъ /Турк./).

4. н+n > нн: қольңңъ майнъ өрччъ - қолингни майини артчи
/Чимк./; мальңңъ бахсаң боймъ /Ерг./; мө: өрөлөшмөймөн өзъңңъ
ьшьң /Тулк./; қольңңъ чьқарт - қўлингни чиқар /Турк./).

5. р+n > рр: аманшукуррь хөмөкьси - Омоншукурнинг амакиси
/Турк./; бақьррь өккө /Чурн./; самаваррь чайн йахшы дейьс
/Чимк./).

6. н+l > дл, н+k > кк, н+қ > ққ: көллъ тепөсьдө бьр туп
дөрах бөр /Ерг./; суйөккъ мужьгөннъ ньме деркьн; чашьққы авар;
айаққы өйтөдъ - у өкни айтади. Мазкур ҳойдса қорлуқ тип шеваларда
ўғуз лаҳжасига нисбатан кўпроқ учрайди.

Жанубий Қозоғистон ўзбек шеваларида ҳам тушум келишиги-
нинг англатган грамматик маънолари, белгили-белгисиз ишлати-
лиш қонуниятлари орасида деярли фарқ йўқ. Масалан, шеваларда
ҳам таъкидлаш зарур топилмагани сабабли тушум келишигидаги
турдош отлар белгисиз ишлатилади: шундағи махсат йөрнъ/ тала-

шув; мейердын чеп оредь; алдыца тамак/нь/ койгасун ийибе.
Қыясланг: таькидлаш керак булган да белги тикланади: буна екьс
совьш асангу; туйенъ ейсийчи.

ЖУНАЛИШ КЕЛИШИГИ

Жанубий Қозоғистон Үзбек шеваларида жўналиш келишиги курсаткичларининг ҳар уччала тип шевалар учун умумий ва ҳар бир лаҳжага хос хусусий томонлари бор:

1. Умумий томони. Ҳргенилаётган шеваларнинг бarchасида сингармонизм қонуни амал қилганлиги сабабли аффикслар ҳам ўзакларнинг қаттиқ, юмшоқлигига ҳамда уларнинг унли, жарангли ва жарангсиз товушлар билан тугашига қараб: -гә// -кә, -қа// -ға шаклида бирикади.

2. Хусусий томон. Мазкур территорияга тарқалган ўғуз лаҳжаларида I ва II шахс эгалик аффиксини олган отларга жўналиш келишиги -г/ә, -г/а формасида бирикади.

3. Адабий тил ва айрим ўзбек шеваларида булганидек, [г] ундоши билан тугаган ўзакларга аффикс /г+г > ққ/ типиде жарангсизлашмай, г+г > ққ шаклиде жаранглилигича қолади. Лекин Туркистон группа шеваларда, айниқса бир бўғинли сўзларда, г > в +г > вг формасида булади. Қуйида уларни кўриб ўтмиз:

1. Унли ва жарангли ундош товушлар билан тугаган ўзакларга -ға// -гә шаклида бирикади: а) юмшоқ ўзаклардан сунг: анәв кунь тешкәнгә берип ке:дым /Турк./; оьр йил босьдь иштегәнгә ишляган ига бир йил булган эди /Сигн./; ке:дыб барысса алдар кә:сәгә учрапть /Қрб./; меши:негә мьньп ләгьргә ба:дық /Қрн./; хәр кьшьньн ә:зьгә ай керьнер кәзьгә /Қзқ./; б) қаттиқ ўзаклардан сунг: сә басопьлар барма шоларга қарайдь /Сўзоқ/; авға чьх-савьм оьргә вбйурәрәр әкән /Турк./; қанча кун йол йуруп оь чоқур сайға детть /Қрб./; ькьсьньн ькьь ояагыга басып оьрьнь /Ағзыга тьшлөп алдь /Сәир./; пе:шаньсыга бе:сә мән вьамаьақ қойдым /Мнк./.

Шуниси характерлики, Чимкент группа шеваларда [г] билан тугаган ўзакларга жўналиш келишиги аффикси -ға формасида: таға, баға, саға /соғ одамга мәнносида/. Туркистон группа шеваларида ўзак охиридаги г > в бўлиб таваға, баваға, совға шаклида бирикади.

Шуниси характерлики, шева материаллари тархий обидалар, ёзма ёдгорликлар ва археологик қазималар натижаларини тасдиқ-лайди. Тарихда ўгузлар ҳумронлиги (IX-XI-асрлар) қипчоқлар томонидан барбод этилган. Шу боисдан Туркистон гуруҳи ўгуз лаҳжасига қипчоқ лаҳжасининг таъсири жуда сезиларли. Аниқса, Чимкент гуруҳи ўгуз лаҳжасига қиёслатганда бу фарқ яққол кўри-нади. Ёқорида қайд қилинганидек, Чимкент гуруҳи ўгуз лаҳжаси-да тағ, сағ, сағ лекин Туркистон гуруҳи ўгуз лаҳжасида тав, бав, сав. Ҳатто интервокал ҳолатда ҳам ғ > в. Лекин уларнинг қадимий вариантлари мақол, метал, "даққона" типидagi терма қўшиқлар ва мазкур воҳа учун умумий ва традицион бўлган лапар-ларда сақланиб қолган.

зақа булбул бағга баранмас

кийикън өзгөсө тағга баранмас (Қрн.);

чөнтөгдө бий тийинь йок ағзини а:чип көрөдө (Иқон); инглай-инглай бахаларым болдө дөд; дөйбөтөннөң зө:рдьи тағлар туман (Қрн.). Ёқоридаги терма-лапарлардан олинган парчаларда шилатил-ган тағ, сағ, ағзи, инглай-инглай каби сўзлар ҳозирги ўгузлар нутқида тав, бав, аван, иллий-иллий формасида шилатиледи. Биз бу ҳодисани Сўзюк, Чўлоққўрсон аҳли вакиллари нечасида ҳам қайд қилган эдик.

2. Карангсиз ундолардан сунг -қа//-не шаклида бирикади:

а/ кичоқ ўзакли сўзлардан сунг: ьшке көвдөк пьтмөй ка:дь (Турк.); рөйымбердькө келәпсөзмь (Сигн.); су өккөдькө пақыр бө:янер дөпть (Қрб.); қолдидиғь кош йууқкө көзь тушть (Қзқ.); б/ қат-тиқ ўзакли сўзлардан сунг: өндө бақалыққа өттөдьмь (Турк.); бьр бала атқа мьшьп келәтир (Қорч.); йөне ькькь табәққа на:рин-нь то:лдуруп а:лады (Қрб.); ястучькь бөбөврьч йамбаққа қовай-нуқ (Қрм.); пә:ша кошунны чапыққа буфурдь (Қзқ.).

3. Туркистон ва Чимкент гуруҳи ўгуз шеваларида I ва II шахс эгалик аффиксини олган отларга жўналмиш келишини кўрсаткчи ўзакларга -а//-е формасида бирикади. Лекин III шахсда [г] тикла-неди: баләма, баләна, баләнга: Ба:шынә салсақ йарашур қарқара-бөшингә юмил қўйсанг ярашур (Қрн.); ағзинә қарап сөллө артых-чась сөшнә тәйәк (Иқон); мәне:гө андыма атыр (Қрб.); көрпөңө қарап аяғ узат (Қзқ.); оғлума османнә қи:зыға қуда чьшөдүгөн болдым (Мнк.).

Мазкур шеваларда \bar{I}, \bar{II} шахс эгалик аффиксини олган отларнинг одатда охириги буғини ёпиқ бўлади. Шу сабабли қатор келган ($m+g, n+g$) ундоларнинг бири [г] тушиб қолади. Ана шунга аналогия йўли билан бўлса керак, Хоразм ўғуз шеваларига хос, шахс кўрсаткичли аффикси бўлмаган, айрим ундол билан тугаган сўзларга ҳам жўналиш келишиги аффикси $-a//$ - e формасида бириктириш мавжуд: хызмата те:мет; и:ше йарақли. Булардан ташқари юқоридаги мисоллардан кам бўлсада, жўналиш келишигининг $-на$ ва $-ке$ ассимилятив шакллари ҳам қайд қилинди: жамбылам өргөндь-гү пахта екишъ сайън бойна /Турк./; хо:ның қы:зына барып көреме, дейдъ /Крб./; ошь бурчөккө отыр /Сўзөк/.

Шуниси характерлики, Туркистон группа қорлуқ-қипчоқ тип Чўрноқ, Сувноқ, Қорочик, Ўронғой, Чого, Тошиноқ, Чубанақ каби қишлоқ шевалари ва Туркистон шаҳар шевасида юқорида қайд қилинган $-га//$ - $ға$, $-кө//$ - $қа$ кўрсаткичларидан ташқари худди шу воҳадаги ўғуз лаҳжаларидагилек, \bar{I}, \bar{II} шахс эгалик қўшимчасини олган отларга $-a//$ - e формасида бирикади: мейль менъ тълъме нърмөдън /Турк./; беръ кетъме чъшкән кум бе:мөдъм /Сирн./; устъме сьр артычча чашан кийгәнъм йөк /Чўрн./; алдыңа тамақ қойғасун йий-бе: /Ўронғ./.

Адабий тилде жўналиш келишигининг белгисиз ишлатилиши жуда кам учрайдиган ҳодиса бўлиб, фақат ўрин билдирувчи сифатларда юз бериши илмий ишларда қайд қилинган. Лекин шеваларда мазкур келишикнинг белгисиз ишлатилиши шеванинг ички фонетик қонуниятлари билан боғлиқ бўлиб, унли товушларнинг чўзиқ талаффуз қилинишидан сезилиб туради: уллер нька: қарамөдъмь - улар никоҳга қарашмадим; ньме: ккалемөн - нимага олиб келаман; не: қылдырасан каби. Қолган ҳолларда инглатган грамматик маънолари ва вазифалари адабий тилга мос келади.

ЧИҚИШ КЕЛИШИГИ

Жанубий Қозоғистонда яшовчи ўзбеклар уч йирик этник группа вакилларида ташкил топган. Шунга қарамай, қорлуқ, ўғуз ва қичоқ тип лаҳжаларнинг барчасида чиқиш келишигининг қадимий $-дын//$ - $дън$, $-тън//$ - $тън$ формалари сақланган.

1. - дън аффикси ўзбеклар унли ва жарангли ундол билан тугаган, таркибида тил олди унлилари бўлган сўзларга қўшилади: оғлы

ғаға олуп би: төңгәсини алып өйидьн ке: дьпть /Крб./; ешьгьдьн
ме: өтөме: /н/ йетельп - эшигидан мен утаман йуталиб /Крн./;
кельн көрменедьн кейн қи: знь йәнгәсь апчықип кетедь /Турк./;
су: тьмьзнь би: -би кундьн бьр-бьрмьзгә берейнуь -дейдь - су-
тимизни бир-бир кундан бир-биримизгә берәйлик - дейди /Мнк./.

2. - дн аффикси юкরিдаги фонетик позицияда қаттиқ ўзақ-
лардан сунг бирикәди: а: дамың ағзыдын тупугу қәхрәп йоғ оп қа-
дады /Крб./; шу йатқандин қышлай қа: нны астыда йатады - шу ёт-
гандан қиши билән қорнинг тегидә егади /Мн.к/; йахшыдын а: т
қалады йамандын да: т /Крм./; ақыл йашдын чьқар, гөвхәр ташдын
чьқар /Турк./; учар қушма қана: тымдын айрылдым /Иқон/; қолн-
ңыздын чхып кетедь /Чимк./.

3. - тн аффикси жарангсиз ундош товушлар билән тугаган км-
шоқ ўзақли сўзлардан сунг бирикәди: ескьльхтн туркьстан әтал-
ған - қадимдан Туркистон дейилади /Турк./; куздьктн қанча
гектар бар /Сигн./; ха: туннар уна су: тть әккөб өлчәйдь: бьр-
нькь кетте баштын кәледь, бьрнькь қарны йаруқтын... бьрнькь
уялмастын кәледь /Мнк./; ҳақыл әркәктн чьқадьна урғачдын
чьқадьна /Крб./.

4. - тн аффикси жарангсиз ундош билән тугаган қаттиқ ўзақ-
ли сўзлардан сунг қушилади: ҳәммәсь савуқтын қорқуп сайға чь-
шп кетть /Крб./; куньгә беш қадахтын йем бөб турадь /Мнк./;
унь йурәгь таштнөм қаттиқ /Чимк./; ер йигит атын суварды қақ-
лықтын; ба: ш алып әварә бо: ды йоқлықтын /Крн./; ту: ш-ту: ш
йахтын душмәннар кәләбе: дь /Иқон/.

рганизайтган шеваларда чиқиш келишиги аффиксининг қадимий формаси сақланганлигига қарамай, унинг -дән// -дан, -тән// -тан формалери ҳам ишлатилади. Фактларнинг кўрсатишича, улар маълум фонетик позицияда қатъий чегараланган бўлмай, параллел ишлатилади. Лекин шевалараро ишлатилиш даражаси ҳар хил. Туркистон ва Чимкент группа ўғуз лаҳжаларида -дән// -дан, -тән// -тан аффикслари жуда сийрак, эпизодик ҳодиса булса, шу территориядаги қорлуқ ва қипчоқ тип лаҳжаларида нисбатан кўпроқ учрайди. Булар асосан пәҳар ва шәҳарга яқин қишлоқ шеваларида сезилерли. -дән// -дән: қолнңы чьқәрт әвзыдын /Турк./; асман-
дан қорқадь улар /Сигн./; булушкәдән онта-онта асаньсчь /Турк./
әзнь қыған нерсәсьдән тәнады /Сигн./; ахлы хушы бомагандан

кейин қийинғу /Чимк./; сәлләр етәрмедән отып кеттӱнләр /Чимк./; -тан// -тән: жкк тараттан ника:ға деб адамлар айтн-лады /Турк./; та көшретьптен көгуче қайнайдымьмь /Сигн./.
 Лекин қорлуқ тип: Султәробод, Ёрголиқ ва Тулкибош қишлоқ шева-ларида мазкур ҳодиса қайд қилинмади.

УРИН КЕЛИШИГИ

Урин келишиги курсаткичи худди чиқиш келишигидагидек об-ласть территориясига тарқалган шеваларда умумий -да// -де, -та // -те қуриништа өга. Жарангли ундош ва унли товушлар билан ту-гаган ўзақларга унинг қаттиқ, юмшоқлигига қараб -да// -де, жа-рантсиз ундош /п, ш, с, х, к, қ/ лардан сунг эса, ўзақларнинг ҳола-тига қараб -та// -те шаклида бирикади.

-да// -де: қоқан арабада барардық /Турк./; бу ғышн савран-да сувнағате деген жайда қуйған-дедь /Сигн./; ызда кийинедь, қышта йешьнедь /Қрб./; оғлымз ер йеткенде қы:з е:ттурмехчь бо-ламыз /Мнк./; көмбөхальц тундьгьде йетчь қарахчь... андын тур-ған өке /Қзқ./.

-та// -те: субнахта ерларьн тьль қазахчаға көпрақ кетсө көрек /Турк./; алмань алышта зонгь қойып аламыз /Сигн./; у вах-та мешьне йоқ атта барардық /Сайр./; бахта ни: хьладь өйгө ке-раса /Мнк./; муньсьйем ьскеддетте ьшлөрдь /Турк./; ақьл ыаште-мь, бөштөмь /Тулк./. Урин келишиги аффикс формасидаги ўзақ-нинг англатқан маънолари ва вазифалари жиҳатидан адабий тел ва бошқа шевалардан фарқи йуқ.

Жанубий қозоғистон ўзбек шеваларида Самарқанд-Бухоро типи-да чиқиш ва урин келишикларининг функционал алмашилари йуқ. Лекин маълум позицияларда маъно нозикликлари /конкретлаштириш/ талабига қўра урин ва чиқиш келишикларини формалари функционал алмашиб ишла тилади.

Мисоллар: турған йеринде бағзылап пер - турған йерьндьн бағзылап пер. Биринчи мисолда бажарувчи шахс ва маъжуд предмет /объект/ бир жойда бўлиб, бажарувчи шахсдан ҳаракат турған ери-да, нари-бери сурелмай, қимирламай бажарин талаб этилади. Ик-кинчи мисолда бажарувчи шахс билан маъжуд предмет /объект/ орасида маълум масофа бўлади. Иш-ҳаракат маълум масофадан ту-

риб бажарилиши керак бўлади. Демак, бажарувчи шахс иш-ҳаракатни биринчисиде турган жойида иккинчисиде маълум масофада туриб бажарилиши лозим бўлган маънони фарқлаш учун биринчисиде ўрин, иккинчисиде чиқиш келишиги формасидан фойдаланилган.

... малъке байбеччеге, кенъзек алдар кесеге қолыдын йегузъль - малъке байбеччеге, кенъзек алдар кесеге қолыдын йегузъль. Биринчисиде Малика ва кенъзек байбечча билан алдар кўсага овқатни ўз қўллари билан ейишта ундайди, буюради. Иккинчи мисолда эса, малика билан кенъзек байбечча ва алдар кўсага овқатни ўзларининг қўлларида егизади. Ўқоридаги маъно нозиклигини фарқлаш шундай ҳикоя қилинади: малъке кенъзегъ бълэн кулушуп, ме:маннарын андыга къръштъ. "Съллер аш йе:п кърмедъннер-не?-дес малъке байбеччеге, кенъзек алдар кесеге қолыдын йегузъль /қрс./". Қуйидаги мисолларда жўналиш ва чиқиш келишиклари ўринда ўрин келишиги аффикси ишлатилган: меййерде узум екъп койипъз; қой йазмасънъ пърансъяда тапъштъ /Турк./ . Фикримизча, маййер/де/, пърансъя/д/ сўзларидан ўрин маъноси англашқилиб турганлиги ва ҳаракатнинг бўлиш ўрни фойдаланганлиги учун ўрин келишиги формасиде келган.

С И Ф А Т

Жанубий қозоғистон ўзбек шеваларининг тарихан жуда мураккаб шароитда шаклланганлиги, ҳамда уларнинг уч йирик тил группасига мансублиги ҳақида эслатган эдик. Шунинг учун ҳам мазкур территориядаги ўзбек шевалари сифат категориясига оид сифатларни қўллашда бoshқа ўзбек шевалари ва адабий тил билан кескин фарқ қилмайди. Шевада ҳам, адабий тилда ҳам сифат туркумидаги сўзлар от ва равишлардан шаклан фарқ қилмайди. Шунингдек, сифатларнинг отлар ёки феълларга боғланиб келиши билан уларни қайси сўз туркумига оидлигини аниқлаш осонроқ. Лекин ўрганилаётган шевалар, таъкидлаганимиздек, уч йирик тил бириги-қорлуқ, ўғуз ва қипчоқ лаҳжаларига мансублиги, уларнинг ўзаро бир-бирларига таъсири, иккинчи томондан, маҳаллий қердов қозoқ тилининг таъсири бoshқа ўзбек шевалари ва адабий тилдан фарқлайди. Шуниси характерлики, мазкур территориядаги лаҳжаларининг ўзаро таъсирлари ҳам бир хил даражада эмас.

1. Туркистон ва Чимкент шаҳар шеваларининг қиёсида бунн яққол кўриш мумкин: Туркистонда - чоқирлов ~ Чимкентда - чўқуррақ, шу тартибда: йақиппазлов ~ йақинроқ; бийиктав ~ баланреқ; куштъ ~ кучлик каби.

2. Туркистон шеvasида ад.орф. -ли аффиксининг қорлуқ, ўғуз, қипчоқ ва қозoқ тилларига хос вариантлари амал қилишини кўриш мумкин. Чимкент шеvasида биргина -лък/-лъқ варианты амал қилади.

3. Ўғуз группа лаҳжаларида айрим сифатлар от вазифасида келганда унли товуш чўзиқ талаффуз қилиниб, сифат вазифасида келганда оддий чўзиқликда бўлади: кө:к - осмон ~ көк-ранг, қа:ре - силует ~ қора - ранг, а:ла - касаллик ~ ала - ранг каби. Қорлуқ ва қипчоқ тип шеваларида булар оддий чўзиқликка эга бўлиб, ўғуз шеваларидагидек унли товушларнинг миқдорий нисбати роль ўйнамайди.

4. Ҳар уччала тип шеваларда ҳам сифат ва равишларни фарқлашда фонетик урғу муҳим роль ўйнайди. Сифатларда урғу, одатдагидек, охирти унлига тушади, равишларда esa биринчи бўгинга кўчирилади: дуняда йехши адамлөр көпқу - йахши ойнап келйаққанъидь; йаңи сарпа кьйгөндүрсъз қуданъкъде ~ йаныдын көп

туръбъдъм; тэкъс йердън йурсан омайдына - хэмме тэкъс отыр-гендън кейън башланады; Йамам оълен йурсен қаласан уятқа - Йамаан уруп таштаптыгу. Бир бугинли сўзларда эса унланинг чузиқ ва оддий талаффуз этилиши билан фарқланади: базардын жай қайттым ~ жай йур дебъдъмгу каби.

5. Қорамурт қишлоқ шеvasида қузатилган фонетик ҳодиса - суз охиридаги ундошларнинг жаранглашиши ва унли товушларнинг чузиқ талаффуз этилиши орқали от туркумидаги сўзларнинг сифатлардан фарқлениши - бошқа группа шеваларда қайд қилинмади: саруқ-касаллик ~ сарығ - ранг, а:руқ - ориқ ~ а:рық - ариқ каби. Бу хусусият Манкент шевасида ҳам қайд қилинди: санъ берген куйевън йаруғ боса йар-йар, арабаны гупчегъ йа:руғ экен йар-йар.

6. Жакубий Қозогистон Узбек шеваларининг деярли барчасида - ли ва - лик аффикслари маъно фарқлашда дифференциация қилинмайди, тўғрироғи, -ли//-лиг отлик сифат ясамайди. Балки ёзма ёдгорликлардагидек, -лък//-лъқ отдан сифат ясаш функциясини ҳам бажаради.

Шевалараро - лък//-лъқ аффиксининг ишлатилишидаги фарқ шундаки, Туркистон группа шеваларида мазкур аффикс охиридаги /қ, қ/ ундошлар айрим ҳолларда туширилиб талаффуз этилади: куштъ//кучлъ, қаррсақты, көзъ, көрөкълъ. Чимкент тип шеваларда [к, қ] ундошларининг тушиши кам учрайди: кучълък, көрачълък, ақыллъқ, қоллъқ, айахлъқ каби.

Қорамурт қишлоқ шеvasида -лъг//-лъғ аффикси орқали сифат, -лък//-лъқ аффикси билан отларнинг ясалishi спорадик ҳодиса бўлиб, у ерда ҳам асосан Манкент, Сайрам типида ишлатилади.

7. [к, қ] ундошлари билан тутаган сифетларда охириги ундошларнинг тушиб қолиши, жаранглашиши ва сақланишга кўра ҳам мазкур шевалар ўзаро бир-бирларидан ва иккинчи томондан бошқа Узбек шевалари билан фарқланади. Туркистон группа қорлуқ-қипчоқ ҳамда Қорноқ ўғуз шеvasида қатты/қ/ сары/қ/, куштъ/қ/ типида [қ, қ] туширилиб талаффуз этилади. Иқон шеvasида эса Чимкент тип қорлуқ шеваларидагидек қаттық, иссақ, қойуқ [к, қ] сақланади. Чимкент группа ўғуз шеваларида шу позицияда [к, қ] сақланади ёки к, қ > г, г типида жаранглашади: қойуғ, башлығ, сууғ каби. Чимкент группа қорлуқ тип шеваларда мазкур пози-

цияда асосан [к, қ] ундошлари сақланади, интервокал позицияда жаран глашади²².

Шевате хос сифатлардан намуналар келтирамиз: I. Одамларнинг характер, хусусият ва ўзаро муносабатларини ифодаловчи сифатлар: кеңкалес//кеңкалес - мактанчоқ, гўлдайган, баландпарвов одам; қомақай - овқатга тўймайдиган одам; момақай - камгап, камтарин келин, аёл; көзгўч - тажрибали, кўпни кўрган, билагон; сөзгўл - сўзга уста, оратор; расчўл - ростгўй, турри сўз; сойлақ - узун, баланд буйли; қақынган - бузилган, айниган; шолмақ - бечора, шўрлик; байқуш - бечора /ачиниш, ҳамдардлик маъносида/; шылдр - ёлгончи; былдиқ - тез гапирадиган; ергекали - пакана /лилицут/; бақай - оёғи калта одам-анартай бақай.

2. Хой ва бошқа нарсаларга оид сифатлар: бийик қала - баланд қалъа; милдай дала - катта бепоён дала. идесланг: Езёвон; куңгөй - ернинг кун тушадиган томони; терьскей - кун тушмайдиган томони; майдалав - майдароқ; кондрлав - кигарранг; қачық - узоқ; саз - икки тешалик ёки тоғ орасидаги сувли текис ер.

3. Ранг-тус ва там-маза билдирувчи сифатлар: бу:рыл - оқ, сур ранг аралаш; торық - тўқ қизил рангли; ийрөн - оч қизил рангли; боз - оқ, кўк аралаш ранг, сорала - сариқ оқ рангли; қарала - қора оқ рангли; аччықлав - аччықроқ; қымьзек - нордон; қыңыл - нордон каби.

СИФАТ ЯСАЛИШИ

Ханубий Қозоғистон ўзбек шеваларида ҳам сифатларбошқа ўзбек шевалари ва адабий тилидагидек, аффиксация ва композиция усуллари билан ясалади. Мазкур шеваларда ҳам аффикслар оддий ва қўшма бўлиб, турли сўз туркумларидан сифатлар ясади. От ва феъллар бошқа сўз туркумларидан сифат ясалиши билан умумийликка эга. Лекин шеваларда аффиксларнинг ранг-баранглиги, ясалыш модели бир хил бўлгани ҳолда шу типда бошқа ўзбек шевала-

1. Ўғуз гурппа шеваларида сифатларнинг специфик хусусиятлари ҳақида тўлароқ маълумот олиш учун. Қаранг: Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. Тошкент, 1978.

ри ва адабий тилда бирикмаслиги мавжудлиги, шеваларнинг ўз-ро ва айрим қардош қозоқ тилининг кучли таъсири натижасида ўзага келган аффиксларнинг амал қилиши, адабий тилда пассив ҳисобланувчи аффиксларнинг шевада нисбатан активлиги, адабий тилда мавжуд бўлган аффиксларнинг шевада ишлатилмаслиги ва акси билан фарқи.

I. Актив /маҳсулдор/ аффикслар.

- ди аффикси ўзбек адабий тилида бўлганидек, шевада ҳам актив ва сермаҳсул бўлиб, от, сифатдош ва феъллардан сифат ясади. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларида - ди аффикси орқали сифат ясалганда адабий тилдагидек ўзакдан англашилган маънога эгаллик, унинг ортиқлиги, сазоворлик, лойиқлик каби маънолари билан умумийликка эга: көрөктъ зат бълөн зънъ жнъ голдърса боладнгу; балларнвам адабн; беш йуз ат қамавлы ту-руптъ; оманвлн а:дам өкөн. Ўзаклар жарангсиз ундошлар билан тутаса - лъ > тъ формасида бирикади: өйөл мықты өйөл өкөн; туркыстан сьбайқты уларам - улар ҳам кўринишда туркистонликларга ўхшайди - сьбайқ - кўриниш, афт, башара, өз, бет сўзларига синоним: мөндән куштъ унын баласы; боптъ бөрмъзге тушунъхтъ бо:ды. Мазкур позицияда - ди аффиксининг ишлатилиши туркистон гурппа вакиллари хос бўлиб, Чимкент гурппа шеваларида бу жуда кам учрайдиган ҳодиса. Туркистон гурппа шеваларида -лъ// -тъ формасида ишлатилиши қозоқ тилининг таъсири билан изоҳланади. Қисланг: қозоқ. тастн - каменистый, оқты - имеющий патроны². Атроф қозоқ шеваларида куштi, мықты. Шунинг учун ҳам мазкур форма Чимкент гурппа шеваларида фақат - лък аффикси орқали ифоделаниб, дифференциация қилинмайди.

- лик шевада -лык// -лък, -луқ// -луқ, -тық// -тък, -нық// -нък, -нуқ// -нуқ кўринишларига эга. - лик аффиксини олиб ясалган содда сифатлар - ди аффикси орқали ясалган сифатлардек сўз ўзагидан англашилган маънога /предмет, ҳодиса каби тушунчаларга/ эга эканликни ва маъноли нарса ва ҳодисанинг мавжудлиги, борлигини алоқадорлик, хослик каби маъноларни англатади: сайдын чыхты беш атлық, бе:шөлөсъ бър затлық, бър затлыгын и:зънъде мөнгн йа:рым сымбатлық /дрн./; қыр көрванга па:ша

² Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962, с.194-196:

тылла жабдуқлуқ от мынгуздъ /Крб./; йекшәммъ болды атлыр,
ешеклыг, мешыналыг базарга йенәйберәдъ а:дамлар /Крм./;
 ... би: йахшы ат бересе, би:қулуннуқ бийе бересе /Мнк./; ун-
 дын кейын сәбәтлер кеп йахшылық заман болды /Сайр./.

- лик аффикси ўзақдән англашилгән маънога эгаликдән
 тәшқари ортиқлик, катта ёки мулликни билдиради: ҳазыр байлық
йурт байлығы аввалғыдын йус пьресән ашып кеттъ /Сайр./;
йетимльхтән көргән көресънь /Турк./; сағлыг дәвләтгү, кәсал-
лыг хасталыг вәман /Крм./; әшәрмәттә баласъйем гәвдәлх бәп
әсәп кетъитъ /Чимк./.

Ўзақ-аффикс типидә ясалиш шева ва адабий тил учун уму-
 мий ҳолиса. Лекин шевада шундай тип ясалишлар борки, улар
 норма ҳисобланмайди ёки умуман учрамайди. Англагән маънола-
 ри әса адабий тил нормасидән тәшқарига чиқмайди; а) ҳолат
 билдиради: очақ ақувлық турәбәсъсьнь - ўчоқ ёқиғлиқ туравер-
синми?; қапқағы йапувлық қаптъғу - қопқоғи ёпиқ ҳолича қолиб-
ди-ку; кәсәктъ бәръ тоглавлық тур - ғиштнинг ҳаммаси тўплан-
гән /йиғилгән/, уйилгән қолда турибди; б) хусусият хосса бил-
диради: әккәгән отъньц йашлық қылмасмъкън - йашлық - ҳўллик;
шу уш кунъкъ ашыға йигъттән кәмъ уч йуз сом хәрәжәт ке:тәдъ
/Крб./; балалық қыған-ғу бәмәса шуна тәгәрмәдъ /Мнк./; сәнь
сәзън жуәләг әмәс-ғу /Чимк./; қара қашлық, қыйкъ көзлқ
маңа қыйа қараб оттън /Иқон/; балларга йемәлқкә бәр-ғу /Чимк/
в) алоқадорлик, мәнсубликни билдиради: бурундын қазақ бьлән
қоңшылық боғән /Турк./; екавъ наввайлық қылады /Чурн./; са:-
бам оғылларыға мьскәрлқктә өргәткән /Қзқ./; беш-алты иыл қәс-
саплығам қып көрдъғу /Крм./.

Фактларнинг курсаташича, жанубий Қозоғистондаги ўзбек
 шеваларида - ли, - лик аффиксларининг вазифадошлиқ хусусияти
 адабий тилдагига нисбатән кенг маъно фарқлаш хусусияти чега-
 раланмаган³. Қиёсланг: балалық бо:ды, кәльннък//кәльнлқк бо:-
ды//болды; екъ ағайннылық адам; сьр сомлық наспәй; уйлг-жай-
лнх болды. Бу хусусиятига хура Жанубий Қозоғистон ўзбек шева-

³ Ўзбек тили грамматикаси. I. Тошкент, 1975, 273-274-бетлар;
 С о д и қ о в а М. Ҳазирги ўзбек тилида сифат. Тошкент, 1974,
 14-15-бетлар.

лари - лък//-лык аффикси - лъ//-лы аффиксидан сўз ясашда кескин фарқ қилувчи Хоразм тип шевалардан⁴ ажралиб турса, - лъ//-лък аффикслари фарқланмайдиган Андижон тип шевалар⁵ ҳамда уйғур, хакас, шор, тува тиллари билан умумийликка эга⁶.

Шунингдек, бошқа қипчоқ тип шеваларда қайд қилинмаган, лекин озарбайжон, туркман ва турк тилларида пассив сифат ясовчи аффикс сифатида сақланган - ма+ ли формасининг шевада қайд қилиниши характерли. Мазкур аффикснинг шевада қўлланиши чегараланган бўлиб, фақат бир-икки сўз доирасидагина амал қилади. -ма+-ли аффикси орқали ясалган сифат озарбайжон, туркман тилларида атрибутив маънога эга бўлиб, предметда содир бўлаётган ҳаракат белгисини билдиради⁷. Ҳурғанилаётган шеваларда унга қўшимча ўзакдан англашилган маънога эгалик ва миқдор маъноларини англатади: булар өзъмъзъь сынамаы адамлар-гу; балларге йемельк алмамыз баргу; йесър босағам йемельк-ъшмелъхтън қыйналған эмесмъз. Мазкур аффикс орқали ифодаланган маъно адабий тилда - гөн, - ли, - га, -дан каби аффикслар орқали ифодаланади. Қиссланг: сынамаы - ишончли, синалган; йемельк - ейишга етadиган ёки еб туришга етadиган; йемельк - ъшмелъхтън - ейиш-ичшдан.

Ханубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари адабий тилда актив сифат ясовчи - ли, пассив сифат ясовчи - чи, - гуй, - мал, - ған, -кор каби шплатилишида умумийлик бор. Мазкур аффикслар англатган маъноларнинг шевада - чил//-чыл//-чъл аффикси орқали ифодаланилиши билан фарқли. Мазкур аффикс /-чил аффикси/ от ва сифатлардан содда сифат ясаб, ўзакдан англашилган маънога эгалик ёки ўша маъноли нарсаларнинг ҳодисанинг мавжудлигини, ёхуд ўша ҳолатга мойиллиқни, белгининг ортақлигини билдиради:

а) узакдан англашилган маънога эгалик ёки мавжудлиқни билдиради: намысчыл қыз урувън йерге қаратмийъ - номусли қыз уруғ-

⁴ Абдуллаев Ф.А. Хоразм шевалари. Тошкент, 1961, 155-156-бетлар.

⁵ Иброҳимов С.И. Ўзбек тилининг Андижон шеvasи. Тошкент, 1967, 183-184-бетлар.

⁶ Шербаков А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., 1977, с. 108-112; Шарипова К. Словообразующие аффиксы -лик, -ли, -чилик в узбекском языке. АКД. Ташкент, 1972, с. 7-

⁷ Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М., 1966, с. 356.

авлодининг узини ерте қаратмайди; альмөкөмөм а:рчылгу қатти уялыптыгу баласынын и:шъдън - Олим акам ҳам орлику /номусли-орли/ баласынинг қалган шидан жуа уялибди-ку /Турк./; тев-веккальн балларъем епчъл богөн - ҳамма нарса қулидан келадиган /Тулк./;

б) узакдан англашилган маънога эгалик ва маъжудликдан ташқари ортиқликни ҳам билдиради: кәмтөкөмчъ уйам жө: көзчълъ-дъ-гу - тажрибали, билагон; рөймбөөрдьнем сөзчълльгыдън дешкымге сөз бе:мийдъгу-сүзга уста, нотиқ сүзамош одам; рө:малъкъ кәйдерөпөндънем расчъл адамъидыгу - ҳақиқатчи, ростгуй;

в) қолат, мойиллик билдиради: умъдөйем уйкъчъл бошъяав мөстөнге охшөп /Тулк./; баласъйем бър ерөзчъл бошъяав турулуш қаладекөн /Чимк./; кехчъл а:дам дурус омайдыгу - гаврагуй, кек - гараз /дрс./; Марказий узбек шевалари учун характерли бўлмаган маъкур аффикс бошқа қардош туркий тилларда ҳам тадқиқ қилинаётган шевалардагидек актив ва сермаҳсул сифат ясовчи ҳисобланади. Қисланг: туркман тилида: уқи-чыл /чага/ - уйқичил бола, гайгы-чыл /аял/ - қайғучил аёл⁸.

Тува тилида бу аффикс - чөл//чал формаларига эга: донуучал - легко замерзающий, зюбкий от дон - мерзнуть, зябнуть; өкпелөзчөл - обидчивый, от өкпеле - быт недовольным, обижаться⁹. Алтай тилида: у;кучил - соевливый; азачил - передовой; бошқирд тилида: қунаксил - гостеприимный; упкасил - вспыльчивый; қозоқ тилида: төршил- потливый, тоқшил- сытый¹⁰ каби.

Көнубий Қозоғистондаги узбек шеваларида - чил аффиксининг актив сифат ясовчи сифатида амал қилиниши, бир томондан, туркий тиллар билан умумийлигини билдирса, иккинчидан, қадимги ёзма ёдгорликларда актив ясовчи сифатида амал қилган аффикс-ни сақлаб қолганлиги билан характерлидир. Қисланг: "Девон" да: јағмурчил жэр - серёмғир ер, тупчил эр - сершамол ер, иччил - узоқ касалланувчи, оғриқчил¹¹.

⁸ Ҳазирки заман туркмен дили. Ашгабад, 1960, 264-саҳ.

⁹ П а л ь м б а х А.А., И с х а к о в Ф.Т. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. М., 1961, с.200-201.

¹⁰ Ш е р б а к А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. с.118.

¹¹ М.Кожғарий. Девону луғотит турк. I.Тошкент, 1967, 468-бет.

- чил аффикси ранг билдирувчи оқ, кўк ва қуруқ сифатларига қўшилиб, белгининг камчилигини билдиради: ахчыл кəхчъл; давə курухчъл кə:дъ бийил. Мəзкур ҳодисə Манубий Қозоғистон узбек шевалари учун умумий бўлиб, фақат иқоридаги сўзлар доирасидагина амал қилиниши қайд этилди. Шуниси характерлики, туркий тиллар ва қадимги ёзма ёдгорликлар тилларида ҳам белгининг камчилигини ифодалаганда - чил аффикси /турли хил вариантда/ фақат оқ, кўк сўзларидагина қўшилган¹². А.М.Шчербакнинг қайд қилишича, - чил аффиксида белгининг камчилигини билдириш хусусияти бирламчи бўлиб, белгининг ортиқлиги ва бошқа мəъно англатиш хусусиятлари иккиламчи, сўнгги ҳодисадир.

- ги, -ғи, -қи, -қи /-гъ// -ғи, -қъ// -қи/ аффикслари ҳам ўрганилаётган шеваларда актив сифат ясовчилар бўлиб, англатган мəънолари билан адабий тил нормасига мос келади: а/ урғига муносабат: нарғи өйдөгълەرғөйм қарап туруңнар /Мнк./; астыңғы йағидън йерънь кəсөб аптъ-ғу /Турк./; устыңғы қабатда немьстер астыңғы қабатн бьздәр турған күннөръмъзем бо:дығу /Иқон./; б/ пахта муносабат: былтырғы жыл уялып қалдыққу /Бобқ./; йанағ мийманнь кə:гə йибөрдьңнөр /Иқон./; йокорғы боьги, қалиги мəъносида/ төплөрнь бөтамам е:дъп бө:дъ /Қрб./; алдыңғы йылы кəгөн өскөрдън /Сигн./.

- ги// -ғи, -қи// -қи аффикслари мəълум позицияларда - лық, -лик аффикслари билан параллел ишлатилаверади: қышық - қышқн /овқат/, йазлық-йазғы/кййим/, кузлук - кузгъ /буғдой/, тушкь-тушлук /овқат/, бьр йылык//йьлльк - бьр йылғы//йьлгъ /норма/ каби.

- ки// -қи аффикслари характер-хусусият, хосса билдиради: сьртөхь бьрөвлөрдън оштьбьдъм /Турк./; тойға адамлар авзөкь айтьладь /Сузоқ/; перпөкөмөм дə: чьртөкьдө чьртьллөп турөдъ /Турк./; ота-боболари бузақи /иғвогар/ бо:ғанғу улларың /Турк./

-к/-ук, -қ/-уқ, -к/-ик// -ик/ аффикслари турли сўз туркумлари /от, сифат, фəълдан сифатлар ясади. Бунда ўзəкдан англашилган мəънонинг камлиги, етишмаслик, ортиқлик, хосса каби мəъноларни англатади: бийил ьмарет сап пулдын бьрөз тарыңп

¹² Ш чербак А.М. Курсатилган асар, 118-бет.

туръппен /Чимк./; ваздай-ийнағанымызды қышлай йеб йазга зарырмай йетъбалардық /Сигн./; чыққан төпән би: йик босын /Иқон/; башқа сәлларыға қарағанда бунныс басық /Турк./; сезьгъ бар сәкърәр /Тулк./; уйеңкъ ағаш болса там салуьга болады /Сүзөк/ - иморат солишга яроқли ёғоч бұлса жой қилиш мумкин; у шә: рьн-къ оғрусы қат тығды/хавфли, құрқинчли/; жәмь байлар қорқуш шә: рге қърп қа: ды /Қрб./.

-ма/-ме, -ма/ аффикси адабий тилдегидек, шевада ҳам иш-қаракат нәтижасида ҳосил булған белгини билдирувчи сифат ясаиди: сөвз-пъйазнь өйлемме арнақно ехсә сувнь йахшъ ьчөзъ /Чимк./; хейт-әрәпелә и: с чықармахъ босақ чозма қыбәрәмъз /Чурн./; тамағы ьшъп кеткән боғма кәсалъмыш /Тулк./; мене мән қы: зьма кәхрәк бурмә койнак тькъп пә: дьм /Инк./; кәперә-тьпкә бурунғы вахта боладыған бурама кәмпът кәптъ /Турк./.

Тулкибош қишлоқ шевасида /-м/ә формасида ҳам қайд қилинди: туғ/м/ә көрмъ туре корми - туғма кұр бұлиб туғилғанми ё тура-кейин булғанми маъносида.

- дай, -дек. Тадаққ қилинаётган шеваларда ўзакдан англашилған предмет маъносиге ўхшатиш, қиёслаш йули билан миқдор-даража, шакл-қуриниш каби маъноларни англа тувчи сифат ясовчи аффиксларнинг -дәй// -дай, -дек// -дақ вариантлари мавжуд, ад. орф. - дек формаси ишлатилмайди: көпън ку: чъ кәлдәй, көчъб йургән йелдәй /Қрн./; қалдың ху: рдәй, ти: шъң ду: рдәй, йузън а: жу қызыл гулдәй /Иқон/; та: гдәғи бәргъ чъйа: дай қашларындың өргъләй /Қрн./; мән а: х урсам а: х урғандай болады /Қзқ./; нихас муздақ су ьчъп чай бәрғу /Турк./.

Шуни алоқилә тәъкиллаш керакки, урганилаётган шевада бала, ай, қыз, қурт каби ўзакларга - дәй, - дақ аффикслари қушилиб сифатлар ясалғанда ўзакдан англашилған маънодан узоқлашади, бошқа маъно касб этиб, экспрессивлик, моделлик маъноларини билдиради. Қиёсланг: айдақ йахшъ боп қалдыңызмъ? сәлларның өй н: чъләр айдахми: ? айдақ кә: дьңнәрмъ: ? Мисолларида Ой /луна/ билан ҳеч алоқаси йўқ. Биринчисида бир оз /шароитга қараб/, қандай яхши бұлиб қолдингизми, иккинчисида болларинг, уй-ичиларинг тинчми? Учинчисида яхши, эсон-омон келдингизларми? Маъноларида: қыздәй қып кийинтьрп койнпът - яхши, чирсийли, дид билан кийинген гап маъносида; өзъкәм қыздай боб йурәдъ-дә - тоза, озода /ок-

куратний); баледей өзнь еплеп мал тапар боптъ; баледей къ-
шьлердън уйаледьтөн боп қалды; уйлерънь чъньдәй қып тазалап
отырше дь әпсәттернь қызләръ; куртдәй қып санавалды - бир ти-
 яинини қолдирмай, бутунича, яхлит мәнносила. - дә//дай аффикс-
 ларининг бошқа англатган мәннолари адабий тилга мос келган-
 лиги учун санаб ўтирмадик.

Ханубий Қозогистондаги Ўзбек шеваларида сифат ясовчи аф-
 фикслар қатори - қай аффикси ҳам мавжуд бўлиб, адабий тилда
 унинг ясовчиси ҳақида махсус илмий ишларда ҳам фикр юритилма-
 ган. Иккинчидан: қай аффикси билан ясалган сифатлар ўзақлари-
 нинг кўплари ҳозир мустақил қўлланмайдиган /қарағай турғей,
 қумақай/ даражага келиб қолган. Шуларни назарда тутиб у аф-
 фикс орқали ясалган сифатлар ва ўзақларнинг этимологиясини
 қиёсий шунда таҳлил қилиш ва аффиксининг генезисига муносабат
 билдириш мақсадида кенгроқ тўхташни лозим топдик, - қай аффик-
 си фақат сифат ясамай, от, феъл ҳамда равишлар ҳам ясаиди.
 Мазкур аффикс ҳақидаги умумий фикр бўлинмаслиги учун уларни
 ҳам яхлитлигини сақлаш мақсадида шу қисмда берилишини лозим
 топдик.

Ўзбек тилига оид илмий адабиётларда сўз ясовчи аффикслар-
 нинг ҳозирги ўзбек тилида янги лексема ҳосил этишдаги иштироки-
 га кўра, якки гурпулага ажратиб қаралади:

а/ ҳозирги ўзбек тилида янги лексемалар ясашда актив ишти-
 рок этадиган продуктив;

б/ ясовчи сифатида қатор лексемалар таркибида сўз ясашда иш-
 тирок этиб, янги сўз ясамайдиган нопродуктив аффикслар.

Биз талқин қилаётган - қай /-ғай, -қәй, -гәй вариантлари
 билан/ аффикси ҳам янги лексема ҳосил этишдаги иштирокига кў-
 ра, ўзбек шеваларида ва адабий тилда ҳам нопродуктив /қаммаҳ-
 сул/ аффикс ҳисобланади. Лекин мавжуд бўлган илмий адабиёт ва
 дарсликларнинг¹³ биронтасида, ҳаттоки, - қай аффикси объекти
 бўлган махсус монографияда ҳам у ҳақда фикр баён этилмай-

¹³ Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент, 1957; Ҳозирги ўзбек
 адабий тили. Тошкент, 1966; Ўзбек тили грамматикаси. I том.
 Морфология. Тошкент, 1975.

¹⁴ С о д и қ о в а М. Ҳозирги ўзбек тилида сифат. Тошкент,
 1974.

ди. Ваҳоланки, мазкур аффикс адабий тилда кemmaҳсул деб саналган ва саноқли сўзлар доирасидагина иштирок этувчи -чан (-чанг, -қа, -намо, -омуз, -симон каби) аффиксларга нисбатан кенгроқ қўлланилади. Шуниси характерлики, мазкур аффикс адабий тил ва унинг шеваларида сўзнинг составида эркин ажралиб, маъно ва функцияси аниқ сезилиб турадиган /чапақай, ўнақай, сарғай, чўнқай/ қис қилинг, чўққисоқол /қўнғай, тикқай оңқай каби/ сўзлар таркибида унумсиз - аффикс ва айна вақтда ҳозирги тилда ажралмас ҳолига келган /қарағай, тўрғай, чирқай, қумоқай, мумоқай, қангқой каби/ сўзларда ўлик аффикс ҳолатда амал қилади. Барча туркий тилларда мазкур аффикснинг у ёки бу тилда ишлатилиш даражаси, англатган маънолари ва функцияси ҳамда генезиси ҳақида турли хил қарашлар бор.

Туркологларнинг бир группаси - қай аффиксини кичрайтириш-эркалатиш маъносини англатувчи - қай// -рай аффикси билан боғлайдилар ва фақат шу маънода ишлатилишини таъкидлайдилар¹⁵:

Н.А.Баскаковнинг фикрича, - қай аффикси - ған, - гән аффиксларининг тадрикий тақомилдир¹⁶. Э.В.Севортян озарбайжон тилида сўз ясалишига бағишланган асариди¹⁷ - қай, - ағай, -ақай аффикслари орқали сифат ва отлар ясалишини қайд қилиб, мазкур аффиксларни қипчоқ тилида эркалатиш-кичрайтириш маъносини англатувчи - қай билан муқояса /солиштириш, ухматиш/ қилган С.Чеферовга эътироз билдиради¹⁸ ва озарбайжонча солахай ва туркий тиллараро силехей сўзларда кичрайтириш маъноси англашилмаслигини таъкидлайди.

¹⁵ Мазкур масала юзасидан адабиётларга берилган обзор ҳақида Қарянг: Г а н и е в Ф.А. Суффиксальное словообразования в современном татарском языке. Казань, 1974; Ха б и ч е в М.А. Карачаево-болкарские именные словообразования. Черкеск, 1971 ва бошқалар.

¹⁶ Б а с к а к о в Н.А. Каракалпакский язык. Ч.Ш. М., 1952.

¹⁷ С е в о р т я н Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М., 1966, с. 180-181.

¹⁸ Ч е ф е р о в С. Азербайжан дилинда сөз арздычлыгы. Баки, 1960, сәһ. 85.

Татар тили материалларыга асосланган Ф.А.Ганиев сүз ясовчи - гай аффикси орқали ясалган /әжәкәй - сүченнй творог, мәчкәй - ведьма, унагай - удобный/ сүзларида деч қандай кичрайтириш-эркалатиш мәнолари йүклигини тәъкидләб, Э.В.Севортяниниң фикриге қушлады¹⁹.

Фин олими Г.И.Рамстед - гай, - қай аффиксининг аңлатқан мәнолари, вазифаси, туркий тиллар системасида тарқалишини таҳлил қилиб, унинг генезисини мўғул тилига мансуб эканлигини қайт қилади ва турк ҳамда тунгус тилларининг қәеридә - қай, -гай аффикслари мавжуд бўлса, у ердә мўғул тилининг тәъсири борлигини шунчә билән айтә олиш мүмкин,²⁰ -дейди.

Ф.Г.Исхаков ва А.А.Пальмобахлар ҳам тува тилида сифәт ясовчи - нгай//-нгей аффиксларини мўғул тилидан утқан дейдилар²¹.

Башқирд тилининг Шарқий диалектида адабий тилдан фәрқли - қай//-кәй аффикслари эркалатиш-кичрайтириш отлари ясашдан ташқари от, сифәт ҳам ясайди²². Ҳәттоқи, башқирд тилининг оғ шевасида мазкур аффикс сифәт ясовчи сифәтида актив бўлса, от ясашда пассив, унинг салот шевасида эса, аксинчә, от ясаш хусусияти актив, сифәт ясаши пассив дөб қаралади²³.

- қай//-кәй аффиксининг татар тили шеваларида ҳам адабий тилдан фәрқли, актив қўлланылши /от, сифәт, разиш ясашига күрә/ лекин эркалатиш-кичрайтириш хусусиятларыга күрә, адабий тил билән бир эканлиги тилшунос олимләрнинг ишларида ҳам тәъкидләнгән²⁴.

¹⁹ Г а н и е в Ф.А. Суффиксальные словообразования в современном татарском языке. Казань, 1974, с.124.

²⁰ Р а м с т е д т Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, с.184-185.

²¹ И с х а к о в Ф.Г., П а л ь м о б а х А.А. Грамматика тувинского языка. М., 1961, с.202.

²² М а к с у т о в а Н.Х. Восточный диалект башкирского языка. М., 1976, с.48-50.

²³ Уша асар, 190-191-бетлар.

²⁴ Б а я з и т о в а Ф.С. Тубән кама терәсендәс керешен татарлары сөйләшенен фонетик әм грамматик үзенчәлекләре. -Сб.: Материалы по татарской диалектологии. Казань, 1974, с.57; О с у п о в Ф.Д. Көнъяк урал әм урал арты сөйләшмәре. Казань, 1979, II5-II6, I76-бетлар.

Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикасини ёзган авторлар – қай аффиксининг сифат ясаш хусусиятлари ҳақида гапириб, фақат алтай ва қирғиз тилларидан мисоллар бериш билан чекланганлар²⁵.

Фактларнинг кўрсатишича, Волгабуғи, Кавказ ҳамда Урта Осиёда яшаб турган туркий халқлар тилида – қай /вариантлари билан/ аффикси ясовчи сифатида мақсулдор бўлиб /туркий тиллараро ишлатилиш да ражаси фарқли бўлса-да/, адабий тилда эса, пассив, каммақсул аффикслар қаторига кириб эркатлаш-кичрайтиш ва экспрессив маъноларини англатиш хусусиятини касб этади. Шунинг учун ҳам А.М.Щербак ўзининг туркий тилларнинг морфологиясини қиёсий ўрганишга бағишланган асарида мавжуд материалларга асосланиб, объект қилиб олинган тилларнинг деярли барчасида – қай аффиксини эркатлаш-кичрайтириш маъносини англатиши билан бирга мазкур аффикс у тилларда от ва сифатлар ясай олишини таъкидлайди²⁶.

Қуйида Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларида – қай аффикси орқали сўз ясалишини бошқа туркий тиллар материалларига қиёслаб, англатган маъно ва функциялари ҳамда – қай аффиксининг генезиси ҳақида фикр юритамиз.

Шевада – қай аффикси орқали ясалган қўпгина лексемаларнинг ўзаги адабий тилда сақланмаган, ишлатилмайди, улар бошқа сўз ва иборалар орқали ифодаланади. Урни билан ўша лексемаларнинг этимологияси ва англатган маъноларини туркий тиллар ва қадимги ёзма обидалар материалларига қиёслаб, жонз бўлганда синхроник ва диахроник шанда аниқлашга ҳаракат қилдик.

1. – қай аффикси адабий тил ва ўрганилаётган шеваларда маъноли морфемаларга ажралмайдиган ҳолатга келган ўлик /диахроник усулда тарихий анализ билангина аниқленадиган/ ўзақларга қўшилиб, феъл ясайди. Бу типда қўшилиш орқали ясалган феълларда ўзақдан англашилган ҳолатга ўтиш, шу формага кириш, бирон нарса ва ҳодисага мойиллик каби маъноларни англатади.

²⁵ Серебрянников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку. 1979, с.123.

²⁶ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. /имя/. Л., 1977, с.100-108.

- қан+қай - гердаймоқ, ғурурланмоқ, менсимаслик каби маънода: мунче қанқайсан ветъшъп кеттънъмь. Қан қадимги туркий тилларда пұлат маъносиде ишлатилган²⁷. Пулатнинг ҳар қандай ҳолатда ҳам тиклена олиш, тўғриланиш хусусияти, ҳаракатнинг бир томонга йўналиши, аналогия йўли билан гердайган одамларга нисбат берилган. қанқай лексемаси туркий тилларнинг Шарқий группаси ва мўғул тилларида ҳам кенг қўлланилиб, катта, улкан, узун, баланд-ингичка чўзиқ ва ўрганилаётган шеваларида сақланганидек, асоссиз гердайиш /салбий/ маъносиде ҳам ишлатилади. Қирғиз тилида: қанқай/қанқий /о высоком и худом/ - торчатъ: қанқийған қапчығай - ушелъе с высокими отвесными скалами; қанқийған уй - пустой, необытаемый дом²⁸. Мўғул тилида: ханхай-необставленный мебелью, необорудованный дом²⁹.

чал+қай - жонли ва жонсиз предметларга нисбатен нормал тик ҳолатдан бирон томонга ормоқ, қийшаймоқ, силжиш, сурилиш каби маънода: мешънесъ даптала бомай ни: босъи устелбонъйем чалқайтъберъптъғу; чалқайтъ қалдым орқамга йастуқ қойвар. Қадимги туркий тилда сал - кланяться³⁰. Қиёс қилинг: селаны чалғытып тур мән чъхвалай; хатын чельш - аёллар томонига ўтмоқ, аралашмоқ - ад.орф.мени чалғитмоқчи булди. Ҳаракат ва фикрдан бирон томонга ордирмоқ, қочирмоқ. Бошқа туркий тилларда ҳам ормоқ, эгилмоқ, қийшаймоқ маъносиде сақланган. Чуваш тилида: чалаш - косоу, кривой, наклонный, скашъватся, накреняться; чагатеи тилида -чолуш; бошқирд тилида: салыш - косоу, кривой; турк тилида: - чалық - наклапенный, искривлённый; қирғиз тилида: - чалыр - кривой; половец: - чалыш - косоглазый³¹. Қиёс-ланг. Адыбий тил ва ўрганилаётган шевада: чалқанче йъқылды чалқасыға йъқылды - тик ҳолатдан орқа томонга эгалиб йиқилмоқ.

²⁷ Д м и т р и е в а Л.В. К вопросу о маргинальных ареалах тюркской растительной лексики. Сб.: "Народный язык Сибири.М., 1978, с.47.

²⁸ С ы д н о в С. Тюрко-монгольские параллели. В кн.: Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири. Фрунзе, 1966, с.217.

²⁹ Ю д а х и н К.К. Киргизско-русский словарь.М., 1965, с.341.

³⁰ Древнетюркский словарь.Л., 1969, с.153.

³¹ Е г о р о в В.Г. Этимологический словарь чувашского языка.Чебоксары, 1964, с.317.

чал дувар - девор ва том ёғочлари бузилган, қийшайган, хароба.

- ең+кей - эгилмоқ, энгешмоқ маъносиде: еңкейёбақ къръ-
бъдым, пундайам бешимны урба:дым. Қадимги туркий тилде

- гнунъ, сгибать: iki janağ eñtek eñir - два указательных
пальцы согнув³².

Э.В.Севортяннинг этимологиясига кўра, барча туркий тил-
ларда еңкей - гнутъся, сгибаться, наклоняться, склоняться
маъносини англатади. ең+кей ясама сўз бўлиб, унинг ўзаги ең
унга: - қай//-кей аффикслари қўшилиб феъл ясалган³³. Қисланг:
қозоқ ва қирғиз тилларида: еңкей - нагибаться, наклоняться³⁴
адбий тилде мазкур форма ўрнида эңг+га+ш аффикслари ишлати-
либ, шевадаги қай аффиксининг синоними вазифасида келади.

Шевада тон лексемасига -қн, -төр//көр аффикслари қўшилиб
ясалган феъллар ўзақдан англашилган маънони амалга ошириш, ба-
жаришни билдиради: тоңқ, төнкөр/төнтөр: шу:нда епөндиң еше-
гь би: тоңқып йықтып кеткен еке; ышмесөн пьйалань төнкөрп
қоймайсөне. Қисланг: қадимги туркий тилде төдәк - перевора-
чить³⁵, тоңра - тун тарилмоқ: ер тоңра тушт - одам тунтари-
либ /юзини ерга қилиб/ тушди³⁶. Фикримизча, дарахтни кесган-
да қолган қисмининг төнке дейилиши ҳам бежиз бўлмай, шу ўзақ-
дан бўлиб, "ости, теги, пастки" қисми маъносиде булса керак.

чоңқай - тиззани букиб, оёққа таяниб ўтириш: қаравул кө-
рп қапть йоңушқань тьчде чоңқайп өтурген экөн. Шевада чоң
ўзаги маъно англатувчи лексема сифатида сақланган - бунъсь ун-
дън, чоң бопть - буниси /иккинчисидан/ каттароқ. Қисланг: қир-
ғиз тилида: чоң - большой, огромный, великий, старший³⁷. Сур-
хондарё, қашқадарё шеваларида ердан баландроқ турган тупроқ
уммига чоңқайган умм дейилади.

32 Древнетюркский словарь. Л., с.174.

33 Севортян Э.В. Этимологический словарь/основы на гласные/. М., 1974, с.285-286.

34 Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь, с.955.

35 Древнетюркский словарь. с.580.

36 Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. с.867.

37 Девону луғатит турк. Индекс. Тошкент, 1967, 275-бет.

чоққай - Утириш ёки туриш ҳолатига нисбатан ишлатилади. мақин отырыпсен езъндын кышкыне баллары арсында чоққайып; бър езъм қапангу чоққайып беръ кетъп қапты.

Шунингдек, ҳайвонларнинг /ит, мушк, бурд/ олдиги оёқларига тиралиб утиришларига нисбатан ҳам чоққайып утириш дегилди. Шевада "чоқ" сўзи маъно англатувчи морфема сифатида сақланмаган.

Лекин қадимги туркий тилда соқ - I. низкий, полный, презренный; соқ ег - низкий, полный, мужчина маъносида³⁸. Булардан ташқари, чоққай салбий маънода нормал ҳолатдан кичик, паст бўлган предмет даҳмини яродалаш учун ҳам ишлатилади: веръъ ортесъге чейле чоққайтыръп қойыптъ; уйгёем охшемёидъ чоққайтыръп қойыптъ. Булардан ташқари мазкур лексемага - ма аффикси қўшилиб от ясалади: чоққайма шёпке кыгённерам кеген. Бунда нисбатан текисликдан буртиб чиқиб турган нарса кўзда тутилади. Қирғиз тилида: чоқ - шпечка на шапке³⁹.

кеккёй - менсимаслик, ўзини устун тутуш, паст назар билан қараш, ғаразгўйлик, ҳасадчи, душманлик маъноларида: альм-лергёем жът пътъп кеккёйън кеткён. Кек шевада ҳасад, кўролмаслик, душманлик, ғараз маъноларида ишлатилади. Қиёсланг: кекчъл адам - кек сахлайдырган адам. Қадимги туркий тилда кек - вражды, ненависть, злоба. Маҳмуд Копғарий девонида кёк - II - хусумат, ўч⁴⁰. Қирғиз тилида: кек - мстительность, месть, злоба⁴¹. Шунингдек, шевада ўтказган хусумати, ғаразини қайтармоқ маъносида ҳам ишлатилади: мен ундын кекъммъ алдым; кекъммъ қайтардым.

кенкёй - гердаймоқ, керилмоқ, мақтанмоқ, ўзини эркин тутмоқ, менсимаслик маъноларида: мунче кенкёйсен сёндым башке йетъшкён адам йохмъ? Шевада кёй аффиксининг к - г типиди жаранглашиши маъно дифференциациялаш хусусиятига эга. Ўзак бир бўлгани ҳолда (кент) - кёй аффикси назарда тутилган ҳаракатни

³⁸ Древнетюркский словарь, с.153.

³⁹ Ю д а х и н К.К. Киргизско-русский словарь, с.864.

⁴⁰ Девону лугатит турк. Индекс. 152-бет.

⁴¹ Ю д а х и н К.К. Киргизско-русский словарь, с.367.

вертикал йуналиш билан дэвом этишини билдирсэ - гей аффикси харакатни энига горизонтал йуналиштини ифодалайди. Қиёсланг: кеңкей - көңгей.

таңқай - аслида бурнининг учи юқори кўтерилган одамларга нисбатан айтилади: таңқай - мурунекен анав адам. Маълум сабабларга кўра ўзини садинги ҳолатидан юқори туташга ҳаракат қилаётган, мақтанашга мойиллик билдираётган одамларга нисбатан ишлатилади: ҳрамгейем өзгине хър пьссө мунъ таңқайьп кетедь. Демак, ўзинга мансуб бўлмаган ғайритабиий фавқулодда ҳаракатлари билан бошқаларни ҳайратлантиради. Қиёсланг: қадимги туркий тилда tañ - 2 - удивительный, необычный: özündä tañ ıstac bulardın tögür - удивительные вещи на свете появляются ⁴². Шевада ҳам таң - ҳайратланмоқ, ажабланмоқ маъносини англатади: берьмьз таң қалдық-ку, мунуң қыған йумушыга. Қиёсланг. Қирғиз тилида: таң - удивление, изумление ⁴³; таңқиңей (о носе) вадернутый и с широкими ноздрями ⁴⁴.

аңқай - кишиде одатдан ташқари, тасаввур қилмайдиган, қурилмаган нарса, ҳодиса ва ҳаракатдан содир буладиган ҳолат: мақнп турьпсен аңқайьп; төшкөндөт бөлем-бөлен үдленнь кэрьп аңқайе:п шерьхлерьмдън қашкетьшпөн. Шевада таңқай ва аңқай лексемалари англатган маъноларига кўра, бир-бирига қарама-қарши фикрни англатади. Юқорида таъкидлаганимиздек, таңқай ғайритабиий, фавқулодда кутилмаганда бўлган ҳаракат ва ҳодисаларга нисбатан ҳайратланш, ҳаяжонланш бўлса, аңқай лексемаси эса ўша ҳодиса ва ҳаракатга берилиш натижасига англашилади. Қадимги ёзма ёдгорликлар тилида ән - лицо, физиономия ⁴⁵. Қиёсланг: арзимьз ачып аңқайьп қашпан. Ўз кўриниши ҳолати, қиёфаси. Деярли барча туркий тилларда ҳам аңқай - удивленно смотреть, быть ошеломленным, ротозей кабы маъноларда ишлатилади ⁴⁶.

⁴² Ю д а х и н К.К. Киргизско-русский словарь, с.702.

⁴³ Древнетюркский словарь, с.532.

⁴⁴ Ю д а х и н К.К. Уша асар, 703-бет.

⁴⁵ М а л о в С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, с.364.

⁴⁶ С е в о р т я н Э.В. Этимологический словарь тюркских языков, с.155.

Э.В.Севортян қарийб берча туркий тилларда англатган маъноларини таҳлил қилиб, мўгул тилидаги ошқоқ феълининг англатган маъноси /тешиқ, ёриқ, эснамоқ каби/ морфо-семантик жиҳатдангина туркий анқай билан яқин бўлса-да, унга асос бўлмайди, унинг ўзаги Маҳмуд Кошғарий томонидан қаттиқ ва кимшоқ вариантда қайд қилинган ан, а:н дан иборат бўлиб, инсоннинг қиёфаси, қўриниши, қолатини ифодаловчи миметрафик лексемадан иборатдир⁴⁷, деган хулосага келади. Бу фикрни шева материаллари ҳам тўла тасдиқлайди.

муккей/мункей - қадди букилган, эгилган, чуқиб қолган одамларга нисбатан ишла тилади: ме:мут палванем қарип же мук-көйтп қапть бечара. Мазкур лексеманинг ўзаги бук+моқ бўлиб, шевада бук > пук > мук қолатига келиб қолган. Чунки туркий тилларда сўз бошида ундoshларнинг б > п > м типиде ўзгариши умумий фонетик ҳодиса ҳисобланади. Қиёсланг: ёқут тилида: бө-күй, алтай тилида: пөкөй, қумуқ тилида: мөкөй - гнуться, сгибаться⁴⁸. Масалан: адабий тилда чучуваре букмоқ (тутмоқ) шевада чүшбөре пук; белини букиб қуйди - белънь пукъп қойды каби.

ул+ғай - катта бўлмоқ, ўсмоқ, ривожланмоқ. Жонли ва жонсиз предметларга нисбатан ҳам ишла тилади. ул лексемаси икки маънода: а/ ҳар қандай бинонинг асоси, теги, пастки қисми, таянчи (фундамент); б/ оёқ кийимнинг теги, тагчарм (подошва) ишла тилади. Масалан: хезър баллары улғайып есьнь төһп қаған; адыльн пахтасынам қатқалах тын чьқьб улғайып қапты. Демак, ул+ғай, ул+ған, ул+көй, улжөн, ул+уғ, ул+тай каби сўзларнинг ўзаги ул бўлиб, унге бириккен аффиксларнинг харақтерига кўра ик-салит, ўсиш, ривожланиш, асос бўлиб (фундамент), пастки қисми, теги ости (ул-ған) маъноларини касб этган: оьравън йуртъде султам боғунча өз йуртына ултам бол.

Деярли берча туркий тилларда "ул" лексемаси шу маъноде сақланган. Э.В.Севортян "улаға" лексемасининг ёқут, қирғиз, хокас, алтай, телеут тилларида англатган маъноларини таҳлил қилиб, сўзнинг ўзаги "ул" /основание, фундамент/ лексемаси

47 Уша асар, 154-156-бетлар.

48 Уша асар, 292-бет.

билен алоқадор эканлигини назардан четда қолдириш мумкин эмас, дейди⁴⁹. Кнёсланг: қадимги туркий тилда: *Val* – основание, подошва⁵⁰, Маҳмуд Кошғарий "Девон"ида ул – девор ва уйлар пойдевори – фундамент⁵¹. Мазкур лексеманинг бошқа туркий тилларда англатган маънолари ва этимологияси ҳақида Бетэфсил маълумот Э.В.Севортянини кўрсатилган асариде берилган⁵².

нҗғай – жовлашиб, бемалол, тўғриладиб, унгладиб каби: тохтаң алдың нҗғай отырыбалай соң сораһамыз. Қозоқ тилида: нҗғай; қирғиз тилида: нҗғай – благоприятные обстоятельства, удобный момент⁵³. Э.В.Севортян мазкур лексеманинг ўзағи тарихан К.Броккельман Маҳмуд Кошғарий девониде ўқиганидек – ен, иң булиб қуи, пастлик, паст маъносини англатган дейди ва уларнинг сарча туркий тилларда ўн олти хил маъно англатишини қайд қилади. Шева фактларининг таҳлили бунди тўла тасдиқлайди. нҗ-ғай > нң-ғай. [н] сонор фонемаси –к//–к, –г//–г товушлари билан ёндош келганда [ң] га ўтиши умумий ҳодиса. Шевада нҗғай отырыбалай Э.В.Севортян санаган ўн олти маънонинг учинчи – садитъся /хакас тилининг сагай шевасида/ ва тўртинчи пунктдаги устраиваться, расположиться... маъноларига тўғри келади⁵⁴.

2. – қай аффиксининг адабий тил ва шеваларда маъно функцияси эркин сезилиб, ажралиб турадиган ўзақларга қўшилади, от ва феъллардан феъл ясаиди. муңғай: кельте кутъы вахшь болувды, кайтъште муңғайың қалдық – қаға бұлмоқ, эътибордан четде қолмоқ маъносиде. Кнёсланг: муңғайыб термулар ботувчи кунге, йиллар ҳам ўтдиллар ҳамон у ёлғыз /А.Орипов, 98 б./, муң-қасрат, қайғу, ғам. қоңқай > қоңқай, қаққай, тыккөй, мыққай, кен-гөй, сарыққай > сарғай, тоғғай, теңгөй типде ясаилин шевада кенг қўлланигани ҳолда адабий тилде мазкур ўзак морфемалар мустақил қўлланишларига қарамай, ҳар доим шу модел асосида бирикмайди.

49 С.евортян Э.В. Уша асар, 589-599-бетлар.

50 Древнетюркский словарь, с.608.

51 Девону луготит турк. Индекс, 301-бет; Малов С.Е. Памятники древнетюркский письменности. М.-Л., 1951, с.438.

52 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков, с.449-450.

53 Дахин К.К. Киргизско-русский словарь, с.933.

54 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков /гласные/, с.352.

3. - кай аффикси от ва тақлидий сўзларга қўшилиб сифат ясади: Шеванинг қорлуқ типиде чап, ўғуз ҳамда қипчоқ тилларида сол > сон > соң: чапақай//солақай - чап қўли билан қурол ишлатувчи, онақай//оңақай - ўнг қўли билан ишлатувчи. Болалар ўйнайдиган ошуқларни ҳам шу тилде онақаймъ, чапақайми /ўнг оёқнинг ошиғими, чап оёқникими маъносиде/ деб ажратилади.

момақай - камгап, биронта қаттиқ гапирмайдиган, характери кўшқоқ, кўнгли бўш, уятчанг одамлар: бехрьнъ кельнънъ қаренъ тълъзъ-тъкөнсъс бър момақай экен. Ёш болаларни эржлатиш учун ҳам ишлатилади: момақайму өзъмъ бу. Мазкур лексема - адабий тилда умуман ишлатилмагани ҳолда, биз ўрганаётган шеваларда ҳам мазкур лексема аффиксиз эркин, маъно англлатувчи морфема сифатида ишлатилмайди. Қадимги ёзма манбалар ҳамда ҳозирги туркий тиллар билан синхроник-диакроник планда тарихий таҳлил қилиш унинг этимологиясини аниқлашга ердам беради. Масалан: чуваш адабий тилида: мам+ек - вата, хлопок, пух; мам+а - тина, ил, что либо мягкое, пушистое, рыхлое. Чуваш тили шеваларида: мама - мягкий, мама сер - мягкая, рыхлая земля; мами - сорт муки или крупы мелкого помола; мягкая рыхлая почва⁵⁵. Уйгур тилида: мома - хлеб, приготовленный на пару⁵⁶. Шеваларида чиң мома ҳам дейдилар. Ёққа йўғрилган хамир зуваласи қосқон /буғ/ да пиширилади, кўшқоқ бўлади. Қирғиз тилида: момо - I. пресный /без соли/ поровой хлебец; момпой - быть молчаливым и смиренным⁵⁷.

Фикримизча, шева ва адабий тилда "момо" ўзак морфемаси билан ясалган сўзлар иқорида баён қилинган маънолар билан боғлиқ: момо - қари кампир, қариганда майин, кўшқоқ, меҳрибон; момо ер - кўшқоқ, нам ер, инсониятга бехт берувчи; момақаймоқ - кўшқоқ нон + қаймоқ - ширин; гўзал, ёқимли одамларга нисбатан; момақалдироқ - "момо"-нем, ёғин, сув - "қалдироқ" / тақлидий сўз/ нам, ёғин, сув берувчи қолдироқ. Одатда, момақалдироқдан сунг

⁵⁵ К о р н и л о в Г.Е. Продолжение пробных статей "Словаря собственных имен Поволжья и сопредельных территорий". Сб. Диалекты и топонимия Поволжье. Вып.4. Чебоксары, 1976, с.74.

⁵⁶ Уйгурско-русский словарь. М., 1968, с.712.

⁵⁷ Ю д а х и н К.К. Киргизско-русский словарь, с.531.

ёгингарчилик бўлиши табиий. Демак, "момо" лексемаси орқали ясалган сўз ва сўз бирикмаларининг асосий маъно ташувчи ўзаги "мам" (нам, ҳўл, юмпоқ майин/ бўлиб, инсон характеридаги майинлик, камтаринлик, камсўзлик каби хусусиятлари аналогия бўли билан унга муқофса қилинган - кўчирилган.

қомақай//қамақай - 1/ қўп овқат ейдиган, тўйганини билмайдиган одам: хўш авқатқа тоймайди бу қомақай; 2/ иштаҳаси очик, яхши овқат ейдиган: қомақайи аччўлдымъ нъ беле тоймайсан? Урганилаётган шевада мазкур лексема морфемаларга ажралмайдиган ҳолга келиб қолган. Лекин бошқа туркий тил материаллари ва шу ўзак билан ясалган бошқа сўзларни қўйслаш орқали унинг этимологиясини аниқлаш мумкин. Шевада қампай//компай сўзлари одатда нормал ҳолатдан ортиқлик, тўлганлик маъноларини англатади: реймбердънъ сьърънъ қанъ қампайъп қаптъ; хельлърнъ қапъ бър песте қампайъп қаптъ, бўзёрде хель хьшнерсе йоқ. Қирғиз тилида: қомал /о вербўле, корове, бике/ очень разжиреть; қампой//қомпой выпчиваться, важничать: қарды, қампайып турай - его толстые брўхо выпятились⁵⁸. Татар тилида: қамыл - өлкөн, олы⁵⁹. Демак, қом//қам лексемасидаги каттаймоқ, семирмоқ; ўлғаймоқ, гердаймоқ, бош маъно ошқовонга нисбат берилиб /катта, чуқур/ тўймайдиган маънода қўлланган.

чъртекей - 1/ сўз кўтармайдиган, аразчил, енгил табиатли одам: уйем өлгунче чъртекей бър ағъз сөз кетермейди; 2/ гапни охиригача эшитмай, сўзга аралашиб, жаҳли чиқиб кетадиган: мунче чъртекейлеп кетесөн ештмэй туръп; тоғръсынъ өйссенем чъртекейлеп кетедъ. Келтирилган мисоллардаги сўзларнинг ўзаги чиртақлидий сўз бўлиб, унга -а+кей аффикслари қўшилиб сифат ясалган. Қўйсланг: чирт этиб синди, чирт узилди. Бирон предметнинг ик ва оғирлигини кўтера олмай узилиш хусусияти одамларнинг сўз кўтера олмаслик хусусиятига муқофса қилиниш орқали кўчган.

Булардан ташқари, шева ва адабий тилда мустақил қўлланув-

⁵⁸ Ю д а х и н К.К. Киргизско-русский словарь, с.336-339.

⁵⁹ Татар теленен диалектологияк сузлеге. Казань, 1969, с.228.

чи унг, чап, меш каби отларга - кай аффикси қўшилиб сифатлар ясалади. Бу типда ясалиш узакдан англашилган тушунча (предмет, ходиса) орқали шуғулланувчи, бажарувчи, ўхшашлик деган маъноларни англатадиган шахсга хос белги, хусусиятларни ифодалайдиган сифатлар ҳосил қилади: онақай - иш-ҳаракатни унг (қўл ёки оёқ билан) бажарувчи; чапақай/сонақай - аксинча (чап қўл ёки оёқ билан) бажарувчи; мешкей - сўзатга тўймайдиган (мешга ўхшаган) одам; дав > дав - кай > де/в/кай > дөкөй - ташкилотларнинг раҳбар, амалдор ходимларига нисбатан: көлхазын дөкөйлөр ийиналтыр; апа дөкөйлөр туредьгөн вах болдымь.

- кай аффикси тува, хакас, бурят ва мўғул тилларида актив ясовчи ҳисобланиб, уларда ҳам предмет ва шахсларга хос булган хусусият, белги ташқи кўриниши ва шаклларини англатувчи сифатлар ясайди. Хакас: сылағай - стройный, килегей - заяк⁶⁰; бурят: шамдагай - быстрый; от орто - при ортой - испу-генно...⁶¹, мўғул: солонхай - отделявший⁶².

4. - кай аффикси адабий тил ва шеваларда мустақил морфемага ажралмайдиган сўзлар билан келиб от ясайди: чъркөй - искап-топар, чивин: кешкуруннар учь чыкадуганьмь унь чъркөй дьй-мьз.

көмөкөй - телчик, бўғиз бўшлиғи; худдь көмөкөйиннь суғу-рб аламан йене шундай десөн - тилингни тег-тути (тилгичи) билан суғуриб оламан; бър суйек барьп көмөкөйге турып капть - суюк бўғизни (томоғи)га тикилиб қолибди. Қирғиз тилида: көмөкөй - анат. 1. язычок; 2. язычок (как орган речи); көмөкөй - келсе тил келбөйт - и хочется сказать но боязно⁶³. Айтсам тилим, айтмасам дилим... маъносида. Мустақил сўз сифатида сақланган. Кдэсланг: қирғиз тилида: көмөй - горло, глотка; мўғул: шу маънода холой⁶⁴. Бошқард тилининг шарқий группа солит шевасида:

⁶⁰ Грамматика Хакаского языка. М., 1975, с. 87.

⁶¹ Грамматика Бурятского языка. Фонетика и морфология. М., 1962, с. 122-123.

⁶² Орловская М.Н. Имена существительные и прилагательные в современном монгольском языке. М., 1961, с. 86-87.

⁶³ Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь, с. 421.

⁶⁴ Сидыков С. Туркско-монгольские параллели. - В сб. "Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири. Фрунзе, 1966, с. 160.

көмөй - носоглотка, горло ⁶⁵.

5. - чай аффикси адабий тил ва шевада мустақил қўлланмай-
диган, айрим ҳолларда диахроник планда ўзаги аниқланадиган
мустақил сўзаларга қўшилиб равишлар ясаиди. Бу тилда равишлар
ясалганда иш-ҳаракетнинг белгисининг бажарилиши процесси, ҳо-
лати, пайти, миқдори каби маъноларни англатади: бўракей - ез-
йем бўр йесе бўракей /кўп/ йеракөн; бўр урсам бўрагеёй /қат-
тиқ, ёмон/ уреман; ёңкей: ёңкей /фақат, бутун/ ырыгынь тервап-
ты; ёңкей /ҳар доим/ худдур кырып дуредь. қисланг: киргиз тил-
лида: ёңкей - ī. сплочь, без изъятия, исключительно; ёңкей
оқулмуштуулар чогулду - собрались исключительно одни ученые ⁶⁶.
йелекей: базардын кыяетп йолекей /русч. по пути/ кырып чыхтым;
йол-йолекей /давомийлик/ ҳасрет кып келдь; йелвегеёй: қарасам
бечере тагам йелвегеёйлеп /шамолдай, тез, ҳеч нарсага қарамай/
кыяеткөнөкөн; тырақайлап: қаравуль көпқавдь тырақайлап /тез
бирдан, қурқиб/ кыштыу; тым-тырақай: салых өкөнъ балларийам
тозып тым-тырақай /ҳар томонга, сочилиб, тарқалиб/ боп кетъу.

Булардан ташқари чанқай лексемаси туш /пайт маъносида/
сўзи билан биргеликда пайт равиши ясаиди: чанқай чуште мақип
йуръисән. Шевада чанқай чуш - июнь-июль ойларининг соат бир
билан тўрт орасидаги энг жазирема пайти. Адабий тил ва ўрга-
нилаётган шевада чанқай мустақил қўлланмаса-да, бошқа туркий
тилларда қадимги ёзма ёдномалар мазкур лексеманинг мустақил
ишлатилганлигидан далолат беради. қисланг: киргиз тилида:
чанқай ī. совершенно чистый, ясный: чанқай туш - равно пол-
день /когда солнце ярко светит/, чанқай боз от - чисто белая
лошадь ⁶⁷. Қадимги туркий тилда сан ī. утренняя заря: san
ertñ boldugol аушг сауанпш горуәнига килъ бир. рано, когда
занялась утренняя заря в шестер огуз кагана проник луч - по яр-
кости подобный солнцу ⁶⁸. Демек, қадимги туркий тилдаги чан-
тонг, яллиг, шафеқ /утренняя заря/ силжиб, шевада куннинг энг

⁶⁵ Максимова Н.Х. Восточный диалект башкирского языка. М., 1976, с. 208.

⁶⁶ Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь, с. 596.

⁶⁷ Уша асар, 845-бет.

⁶⁸ Древнетюркский словарь, с. 139.

ёруқ ва қизиган қуёшнинг эса тиккага келган пайтини англатади. Шу боисдан туш пайтида ҳам тинмаган аравакашларни "чаңқай қарван" деб аташган.

Аффиксларнинг келиб чиқиш тарихи сўзларнинг тараққиёт дўли билан боғлиқлиги, яъни мустақил сўзнинг маъно ва формал томондан ўзгариб, ердამчи сўзга ўтиши, аффиксга айланиши процесси ҳозир ҳам давом этаётганлиги исботланган. Шу нуқтаи назардан қаң лексемаси қадимги туркий тилда мустақил сўз форма-сида ишлатилган. Ўрган илаётган шеваларда эса маъноли қисмлар-га ажралмайдиган формада /қаңқай/ ишлатилаётган қаң – пўлат ўрган илаётган шевада аффиксга айланишнинг фактик материал-лар кўрсатиб турибди: қийқаңла I / чўлоқ ногирон одамга нисба-тан: қадыр чолақ рехметльгем йетъп келердь қыйқаңлап; 2/ ор-ганда гавдасини у ёқ-бу ёққа ташлаб ҳаракат қиладиган /рус. похолка/ аёлларга нисбатан: арқасъдын керъп қалдым қийқаңлап кетъббарйеткен экен; 3/ енгил тебиатли аёлларга нисбатан: ер-көхлернь керсе еледь қийқаңлап. тоңқаңла – эгилиб, тикланиб аранг прадиған қария: даванекөйем худайъдын қамайъ тоңқаңлап; муңкөңде – олдинги энгешиб, букчайиб қолган қарияларга нисба-тан: худе муңкөңләп қағам бечере тағанам.

Шунингдек, йқорида аффикс деб қаралган – қай морфемаси ҳам мустақил сўз сифатида қўллана олади: қуйавъ къръп қаса қайна тасъ қайқайып тургөн экен. қайқайиб туриш бу қаққаймоқдан фарқли, кўкрак қафасини олдинга чиқариб, узини орқароққа таш-лаб, бели сал эгилган ҳолда туриш. Қиёсланг: қайқъ бел – ат экен – орқа бели ичга қараб эгилган. Қайық – ичи ўйилган тўғри эмас, эгилган. Қайсар – эгилмайдиган, фикридан қайтмайдиган одам. Қирғиз тилида: қайқы. 1. небольшая впадина между гор. 2. вогнутый: қайқы ат – лошадь с выгнутой спиной; қайқай. 1. откинуться назад, выгнуться. 2. перен. важничать: ... қаным десем, қайқайба. Назаву /тебя/ я госпожой – ты не заважни-чай⁶⁹.

Сўз ясовчи аффиксларнинг яратилиши тарихи жуда қадим за-монлардан, ҳатто туркий тилларда ёзма ёдгорликлар яратилмас-

⁶⁹ С е в о р т я н Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., 1962, с.4.

дән аввал, аниқ роғи, туркий тилларнинг максимал бирлиги дәврида яратыла бошланганлигини назарда тутсақ⁷⁰, бизнингчә,
 - кай аффикси адабий тил ва шеваларда кенг қўлланыладигән /айримлари ҳозир мустақил сўз ва аффиксларга ажралмайдигән/
 - кай узак морфема билән бошланувчи сўз билән тарихан алоқадор булиб, ҳаракатнинг маълум бир томонга йўналиши маъносини англатган. Иқоридә келтирилган /фәъл, сифат, равеш ясаши/ мисоллардаги ҳаракатнинг мавжудлиги фикримизнинг исботидир: кеккәй, муңкәй (фәъл), қомақай, момақай (сифат) каби.

- кай узак лексемасининг қадимги ёзма ёдгорлиқларда ва қардош туркий тилларда этимологик жиҳатдан ҳаракатнинг маълум томонга йўналишини ифодәлашини фактик материаллар асосида қиёслаб кўрамиз: чуваш тилида: кай - иди, уходить, ехать, отправляется; кай - зад, задний; кайра - на зад, позади; кайран - сзади, потом; телеут тилида: кай - обращаться назад; қозоқ, уйғур, қирғиз, қорақалпоқ, нурғой, олтой, бошқирт, татар тилларида: кайт - возвращаться; оһрат тилида: кайра; туркман тилида: кайра - обратно⁷¹. Қирғиз тилида: кайра - опять, снова, повторно⁷². Қадимги туркий тилда: қай - поворачиваться, оборачиваться; қайит - свернуться, подвергнуться, наклониться на сторону⁷³, мари тилида: кай /қаяш/ - иди, уходить. М.Рясянен финляндия /суоми тилида: кауқа - идти, уходить/ да мавжудлигини назарда тутиб, чувашлар мари тилидан ўзлаштиргәнләр дегән фикрни олдинге суради. Мари тили угро-фин тил группасига мансублигини назарда тутиб, финлардан марилар, улардан чувашлар қабул қилгән демоқчи⁷⁴. Лексин мазкур тезис бошқа туркий тиллар материаллари билән қиёслашиб асосланмаган. Акс ҳолда бошқа туркий тиллардаги кай лексемаси орқали ясалган сўзлар ҳам мари, чуваш тиллари орқали кириб келгән булади. Унда мари тилининг бутун олтой тиллари, қирғиз, қозоқ, ўзбек ва бошқа туркий тилларга тәъсири ҳақида уйлаб кўришга тўғри ке-

⁷⁰ Уша жойда.

⁷¹ Е г о р о в В.Г. Этимологический словарь чувашского языка, с.85.

⁷² Ю д а х и н К.К. Киргизско-русский словарь, с.321.

⁷³ Древнетюркский словарь, с.408-409.

⁷⁴ Е г о р о в В.Г. Уша асар.

лади.

Демак, биз ўрганаётган ўзбек шеваларида қаң - негиз \vee - қаң аффикс, қай - негиз \vee - қай аффикс, яъни мустақил сўзнинг аффикслашиш процесси давом этаётган экан, Г.И.Рамстеднинг "Турк ҳамда тунгус тилларининг қаерида - қай, - қай аффикслари мавжуд бўлса, у ерда мўғул тилининг таъсири борлиғини ишонч билан айта олиш мумкин", - деган фикрининг илмий асосланмаганлиги сезиларли. Чунки ҳали у ёки бу тилга иккинчи бир тилнинг таъсири ҳақида қатъий ҳукм чиқаришдан олдин, ҳар икки тилнинг ўзаро таъсири тарихи тилнинг ҳамма аспекти бўйича чуқур ўрганилиши ва маълум грамматик форманинг қайси тилга мансублиғи, сунгра эса унинг бошқа тилларга таъсири масаласи аниқланиши керак бўлади. Шу ўринда Э.В.Севортяннинг, туркий тиллар билан жуда кўп ўхшаш томонлари бўлган тунгус-манжур ва ҳаттоки мўғул тилларига мурожаат қилишдан аввал, туркологлар ички туркологик масалаларни ҳал қилиб олишлари зарур⁷⁵, деган фикри тўғри. Ҳақиқатда ҳам, ҳозирга қадар туркий тиллар билан мўғул тиллари орасидаги муносабатлар, уларнинг ўзаро бир-бирларига таъсири ўрганилмай, у ёки бу грамматик форма ёки лексема тарихан қайси тилга мансублиғи узил-кесил ҳал қилмасдан туриб, бирин грамматик формани шу тилга мансублиғи ҳақида қатъий ҳукм чиқариш мумкинмикин? Бизнингча, П.И.Кузнецов туркий ва олтой тилларидаги у ёки бу суффиксларни формал жиҳатдан қиёслаш асосига қурилган гипотезалар бу масалага аниқлик киритишдан кўра, кўпроқ мураккаблаштиради, деганда ҳақлидир⁷⁶. Демак, аффикслар тарихи, генезисининг қайси тилга бирламчи мансублиғи оддий гипотезалар асосида эмас, балки илмий-назарий, тарихий-қиёсий планда қатор тиллар, жонли шевалар материаллари асосида аниқланиши лозим.

Бир тилдан иккинчи тилга сўз ясовчи аффикслар сўзлар билан бирга кириши ва шу тилда аффикслар сонини орттириши тан олинган ҳодиса. Лекин бир тилдан иккинчи тилга ўтган сўз ясовчи аффиксларнинг қабул қилинган тилда яна /аффикс > ўзак мор-

⁷⁵ Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, с.6-7.

⁷⁶ Кузнецов П.И. Генезис тюркского аориста. ж. "Советская тюркология", 1980, 6, с.39.

фема типиди/ тикланиб, мустақил маъно англатувчи морфемага айланиб, ўзи аффикслар қабул қилиб /қай ўзаги билан ясалган мисолларга қаранг/ қатор мустақил сўзларнинг ясалишига сабаб бўлганлиги қайд қилинган эмас. Булардан ташқари, агар аффиксларнинг бошқа тилга ўз сўзлари билан кириб келишини назарда тутсак, ўрганилаётган шева материалларининг кўрсатишича, -қай, -рай аффикслари билан ясалган сўзлар ўзагининг биронтаси соф мўғул тилига мансублиги сезилмайди. Шунинг ўзи ҳам мазкур аффиксни мўғул тилига хослигига шубҳа туғдиреди.

Г.Рамстед -ай аффиксини ҳам мўғул тилидан ўзлаштирилган ёки мўғул тили шаклида яратилган янги ясовчи деб қарайди. Э.В.Севортян Р.Рамстеднинг мазкур фикрига қўшилмагани ҳолда, унинг -қай ва -ай аффиксларини ажратиб алоҳида ясовчилар деган фикрини /туркий тиллар ва ёзма ёдгорликлар материалларидан келиб чиқиб/ асоссиз эканлигини исботлайди. Туркий тилларда -ай аффикси янги яратилган аффикс бўлмай, жуда қадимий, тарихан -қай// -рай// -кей// -гей аффикслари билан бир бўлиб, -қай > ай типида ўзгарган қадимий форма эканлигини илмий асослайди ва бу масалада совет туркологларининг фикрларини қувватлайди⁷⁷. Э.В.Севортянининг -қай аффиксининг тадрижий тақомили хусусидаги фикрини шева материаллари ҳам тасдиқлайди: кең+гей > кең-/г/эй > кеңей, тэк+кэй > тэк-/к/эй > тэккэй, сарық+рай > сары/к/+рай > сары/ч/+рай > сар+рай каби. Сўнгра қай > ай аффикси унли билан тугаган ўзақларга -а/и ундошлар билан тугаган ўзақларга -ай формасида бириккан⁷⁸. Шунинг учун ҳам -қай ва -ай аффикслари орқали ясалган сўзлар маъносида деярли фарқ бўлмай, ҳар иккаласида ҳам ўзақдан англашилган маъно формасига кириш, ўхшаш, бирон ҳолатда туриш, бирон ҳодисага мойиллик каби мазмун англашилиниди. Қўйсданг: кеккэй, қаңқай, муңкэй, зорай, кучей, көпэй, тарай каби. Шундай экан, бу икки хил аффикс бўлмай, Э.В.Севортян таъкидлаганидек,

⁷⁷ Қаранг: С е в о р т я н Э.В. Аффикси глаголообразования в азербайджанском языке, с.278-282.

⁷⁸ Бу ҳақда қаранг: Г у л о м о в А.Г. Февл. Тошкент, 1954, 71-72-бетлар; Д и т р и е в Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948, с.179.

бир /-қай - ай/ аффиксининг даярлар оша қисқарган формасидир⁷⁹. Бу фактлар ҳам мазкур аффиксининг мўғул тилига мансублигини инкор этади.

Немис олими В.Бенг-Каупа икки тилни, айтиялик, турк тиллари билан мўғул тилини ҳали нимаки қабул қилинган, икки марта ва қайта қабул қилинганлигини аниқламай туриб, қиёслашни бемаънилик деб билламан, шундай экан, икки тилни қиёслашдан аввал кўлаб сўзлар бир хил аффиксдан ясалганини ёққи эканлигини билмай туриб, ўзимизни ва ўз фанимизни қулғули ҳолга солиб қўйишимиз мумкин⁸⁰, деган бўлса, вирик совет олими Б.А.Серебрянников ўзининг мақоласида жуда катта фактик материаллар асосида икки тилни қиёслаб, Г.Рамстед фикрига эътироз билдириб, Г.Рамстед ва унинг маслақдошларининг турк-мўғул тилларидаги параллеллар ҳақидаги кўрсатмалари туркологияга ҳеч қандай янгилик олиб кирмади, чунки мўғул тили фактларининг ўзи жуда /малоинформативно/ кам маълумот /информация/ беради, дейди⁸¹.

Демак, туркий тиллардаги ҳар қандай грамматик формаларнинг генезисини формал ушаш бўлган мўғул тилидан изламасдан, тарихий-қиёсий метод асосида туркий тилларнинг ўзидан излаш ва аниқлаш лозим.

Б.А.Серебрянников тўғри таъкидлаганидек, жуда қадим ва бой манбаларга эга бўлган туркий тиллар архитипини тиклашда у даражада имкониятга эга бўлмаган мўғул тили унга асос бўлмайди⁸². Ҳозирда баён қилинган фикрларга асосланиб, қуйидаги хулосага келиш мумкин.

1. қай лексемаси туркий тилларда, хусусан, ўзбек тили ва урганилаётган шваларда ҳам муостақим маънога эга сўз бўлиб,

⁷⁹ Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, с.278-279.

⁸⁰ В.Бенг-Каупа фикри Э.В.Севортянининг "Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке" китобидан олинди.

⁸¹ Серебрянников Б.А. является ли тюркоко-монгольские параллели средством проникновения в глубины истории тюркоских языков. "Советская туркология", № 6, 1980, с.81.

⁸² Уша мақола, 23-33-бетлар.

ундай аффикслар ёрдамида турли маъно англатувчи сўзлар ясалди: қайтар (разверни); қайыл (повернись); қайт (вернись); қайыр (сгибай); қайсар (упрямый); қайқ (этигилган).

Лекин мазкур сўзлар ҳозирги адабий тилда ва урганилаётган шевада ўзак ва аффиксларга ажралмайдиган ҳолда келиб қолган. Шунинг учун ҳам Э.В.Севортян фёълларнинг ясалишига бағишланган махсус монографиясида, ҳозиргача буйруқ майли кўрсаткичларининг энг қадимий маънолари тикланмаганлиги туфайли, айрим ҳолларда буйруқ фёълнинг семантик эволюциясининг йўналиши ва буйруқ ясаида асос бўлган фёълларнинг дастлабки англатган маънолари бизга сир бўлиб қолмоқда, биз бунда умумтуркий қайт (возврататься) тилидаги фёълларни назарда тутамиз, чунки ҳозиргача қай ўзагининг этимологияси қаноатланарли даражада аниқланмаган, деган эди⁸³. Турки, ҳозирги адабий тил ва урганилаётган шевада қай ўзаги мустақил қўлланилмайди ва этимологияси ноаниқдек кўринади. Лекин қадимги туркий тилларда ва унинг шеваларида мазкур лексеманинг мустақил сўз сифатида қўлланиганига ишора берувчи мисоллар бор. Масалан, қадимги туркий тилда qaj - 1. поворачиваться, оборачиваться; kegi qajal он обернулся назад; 2/ обращать внимание; отзываться, сочувствовать: qadajınca qololi - он сочувствовал своему родственнику; 3/ обращаться к чему либо, склоняться; принимать, придерживать-ся: kegtü qajmıca qajmodın ters telrı jañlıq tırpıq titwıdıc не принимая истинного учения, они придерживаются ложного закона: qajit - свернуться, подвернуться, наклониться на сторону; qajıs - совм. от qaj - относиться, сочувственно друг к другу⁸⁴. Чуваш тилида: қай - I. зад. задний; западный; қайра - на задни, позади; қайран - сзади, потом; ойрот тилида: қайра; туркм. тилида: қайра - обратно; турк тилида: қайра, дур - назад. қай 2. итти, уходить, ехать, уезжать, отправиться, телеут: қай - обраться назад; киргиз, козок, нўғой, бошқирт, татар тилида: қайт - возвращаться. Ўзбек адабий тили ва шевала-

⁸³ Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, с.524.

⁸⁴ Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка, 1964, с.84-85.

рида ҳам қай шу маънода ишлатилади. Ургенилаётган шеваларда булардан ташқари қай ўзак ва аффикс сифатида қўлланилиши бунга янада аниқлик киритади: Сўзер кўрсек қайқайиб турган экан экесъдем. Яна қидёсланг: қадимги туркий тилда: Qajid – ачинмоқ, ғамхўрлик қилмоқ. Шевада шу маънода: сўнемеген йўгъткё сий-нъм чушъ йар-йар, сийнъм учун қавурғам қайишадъ йар-йар.

2. Даврлар ўтиши билан /аффиксларнинг яратилиши тарихига қаранг/ қай лексемаси маълум позицияларда ўзакдан англашилган формага кириш, бирон ҳолатда туриш каби маъноларни англа-тувчи аффикслар қаторига ўтган. Мазкур процесс биз ўрганаётган шевалар /беш хонали уй, ошқона/ типда ҳам давом этмоқда: кеңқай, қаңқай, чоңқай, қоңқай каби.

3. Аффикслар бир тилдан иккинчи тилга соф ҳолатда, ўша тилга мансуб бўлган ўзак морфемаларсиз қабул қилинмаслиги маълум. Шундай экан, ўрганаётган шева материалларининг кўрсатишича, қай аффикси орқали ясалган сўз ўзақларнинг биринчиси ҳам мўгул тилидан қабул қилинмаган, соф туркий лексемалардир.

4. Бошқа тилдан қабул қилинган аффиксларнинг, ўзлаштирган тилда бошқатдан мустақил маъно англатиб /ўзи мансуб бўлган тилда қандай маъно англатганлигига қарамай/, ўзак лексема сифатида аффикслар қабул қилиб, янги сўз ясаш менбаи бўлганлиги маълум эмас.

5. ай//-эй аффикслари туркий тилларда қабул қилинган ёки мўгул тили модели асосида яратилган янги аффикслар бўлмай, олимларимиз таъкидлаганидек, қай мустақил сўз – қай аффикс ва – қай > ай типда ўзгаришга юз тутган энг қадимги аффикслар.

6. қай аффикси туркий тилларга мўгул тилидан ўзлаштирилган бўлмай, туркий тилларга хос бўлган ҳаракатни маълум бир томонга йўналиши маъносини англатган қай мустақил сўздан келиб чиққан.

ПАССИВ СИФАТ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР

Қанубий қозоғистондаги ўзбек шеваларида адабий тил ва бошқа ўзбек шеваларида бўлганидек, пассив-каммақсул аффикслар мавжуд бўлиб, уларнинг сифат ясаш даражаси маълум сўзлар доираси билан чегараланган. Булардан ташқари, тадқиқ қилинаётган шеваларда китобий тилга мансуб кўпгина аффиксларнинг иш-

латилмаслиги, айрим шевага хос аффиксларнинг амал қилиши билан фарқлидир.

- сак /сәк, сақ/ аффикси орқали ясалган сифатлар ўзак-негиз англатган ҳаракат билан боғлиқ бўлган хусусиятга эгалик, мойиллик, хослик каби маъноларни англатади: йаш йатимсақ, қарн /қария/ дурумсәк келар; шу өләмсәк бузағънъ сойп мақасан; йийимсәк - кўп овқат ейдиган; йаламсақ - очкўз; ерсәк - ахлоқсиз аёл; сүвсақ - чанқоқ, қақроқ, қаттиқ чанқаганлик, сүвга мойиллик каби сўзлар шулар жумласидан. Мазкур аффикс бошқа туркий тилларда ҳам мавжуд бўлиб, ўрганилаётган шевалардаги маъноларни билдиради. Ёқут тилида: әтiмсәх - лияний мясо, чајiмсәх - любящий чай; қирғиз тилида: алiсақ - то, что причитается с кого-либо; бәрiмсәк - долг⁸⁵.

- лай /-лай, -лөй/ пайт, фәсл маъносини англатувчи сўзларга қўшилиб, лавомийлик маъносини билдиради: йәзлай тапқанъмәздъ кышләй йеп чъқардък и:шләмъй; былтыр кузләй мал бақымән авара болдым. Адвобий тилда мазкур форма кўмакчили конструкция орқали ифодаланади.

- ди /-дъ, -дн/ аффикси фәълларга қўшилиб, қарам, муте, эрксизлик, тобелик маъноларини англатади: мүшәрәптън асранды /асраб олган/ қызынъ тойныкән /Турк./; мән уңгә қачангәчә бақынды боб отыремен /Тулк./.

-тир// - жир /-гър, -жър, -қыр/ қўшимчаси от ва фәълларга қўшилиб, ўзакдан англашилган маънога эгалик, хослик, хусусият каби маъноларни билдиради: көгән мейманнар жүдә бәлгър адамлар экән-билимдон, ўқиган, илми маъносидә; авқатнъ дьлгър қымай апқоинннар йемәсәңнер; пайъзда ни: дөгән алгыр адамлар йуредәкөңгү; әткър, кескър//кәскър, тапқыр сезгър//сәзгър, бо:мағур кеби сифатлар ҳам шулар жумласидандир.

- доқ /-дәк/ аффикси асосан тақлидий сўзларга қўшилиб, ўзакдан англашилган маънога ўхшашлик маъносини англатади: наннарыйем жә: солнилдағ экән - янги ёпилган иссиқ кимшоқ нонга, тўладан келган одам /аёл/ларга нисбатан ҳам ишлатилади, дорил-

85 Щ е р б а к А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков, с.108-113.

дақ /своз/, билдилдақ /одам/ қаби.

- чанг /-чөң, -чан/ аффикси отларга қўшилиб, сифат ясаганда ўзакдан англашилган маънога эгалигини билдиради: сабн-рам бойчан ба:ла бопты; қн:зларыңыз жуда уяатчаңөкөн қанча қыстасағам къръшмөдь; шашкөңьдън көйнөхчөн көчөгө чьқып кетъптъ. Баъзи шеваларда -чан// -чөң аффикси ўзакдан англашилган маънога эга эмасликни билдиради, деган тушунчанинг борлиги, шу шеванинг хусусиятларини билмасликдан бўлса керак. Акс ҳолда мантиққа тўғри келмайдиган маъно келиб чиқади: көйнөхчөн көчөгө чьқыптъ, - деса яланғоч чиққан бўлмайди, ёки уяётчөң десе - уяти йўқ бўладими?

- оқ /-ақ/ аффикси орқали фөъл ўзақларига қўшилиб сифат ясалганда ўзакдан англашилган ҳаракат билан борлиқ бўлган ҳолат хусусиятга эгаликни билдиради: оъзнъ се:тъңъз озақми, келакми?, қош ҳөйдегенъмъзде йатақ ҳөкъзнъ устъге мънвасе йатамасъйдъ.

- мон /-мөн, -ман/ аффикси - ар аффиксли фөълларга қўшилиб, сифат ясашид шева билан умумийликка эга: оълерман, чапарман, өлерман, йатарман. Лекин шевада ўзакдан англашилган маънонинг ортиқлигини ифодаловчи нормада учрамайдиган бирикш қайд қилинди: бөрт-мөн: алпамыштын ба:ласы бөртман боптъ көз өтмөсүн - катта, семиз, бўлалаи маъносида. Шунинг акси: ачан - нозик, ариқ: қабылң ба:ласы ачан йигътъйдъ.

- чи аффикси шевада ҳам адабий тилдагидек, от ва фөъллардан сифат ясаиди: махърапа рөхмөллък жө жьхчъ /жик-қарама-қарши + чи - қарама-қарши қўшвчи/ йдъйу; қара қарға қарамчыёке, ола қарға азанчыёке, чумчуқ чақымчыёке; мөңкеттө оъртоқымчъ /сўзга уста, даврани қизитадиган, асқиячи, сўз тўқийдиган/ бор; сағынчълар хөль көмөдьмъ - дояркалар маъносида.

Бошқа ўзбек шеваларида бўлганидек, сифат ясовчи олд қўшимчалар, айримлари нормада активроқ шевада пассив ва акси бўлишини ҳисобга олмаганда, қўшма ва жуфт сифатлар уларнинг бирикш усуллари, бирикмали сифатлар ҳамда уларнинг англатган маънолари билан адабий тил ва ўрганилаётган шевалар орасида кескин фарқ йўқ.

СИФАТ ДАРАЖАЛАРИ

Манубий қозоғистондаги ўзбек шеваларида ҳам предмет, ҳолат, ҳодисаларнинг ўзига хос абстракт ва конкрет белгилари бор. Шунга қараб, яъни белгиларнинг ортқ-камчилиги, баланд-пастчилиги, узоқ-яқинчилиги, мазасидаги фарқларни аниқлашда сифатларнинг даража формалари ишматлади. Тадқиқ қилинаётган шеваларда ҳам сифат даражаларининг: а/ ортторма; б/ озайторма; в/ қиёсий даражалари мавжуд. Адабий тил билан мазкур шевалар орасида биринчи икки сифат даражалари орасида деярли /фонетик фарқлар ва шевага хос айрим бирикмаларни ҳисобга олмаганда/ фарқ йўқ. Шунинг учун уларнинг шевада ясаллиш усуллари, аниқланган маъноларини онгли равишда четлаб ўтиб, ўзига хос хусусияти билан нормадан фарқли қиёсий даражаси ҳақида фикр вригмоқчимиз.

Қиёсий даража ясовчи - роқ аффикси шеваларда -рақ// -рек, -рег// -рег, -рах// -рах вариантларига эга.

- роқ аффиксининг аниқланган маънолари ва вазифаси ҳақида олимлар орасида турли қарашлар бор. Бир гуруҳ олимлар уни - роқ аффикси қиёсий даража ясовчи деб қарасалар⁸⁶, иккинчи бир гуруҳ олимлар ортторма даража ясовчи деб қарайдилар⁸⁷. Н.К.Дмитриев қумиқ тили материалларига асосланиб, - роқ қиёсий даража ясовчи дейди⁸⁸.

Ўзбек тилишунос олимлари З.Маъруфов ва К.Ғ.Ғуломовлар бу масалага атрафлича ёндашиб, - роқ аффиксининг абсолют (чоғштиришсиз) қўлланиши ва нисбий (чоғштирилш) мавжудлигини курс-

⁸⁶ Қаранг: К а з е м б е к М.А. Общая грамматика тюркско-татарского языка. Казань, 1846, с.59; Т е р е н т ь е в М. Грамматика турецкая, персидско-киргизская и узбекская. СПб., 1875, с.126-127.

⁸⁷ Қаранг: Б а т м а н о в И.А. Грамматика киргизского языка. Фрунзе, 1940, с.42; Н а с и л о в В.М. Грамматика уйгурского языка. М., 1940, с.60; Б а с к а к о в Н.А. Каракалпакский язык. П.М., 1952, с.211.

⁸⁸ Д м и т р и е в Н.К. Грамматика кумицкого языка. М.-Л., 1940, с.70; Уш автор. Грамматика сашкирского языка. М.-Л., 1948, с.87.

тадилар. Биринчисида - роқ белгининг бир оз кучсизлигини, иккинчисида эса ортиқлигини билдириши таъкидланади⁸⁹. "Ўзбек тили грамматика"си китобида ҳам шу фикрга асосланган⁹⁰.

Биз ўрганаётган шева материаллари ҳам мазкур фикрнинг тўғрилигини тасдиқлайди. Қиёсланг: а) ёқоң қалай тузухмъ, ҳе тузухрах боп туръптъ (ҳали тузук, яхши эмас, соғайиб кетмаган); қун дурусраққа охшайдъ-ғу (ҳаво ҳали очилиб кетган эмас). Ҳар икки мисолда белгининг камлиги англашалади; б/бундънем баланрақ қип салабе (баланд қилиб ишланган бино-бинодан ҳам баланд солабер); азанда е:р келе бе:е:рроқ келебең (мўлжалланган пайтда ҳам эртарақ меъносиди); бырақ қойуғрақ дәмледъм ьчеобълесми? (нормадан ортиқ) белгининг ортиқлиги кўзда тутилади. Шевада ҳам қиёс олатда икки предмет иштирокида юзага келиши, чоғиштириш мантқан, ёки нутқ процессидан англашилиб турганда қиёсга асос бўлган объектнинг тушиши, муйян ортиқлик ёки камликнинг контекстдан аниқланиши каби хусусиятлари нормага мос келади. Мазкур ҳодиса ҳақида қуйи-роқда ўрганилаётган шеваларда белгининг ортиқ камлигини қиёслаш учун ад.орф. - роқ аффикси билан бирга - лав, - тав, - пез аффикслари ҳам кенг қўлланилади. Бунда ўзак жарангсиз ундошлар билан тугаса - тав, жарангли ундош ва унли товушлардан сўнг - лав аффикси ишлатилади. Шуниси характерлики, мазкур аффикслар орқали предмет, ҳодиса, воқеалар қиёсланганда ад.орф. - роқ аффикси англаган меъноларга мос келади. Белгининг камлиги: узуммъ башъ майдалав бо:ды (Турк.); ме:зам а:ын да шу шулгарни суварарды, су:арип бър хепте тургандъ кейън ер қаңрлав (ер жигаррангрок) болады (Мнк.); текъстав йер боса ёкәбередъ-ғу (Сигн.) - текистроқ ер бўлса экавереди-қу; байлав/йер босе, ва уруви көп босе шу йерде жәнжел чықатуғн-въйдъ (Бобқ.) - унимлироқ ер бўлса, ёки уруғ-авлоди кўпроқ бўлса шу ерда жәнжел чичер эди.

⁸⁹ М а з р у ф о в З.М. Ўзбек тилида сифатларнинг қиёсий даражалари. ЎзССР ФА А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари. I. Тошкент, 1949, 137-бет; "Ўзбек тили ва адабиёти масалалари", 1959, 2-сон, 53-бет.

⁹⁰ Ўзбек тили грамматикаси. Тошкент, 1975, 299-300-бетлар.

Белгининг ортиқлигини ифодалаш керак бўлганда - га қараганда, - гандан кўра, - дан ҳам кўмакчили конструкциялардан ташқари, ўзақларга - пав+лав аффиксларини қўшиб ҳам ясалади. қиёсланг: ҳаңға йақинлав а:дамөкөн /белгининг камлиги/ - ҳанға йақин пазлав а:дам өкөн /нисбатан белгининг ортиқлиги/. Шунингдек белгининг ортиқлиги - пав аффикси орқали ҳам ифодаланади: мөчөейдън көгөн таъхтөр ышлампаз келерөкөн.

Мазкур шеваларда - тав, - лав, - пав, пав-лав аффикслари ҳар доим - роқ аффикси ўрнида ишлатилавермайди. Бу ҳодиса кўпроқ икки предмет орасидаги қиёс ну предметлар иштирокида бўлмай, унда қиёс қилинаётган объект нутқ процессидан ёки мантиқан англашиб турганда кўпроқ қўлланилади. қиёсланг: өкөн қалай тузухмъ, ҳө тузухрах боп турьптъ; кун дурусмъ қандай бугун, ө бугун дурусраққа охмайдъгу. Юқоридаги мисолларда ҳолат, ҳодиса, хусусиятлари бевосита қиёсланаётганлиги сабабли ад.орф. - роқ аффикси ўрнида - тав, - лав аффикслари қўлланилмайди. Лекин, теъхстав йерөкө; ыъдлай мөйдалав бопты; чоқърлав жайга чъшьбадым каби қиёслашларда - роқ ўрнида - тав, - лав аффикслари ишлатилаверади. Чунки бунда икки предмет, ҳодиса, ҳолат орасидаги қиёс, улар иштирокида бўлмай, қиёс қилинаётган нутқ процессидан, ёки мантиқан англашиб туради.

- лав, - тав туркий тиллар орасида фақат қозоқ тилида белгининг ортиқ ва камлигини билдириш учун ишлатилади: бийк-теу - высоковатный; қисқалау - коротковатный; кеңдеу - широковатный⁹¹. Демак, мазкур аффиксларнинг Жанубий қозоғистондаги ўзбек шеваларида кенг ишлатилишига қозоқ халқи билан маҳаллий ўзбек қабилаларининг қадим тарихга эга бўлган иқтисодий, маданий ҳамда қиёсий алоқадари, муштарак ҳаёт шароитлари кенг йўл очиб берган. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, мазкур аффиксларнинг ўрганилаётган шевалар бўйлаб ишлатилишининг бар хил деб бўлмайди. Туркистон гурӯппа шеваларининг ўғуз ва қипчоқ

⁹¹ Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962, с.204;
Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков(имя), Л.,1971, с.119.

тип лаҳжаларида баробар амал қилгани ҳолда, Чимкент группа шеваларининг ўғуз группаларида nisбатан камроқ, қорлуқ типларида эса сийрак учрайди. Тулкибаш қишлоқ шеvasида бу фактлар қайд қилинмади. Демак, бевосита маҳаллий қозоқ халқи билан бевосита қадимдан контакт ҳолда яшаган Туркистон группа шеваларида умумий ҳодиса бўлиб, унинг жанубий шарқига яқинлашган сари камайиборади.

Демак, Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларида сифатларнинг ясаилишида ўзига хос диалектал хусусиятларнинг мавжудлиги билан адабий тил ва бошқа ўзбек шеваларидан фарқли томонлари бор. Бунда, мазкур шеваларда қадимги ёзма ёдгорликлар тиллари ҳамда қардош туркий тилларга оид ясовчи формаларнинг сақланиб қолганлиги, фақат сақланибгина эмас, айримларининг актив ясовчи сифатида амал қилиши унинг ёрқин далилидир.

Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларида сонларни ифода-ловчи сузлар ўзларининг морфологик ва синтактик хусусиятлари, маъно жиҳатдан турлари ҳамда миқдори билан адабий норма-дан деярли фарқланмайди. Лекин мазкур территорияга тарқалган ўзбекларнинг турли этник группаларга мансуб бўлганлиги туфай-ли ҳар бир лаҳжа вакиллариининг ўзига хос фонетик ва морфоло-гик ўзгаликлари мавжуд. Бу фарқлар айниқса Туркистон группа шевалари билан Чимкент группа шевалари орасида сезиларли кў-га таънади.

Чимкент группа қорлуқ тип шеваларда бър, ькь, уч//уш, тэр//тэрт, беш, алты, йеттэ, сөккьс, тоқкьс//тоқкус, он, йь-гьрме, оттыс//оттус, қырық, елльк, атыш, йетмыш, сөхсэн//сөхсан, тохсан, йус//йуз; ўғуз группаларда: би, икки, уш, тэ:т, беш, алты, йетти, сөккис, тоқкус, он, йигьрме, оттуз, қырк//қырық, елльк//елув, атыш, йетмуш, сөхсан, тохсан, йуз//йус. Туркистон группа қорлуқ-қипчоқ//ўғуз группаларида: бър//би, екь//еккь//е:кь, уш, тэрт//тэт//тэ:т, беш, алты, йеттэ, сөккьс, тоқкуз//тоқкьс, он, йигьрме, оттус, қырық//қырк, елу//еллув, елльг//елу:, атыш//атыш, йетмуш//йетмыш, сөхсэн//сөхсан, тохсан, йус//йуз.

Туркистон группа шеваларининг қипчоқ тип лаҳжаларида до-налик сон: бьрөв, екөв, үшев, тэртөв, бөшөв, алтав, йетөв; Чимкент группа шеваларида: бьтте, ькьте, уште, тэ:тте//тэрт-те, беште, алтыте, йеттэте//йеттэте.

Санок сон. Ўрганлаётган шеваларда санок сонлар адабий тилдагидек, - та аффиксини қўшиш орқали ясалади: бьтте, онте, йьгьрметө каби. Лекин Туркистон группа шеваларида иқорида таъкидлаганимиздек, бирдан еттигача бўлган сонларга - өв, -өв, -ав доналик сон билдирувчи аффикслар қўшилиб ясалади: бьрөв//бьрөв, екөв, алтав каби. Чимкент группа шеваларида ишлатилмай-диган мазкур аффикслар Туркистон группа қипчоқ шевалари орқа-ли маҳаллий қозоқ тилининг таъсири билан изоҳланади.

Чимкент группа қорлуқ тип шеваларида санок сонларга эга-лик қўшимчалари /Ш шахс бирлик формаси/ қўшилганда бошқа ўз-бек шевалари ва адабий тилдагидек онтөсини олдим, йустөсьнъ,

ийгүрметесънъ каби узгарши содир булмайдн.

Туркистон группа шеваларида шу позицияда санок сон аффикси туширилиб талаффуз этилади: йуз елу канар алып йуз /тес/ънъ тапшырып сен дейдъ; базарга кепкаганекен менем он /тес/ънъ алдым; сорохопкөнъ отъс/те/, кырк/тес/ънъ тавуб берчъ мана. Санок сон аффиксининг тушириб ишлатилиш ҳодисаси Чимкент группа угуз шеваларида ҳам кент тарқалган: он/тес/ънъ, йуз/тес/ънъ, беш/тес/ънъ каби: гөвкөрнън кыркынъ бай алады, кыркынъ хатуныга йиберель /крб./; эккъсөнъб эккъ аягыга басып, бърнън ағзыга тьшлөп алды /Савр./; шундақ кып йеттесънъ сойб йеттё оидъ, - дейдъ /Изк./; онънъ абыдъм; ийгүрмесънъ алдым /Турк./. Лекин санок сонлар тақдорланганда - та аффикси тикланади. адёсленг: он нан апкайдым ~ булушкөдөн онта-онта асаннарчъ, бър барганда елувынъ аламан дейдъ ~ куньге еллъхте-еллъхте уштөймъз - дейдъ.

Санок сонларда эгалик аффиксининг III шахс формаси қўшилиб отлашган ҳолда қўлланилиши умумий ҳодиса. Шевада санок сонларга эгалик аффиксининг I шахс формасининг қўшиб ишлатилиши ҳоллари ҳам қайд қилинди. Бунда воқеа, ҳодиса, гап нима ҳақида кетаётганлиги нутқ процессидан, ёки мантиқан аниқ билиниб турганда содир булади: бъттемъ өйлентърб бөлөк чъқаръбардъм, бъттем өрмъйөдө аман-өсөн кө:сө унъйам көрөрмъз /Турк./.

- та аффиксини олган санок сонларга чегаралаш, айириб доналаб кўрсатиш учун қўшилаётган ад.орф. - гина /кина, қина/ окламаларининг -гъне, -къне, -қына, -гына, -ғана вариантлари ишлатилади: бърғана альбөдъм, бештегъне алувдъм каби.

Чимкент группа шеваларида санок сонларга - оқ аффикси қўшилиб, таъкид ифодаловчи сонлар ясалганда ўзак охиридаги унли билан аффиксини боғлаш учун [й] ундоши орттирилади: уштөйақ, төрттөйақ, бештөйақ каби.

Туркистон группа шеваларида эса бу ҳолатда ҳам санок сон аффикси туширилиб, ундош билан тутаган ўзакларга тургидан-турги қўшилаверади: уч/те/ ақ, төрт/те/ ақ каби: учақ кельмбар өйтесамайсамъ - учтаёқ келим бор айте қолмайсанми? төртақ//тө:тақ нан а:дым.

Чама сон

Ўрганилаётган шеваларда ҳам чама сонлар предметларнинг ноаниқ миқдорини тахминан ҳисобини - тече, -че, -деб, -ав ҳамда чахлы//чахты (-чағлы < чағ < чоғ - ҳажм, миқдор-ли аффиксини олиб, ноаниқлик маъносини касб этган) кўмакчи сўз орқали ифодаланади. Ҳар иккала группа шеваларда ҳам предметнинг ноаниқ, тахминий миқдорини кўрсатишда - те+че аффиксига нисбатан чахлы кўмакчиси орқали ифодаланиш продуктивроқ: Йъгърме чахты адам өйтөмъз /Турк./; кетте ө:Йънъзге Йъгърме-отъз чахлы а:дам ке:дьп қалар - уйингизге йигирма-уттизгача одам кетиб қолар /сизгар маъносида/. Шеваларда чахлы//чахты тахмин билдирувчи кўмакчилар одатда йирик миқдор билдирувчи Ҷн, йигирма, ўттиз каби сонларга қўшилади: отто:з чахлы ке-йъм берөдь /Мнх./.

Туркистон группа шеваларида чахли қўшимчаси туширилиб ҳам талаффуз этилади: Өър йетмъш адам қйрөбийөтыр - бир етмиштгача одам қйрилиб өтибди /улиб өтибди маъносида/; Өър едүв адам бөрөв. Шу позицияда чахлы қўшимчасининг туширилиб талаффуз этилиши бир сонининг қўлланилиши билан изоҳланади. Қолган ҳолларда чама маъносини англатиш нормага мос келади.

Жамловчи сон

Жамловчи сон аффикслари ўрганилаётган шеваларда - ав, -өв, -өв, -ле, -өле, -деб аффикслари орқали ясалади. Туркистон группа шеваларида - өле, аффиксига нисбатан - ав, -өв, -ев аффикслари продуктив булиб, ҳатто - өле аффикси ўрнида ҳам ишлатилаверади: Туркистон: өкөвйөм наввайлық қылады. Чимкент: өкөлесөйөм наввайчлық қылады; Шу тартибда жө: йарашады учөвйө қатар тахса ~ жө: йөрөшөдь уччөлесөйө қатар тахса; өшь йөрде өкөвмъз өър чөйнек чай ыштък ~ өетте өкөлемъз өър чөйнек чай ыштък каби. Ўғуз группа шеваларда жамловчи аффикси - лө туширилиб ҳам талаффуз этилади: бөшчысы өккь /лө/сө отырыпты, - дейдь /Турк./; ... бу те:ртъсөге//те:тъсөге /түртталасига/ анав кунен қойынны берөсөне, - дейдь /Қрб./; бөшсөге /бөшталасига/ жө:ш /бөштөси/ қөшулуп дувайна бөп

баряды /Мнк./ . Мазкур ҳодиса икки билан етти сонлари орасида амал қилади.

Шунингдек - лəб аффикси оққали жамловчи сонлар ясаида ҳам Туркистон группа шевалари Чимкент группа шеваларидан фарқли. Биринчи группа шеваларда саноқ сонларга қўшиладиган - та аффикси туширилиб, қипчоқ тип -ав// -ев// -ев қўшимчаларидан сунг жамловчи аффикс - лəб қўшилади. Чимкент группа шеваларида саноқ сонларига -тə-лəб аффикслари қўшиш оққали ясалади: бешəвлəб, алтовлəб алыб нхлəсэн ∪ бештəлəб, алтə-тəлəб алыб мақəсэн.

Тартиб сон

Тартиб саноқ сонларга -нчь// -ьнчь, -нжь// -ьнжь, -нжь// -ннжь аффиксларини қўшиш оққали ясалади. Шунн тəъкидлаш керракки, Туркистон группа шеваларида - нжь// -ьнжь аффикси тартиб сонларни ифодалашда - нчь// -ьнчь аффиксига нисбатан продуктив, Чимкент группа қорлуқ тип шеваларида, аксинча, асосан -нчь// -ьнчь аффикси ишлатилади. Ұғуз тип шеваларида Туркистон группа шеваларидагидек -нжь// -ьнжь аффикси кўпроқ ишлатилади: бьрнжь ∪ бьрнчь, екнжь// е:кнжь ∪ ькнчь, учнжь ∪ учнчь, тə:тынжь ∪ тəртнчь: оналтынжи йылда бьзэрнжь мəрдькарға алып кеттə /Иқон/.

Ҳар икки группа ўғуз шеваларида - ланжь// -лəнжь /Туркистон группа/, лəмжь /Чимкент группа/ аффикслари ҳам тартиб соннинг махсус формасини ясаиди: бешлəнжь, қырдəлнжь тутə/ип/, онлənжи ши:шə /Турк./, би:е:тəдь, икки е:тəдь, ьндəмəйдн учлəнжьдə апаси йаныға отуруп е:тсəнчь, е:ссəнчь, - дейдь /Мнк./

Қаср сон

Тадқиқ қилинаётган группа шеваларда қаср сонлар тартиб сонларда булганидек, Туркистон группа шеваларида саноқ сон + тə + дən формасида ясалмай саноқ сон + ав, ев, əв+дн + чи қиш келишиқ аффиксларини қўшиш оққали ясаеди. Чимкент группа шеваларда адабий тил ва тəянч шаҳар шеваларидагидек формада ясаеди. Қиёсланг: бешəвдьн// бешəвдьн, алтавдьн, учəвдьн// учəвдьн ∪ бештəдьн, алтəтəдьн, уштəдьн каби: ькьдьн тə:т шə-мьйнсь боладь - иккитадан тўртта шəмияни булади /Мнк./ . бу-

рунъ вахләрде ьсметьлөвайләр иккълъм бирге, уштъм ьрге, деп ьшлетердь /Тулк./.

О Л М О Ш

Ханубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларида олмошлар англатган маънолари ва вазифаларига кўра ўзбек адабий тили ва бошқа ўзбек шевалари билан умумий. Лекин мазкур шеванинг уч йирак этник гурппага мансублиги, шаклланиш тарихининг мураккаблиги ўз изини қолдирган. Бу нарса айниқса, олмошларнинг фонетик қиёфасида ва шеваларнинг ўзаро бир-бирларига теъсири фониде кўзга яққол ташланади. Олмошларнинг бундай хилма-хил фонетик вариантлари ва турли кўринишларга эгалигини Туркистон шаҳар ва атроф қишлоқ шевалари материалларида аниқ кўриш мумкин. Масалан, кишилиқ олмошларининг жўналиш келишиклари билан турланган формасининг менге, сөнге, унге /қорлуқ тип/, маңа, саңа, уңа /ўғуз тип/, маған, саған, уған//оған /қипчоқ тип/ сөб-баравар параллел ишлатиллавериши фикримизнинг исботидир. Лекин шу территорияга тарқалган ўғуз тип шеваларда бу нисбатан сийрак учрайди. Албатта, шевадаги бундай ранг-баранглик шеваларнинг оддий бир-бирларига теъсири натижасигина эмас. Бу ҳодиса қабила ва уруғларнинг миграцион силжиш тарихи билан узвий боғлиқ. Тарихий манбаларнинг хабар беришича ҳар қандай миграцион силжиш зарбини шаҳар-марказ қабул қилган. Асрлар давомиде бир неча бор ана шундай силжишлар зарбини бошидан кечирган Туркистон шевасида уларнинг фонетик, морфологик ва лексик хусусиятларининг излари қолиши қонуний ҳодиса.

Кишилиқ олмоши. Мазкур территориядаги ўзбек шеваларида кишилиқ олмошлари қуйидаги кўринишларга эга. Қорлуқ тип шеваларда бирликда: мен, сөн, у; кўпликда: сьз, ьзээр, сьз-сьлер, улар. Ўғуз группаларида: бирликда: мен, сөн, ул//у, кўпликда: сьз-ьзээр, ьзэлэр//ьздэр, сьз-сьээр//сьздэр, сьлер//сьлдер, уладэр, уллар//улар. Қипчоқ тип шеваларда бирликда: мен//мен, сен//сен, ул; кўпликда: сьз-ьздэр//ьзэлэр, ьзээр, сьз-сьз-дэр/сьлер, уллар//улар. Туркистон шаҳар ва атроф қишлоқ пунктларида кишилиқ олмошларининг I шахс формалери аралаш мен//мен, сен//сен шаклида аралаш ишлетилади. Масоллардан кўринадики,

Ш шахс кишилик кўрсатиш оломшари ўғуз ва қипчоқ тип шеваларида ул шаклида бўлиб, унга кўшлик – лар қўшимча қўшилганда ҳам оломшдаги [л] сақланиб уллар, ўғуз лаҳжасида уллар (улар) улалар, шаклида ишлатилади. Лекин урин ва чиқиш келишиклари билан бирликда турланганда ўзакдаги [л>н] бўлиб талаффуз этилади. ул-де>унде, ул-ден > унден каби. Шунингдек, шеваларда II шахс оломши кўшлик – лар формаси билан турланганда сълەر, сёлләр / барасъләр, барасёлләр / шаклида семантик дифференциация қилинади. Биринчида сёлләр сўзловчи битта, тингловчи кўп ва ҳурмат меъносига, иккинчисига сёлләр сўзловчи битта, тингловчи кўп ҳурмат йўқ. Тингловчи сўзловчидан ёш жаҳатдан кичик.

Туркистон гурпуи қорлуқ-қипчоқ тип шеваларда кишилик оломшларининг, айниқса, I, II шахсларда жўналиш келишиги билан турланиши, вқорига таъкидлаганымиздек, характерли.

Кишилик оломшларининг келишиклар билан турланиши. Қорлуқ тип шевалар

Бирликда

Кўшликда

Б.к. <u>мен</u> , <u>сен</u> , <u>у</u>	<u>бъэләр//бъзәр</u> <u>съэләр//съләр</u> улар
Қ.к. <u>менъ</u> , <u>сенъ</u> , <u>унъ</u>	<u>бъэләрнъ//бъзәрнъ</u> <u>съэләрнъ//</u> съләрнъ, уларнъ
Т.к. <u>менъ</u> , <u>сенъ</u> , <u>унъ</u>	<u>бъэләрнъ//бъзәрнъ</u> , <u>съэләрнъ//съләрнъ</u> , <u>уларнъ</u>
К.к. <u>менгә</u> , <u>сенгә</u> , <u>унгә</u>	<u>бъэләргә//бъзәргә</u> , <u>съэләргә//съләргә</u> , <u>уларгә</u>
Ў.к. <u>мендә</u> , <u>сәндә</u> , <u>ундә</u>	<u>бъэләрдә//бъзәрдә</u> , <u>съэләрдә//съләрдә</u> , <u>улардә</u>
Ч.к. <u>мендън//мендән</u> , <u>сәндън//сәндән</u> , <u>ундън//ундән</u>	<u>бъэләрдън//бъзәрдән//бъзәрдън</u> , <u>съләрдън//съләрдән//съләрдън</u> , улардън

Ўғуз тип шеваларда

Бирлик

Кўшлик

Б.к. <u>мен</u> , <u>сен</u> , <u>ул//у</u>	<u>бъзәр//бъэләр</u> , <u>съләр//сълләр//сълә</u> , <u>уллар//улар/улалар</u>
Қ.к. <u>менъң</u> , <u>сенъң</u> , <u>унъң</u>	<u>бъзәръң//сълләръң//улаларъң</u> <u>бъзәръң</u> <u>съләръң</u> <u>улаларъң</u>

Т.к. <u>менъ</u> , <u>сөнъ</u> , <u>уны</u>	<u>бъзләрнъ</u> // <u>бъзәрнъ</u> , <u>сълләрнъ</u> // <u>сьләрнъ</u> , <u>уларнъ</u> // <u>уләрнъ</u> <u>улаларнъ</u>
Б.к. <u>маңа</u> , <u>саңа</u> , <u>уңа</u>	<u>бъзләргә</u> // <u>бъзәргә</u> , <u>сълләргә</u> // <u>сь-</u> <u>ләргә</u> , <u>уларга</u> // <u>уләргә</u> , <u>улаларга</u>
У.к. <u>мөндә</u> , <u>сөндә</u> , <u>ундә</u>	<u>бъзләрде</u> // <u>бъзәрдә</u> // <u>бъзәрде</u> , <u>сълләрде</u> // <u>сьләрде</u> , <u>уларда</u> // <u>уләр-</u> <u>дә</u> // <u>улаларда</u>
Ч.к. <u>мөндън</u> , <u>сөндън</u> , <u>ундън</u>	<u>бъзләрдън</u> // <u>бъзәрдън</u> , <u>сълләрдън</u> // <u>сьләрдън</u> // <u>сьләрдън</u> , <u>улардън</u> // <u>улардън</u> // <u>улалардън</u>

Кыпчоқ тип шеваларда

Бирлик	Күплик
Б.к. <u>мен</u> // <u>мән</u> , <u>сен</u> // <u>сән</u> , <u>ул</u>	<u>бъзләр</u> // <u>бъздәр</u> // <u>бъзәр</u> <u>сьзләр</u> // <u>сьздәр</u> // <u>сьләр</u> <u>улар</u> // <u>уллар</u>
Қ.к. <u>менън</u> // <u>мәнън</u> , <u>сенън</u> // <u>сәнън</u> , <u>унын</u>	<u>бъзләрнъ</u> // <u>бъздәрнъ</u> , <u>бъзәрнъ</u> , <u>сьз-</u> <u>ләрнъ</u> // <u>сьздәрнъ</u> // <u>сьләрнъ</u> , <u>ула-</u> <u>рын</u> // <u>улларын</u>
Т.к. <u>менъ</u> // <u>мәнъ</u> , <u>сенъ</u> // <u>се-</u> <u>нъ</u> , <u>уны</u>	<u>бъзләрнъ</u> // <u>бъздәрнъ</u> // <u>бъзәрнъ</u> , <u>сьзләрнъ</u> // <u>сьздәрнъ</u> // <u>сьзләрнъ</u> , <u>уларны</u> // <u>улларны</u>
Ш.к. <u>маған</u> // <u>мана</u> // <u>мөнгә</u> , <u>саған</u> // <u>сана</u> // <u>сөнгә</u> , <u>уған</u> // <u>уған</u> // <u>уна</u>	<u>бъзләргә</u> // <u>бъздәргә</u> // <u>бъзәргә</u> , <u>сьзләргә</u> // <u>сьздәргә</u> // <u>сьләргә</u> , <u>уларга</u> // <u>улларга</u>
У.к. <u>мөндън</u> // <u>мөндән</u> // <u>мөндән</u> <u>//мөндън</u> , <u>сөндън</u> // <u>сен-</u> <u>дән</u> // <u>сөндән</u> // <u>сөндън</u> , <u>ундән</u> // <u>ундън</u>	<u>бъздәрдън</u> // <u>бъздәрдән</u> // <u>бъзәрдән</u> , <u>сьзләрдән</u> // <u>сьздәрдән</u> // <u>сьләрдән</u> , <u>улардан</u> // <u>уллардан</u>
Ч.к. <u>мөндън</u> // <u>мөндън</u> , <u>сөндън</u> // <u>сөндън</u> , <u>ундън</u>	<u>бъзләрдън</u> // <u>бъзәрдън</u> // <u>бъзәрдън</u> , <u>сьзләрдън</u> // <u>сьздәрдън</u> // <u>сьләрдън</u> <u>улардън</u> // <u>уллардън</u>

Шуни таъкидлаш керәкки, юқоридаги пара дигмаларда İ ва İ̇ шәхс күплик формасида келтирилган бъзләр, бъзләр формаларининг ишлатилиш доираси нутқ процессидаги мәълум сабаблари билән боғлиқ бұлиб, күтаринки руқ, махсус ажратиб күрсәтиш, урғу бериш керәк бұлган пайтларда ишлатилади. Қолган ҳолда, оддий сўзлашиш процессида асосан бъзәр, сьләр формалари ишла-

талади. Шунингдек, қипчоқ тип шеваларда кишилик олмошларининг бирликда жўналиш келишиги формасида турланган менге, сөнге вариантлари шайх ақолиси ва интеллигенция нутқида кўпроқ учрайди: мен ахча бе:сөңсчъ; саңа өйтедъгөн сөзъм бар; уна қарамайды; маған үстел өккөп қойды; берсе вақатта саған; уған бугалтыр келдөсөнь көссөйөм көнетън өмөс. Фактларнинг кўрсатишича, кишилик олмошларининг жўналиш келишиги билан турланган икки хил варианты бир хил позицияда параллел ишлатиләверәди.

Манкент, қорамурт ва Сайрам қишлоқ шевалари кишилик олмошларининг қаратқич ва тушум келишигида турланиши билан /улар бир - ни формасига келиб қолган/ Чимкент группа қорлуқ тип шевалари билан умумий бўлса, жўналиш келишиги формасида ўғуз тип турланиши билан харақтерли.

Кишилик олмошларига эгалик - хослик маъносини билдирувчи - ники аффиксининг қўшилиши харақтерли. Қорлуқ тип шеваларга фонетик ўзгаришсиз адабий тилдагидек бириккани ҳолда, ўғуз группа шеваларида фонетик ўзгаришга из тўтади. Бу ҳодиса - метатеза қонунияти ва ўғуз тип шеваларнинг ички фонетик қонуниятлари талаби билан из беради. Бошқача қилиб айтганда, мазкур шеваларда ундош билан тутаган ўзақларга ундош товушлар билан бошланувчи аффикслар тўғридан-тўғри бирикавермай, бир боғловчи унли орттирилиши умумий ҳодиса. Лекин мазкур ўринда бир унли товуш орттириш нағрузкасидан қочиб, оддий товушларнинг ўрин алмаштириш - метатеза усули билан қўлланилган. Аслида қорлуқ тип шеваларидагидек мен+нъкъ > мен/н/ъкъ > менъкъ, сөн+нъкъ > сөн/н/ъкъ > сөнъкъ типлида бир [н] товуши тушуши билан масала ҳал бўлиши керак эди. Лекин бу ерда - ники аффиксидаги [н] ва [и] товушларининг ўрини алмаштириш орқали ясалган. мен+нъкъ > мен+нъкъ > менъкъ > ънъкъ > ънъкъ бўлиши [н] ундош товушининг [к] ундоши билан контактлашиши изоҳланади. Демак, ўғуз группа шеваларида мазкур аффикс адабиётларда таъкидланганидек тўғридан-тўғри - инки формасидан эмас, метатеза шаклида бирикади.

Фактларнинг кўрсатишича - инкъ аффикси дастлаб, кишилик олмошларининг ҳар учала формасига /бирликда ва кўпликда/ қўшилиб, эгалик-хослик маъносини кучайтириш учун ишлатилган:

мөнъңкь, сөнъңкь, унъңкь; ъзэръңкь, ъслеръңкь, уллеръңкь//
уларъңкь каби. Бу фонетик үзгериш натижесинде - нъкъ > ьнкъ
 қаратқич келишиги қўшимчасининг ундош тәвушлар билан битгән
 ўзақларга қўшилиувчи формасига ўхшаб қолган. Сўнг у аналогия
 йўли билан қаратқич ва қаралмиш формаларига ҳам маъно кучай-
 тириш, тәъкидлаш, ажратиб кўрсатиш учун қўшилаверган: мөнъң-
къ балам// мөнъңкъ ба:ламъңкъ айтқан сөзъ; па:шәннъ қы:зы//
па:шәнъңкъ қы:зы /нутқ процессинде англашилиб турган, конкрет
подшоқнинг қизи/.

Кўрсатиш олмоши. Кўрсатиш олмошларининг келишиклар би-
 лен турланиши

Қорлуқ тип шеваларда

Ўғуз тип шеваларда

Б.к. <u>бу, шу, у</u>	<u>бул, шул, ул, ошъ</u>
Қ.к. <u>бунъ, шунъ, унъ</u>	<u>мунъң, шунъң, унъң, ошьнъң</u>
Т.к. <u>бунъ, шунъ, унъ</u>	<u>мунъ, шунъ, унъ, ошьнъ</u>
Ж.к. <u>бунгә, шунгә, унгә</u>	<u>мунә, шунә, унә, ошьнә</u>
Ў.к. <u>бунде, шунде, унде</u>	<u>мунда, шунда, унда, ошьнда</u>
Ч.к. <u>бундын, шундын, ундын</u>	<u>мундын, шундын, ундын, ошьндын</u>

Қипчоқ тип шеваларда мазкур олмошлар ўғуз тип формасида
 бўлиб, мунъң//бунъң, буңа//муңа, ошь//осъ формалари ҳам иш-
 латилади.

Бу кўрсатиш олмоши ер, ёқ, сўзлари билан бириктиб, кели-
 шик қўшимчалари билан турланганда мураккаб фонетик ҳодиса
 руй бериб, ягона урғу олган бир сўз формасига келиб қолади.

Қорлуқ тип шеваларда

Б.к. <u>бу йақ > ъйяқ > бақ;</u>	<u>бу йер > ъйер//ъйет > бер//бет</u>
Қ.к. <u>буяқнъ > ъйяқтъ > бақнъ;</u>	<u>бу йернъ > бернъ//бетнъ</u>
Т.к. <u>бу йақнъ > ъйяқнъ > бақнъ;</u>	<u>бу йернъ > ъйернъ > ъйет-</u> <u>нъ > бетнъ</u>
Ж.к. <u>бу йаққа > ъйяққа > баққа;</u>	<u>бу йергә > ъйергә > ъйеткә-</u> <u>беткә</u>
Ў.к. <u>бу йақда > ъйяқте > бақта;</u>	<u>бу йерде > ъйерде > берде//</u> <u>бетте</u>
Ч.к. <u>бу йақдын > ъйяқтын > бақтын;</u>	<u>бу йердын > ъйердын ></u> <u>бердын//беттын.</u>

Уғуз группа шеваларида:

- Б.к. бу йақ > бъйақ > бақ; бу йер > бе:р
 Қ.к. бу йағын > бъйағын; бу йерън > бе:рън
 Т.к. бу йахнъ > бахнъ > бахтъ; бу йернъ > бе:рнъ
 Ж.к. бу йаққа > бъйаққа > баққа-бақа; бу йерға > бе:гә
 У.к. бу йақта > бъйахта > бахта; бу йерде > бе:дә
 Ч.к. бу йахтын > бъйахтын > бахтын; бу йердын > бе:дын

Бу, мана күрсатип олмошлари ер, ёқ сүзлари билан бири-киби мураккаб олмошлар ясалғанде ҳам сүзлар торайиб, ягона ургули сүз формасидек теляффуз этилади: мене бу йер > менйер > менер > мейер//мъйер//мэйът; мене бу йақ > менйақ > мейнақ > мобақ формаларида: мейерде узум екъп койъпъз; майнағын соғам береймъ; мийерънъ май къпсангу; қарасам мобайхтын ғыңшыған аваз ешътълдъ.

Мазкур олмошларнинг Туркистон группа шеваларида келишиклар билан турланиши характерли.

- Б.к. мене бу йер > менйер > мейер//мэйът
 Қ.к. мене бу йерън > менйерън > мъйерън > ме:рън
 Т.к. мене бу йернъ > менйернъ > мъйернъ > ме:рнъ
 Ж.к. мене бу йерге > менйерге > мъйерге > ме:рге
 У.к. мене бу йерде > менйерде > мейерде > мъйерде > ме:де
 Ч.к. мене бу йердын > менйердын > мэйъттын > ме:дын

Туркистон группа қорлуқ-қипчоқ тип шеваларида ад.орф. шу күрсатип олмоши шу//шул, ше олмоши ош формасида ишлатилади: язадыған сөз шу сөз-гу - ёзадиган сүзи шу сүз-ку; шудам ә:бъремъсмъ сана - шу ҳам обрү эмасми, сента. Сүзәк; чулоқдурған тип қишлоқ шеваларида шо//шә//шәл//шән, ош//ош формаларида ҳам ишлатилади: шәнъмем берип кетәбердәк - шунинг билан бориб кетәвердик; шәл айтмаҳъ - шу айтмоқчи; шонъ бәлен кетъ - шунинг билан кетди.

Шу олмоши - дай аффикси ва этмоқ феъли билан бирикканде шундай етәб > шунда/й/е/тәб > шуйтәб шаклида модал сүз, ёки кириш сүз ўрнида ишлатилади: шуйтәб бәр кетъ, ден - шундай қилиб ҳаммаси кетди, - денг; шуйтәб бурәб әзъйем қуръдъгу - шундай қилиб юриб узи ҳам йуқолди-ку. Мазкур олмошнинг буируқ формаси шуйт: (шундай қил) шуйтәдъ деп қорқадъ,

шуйт - шундай қилади, деб қўрқади, сен шундай қил.

Шу олмоши - лик аффиксини қабул қилиб, адабий тилдаги: шу сабабли, шу мақсадда, шунинг учун каби ёрдамчи сўзлар ўрнида ишлатилади: шуллықтын екөвъыйем бешетқан - шу сабабли иккаласини ҳам бўшатқан; шуллықтын олдныызра ке:бъдым - шу мақсадда//шу сабабли олдингизга келувдим.

Қипчоқ группа шеваларида шу кўрсатиш олмошига - дэй аффикси қўшилиб сифат ясалганда [д] тушиб қолиб, қозоқ. ва қорақалпоқ тилларидагидек шул/д/ай формасида ҳам ишлатилади: ертесъ йене шулай қылдық. Мазкур олмош жўналиш келишиги формаси билан турлангани характерли бўлиб, маҳаллий қозоқ тилидагидек шул+га шу/д/ған > шуган: ергеш маман барғу шуган охпеган бр а:дам ке:дь - Эргеш уста бор-ку, шунга ўхшаган бир одам келди. Шу позицияда Туркистон шаҳар ва атроф қишлоқларида шуңа формаси доминантдир.

Шул олмоши ер, ёқ сўзлари билан биригиб, келишиклар билан турланганда бу кўрсатиш олмошида бўлганидек, кучли фонетик ўзгаришта учрайди:

Туркистон группа шеваларда

Чимкент группа қорлуқ

шеваларида

Б.к. <u>шу йақ</u> > <u>шьйақ</u> > <u>шақ</u>	<u>шақ</u>
Қ.к. <u>шу йақ</u> > <u>шьйақның</u> > <u>шьйағъң</u> > <u>ше:ғъң</u>	<u>шахъң</u>
Т.к. <u>шу йақ</u> > <u>шьйақъң</u> > <u>шахъң//шахть</u>	<u>шахъң</u>
Ж.к. <u>шу йақ</u> > <u>шьйаққа</u> - <u>шьйақа</u> - <u>шақа</u>	<u>шақа</u>
У.к. <u>шу йақ</u> > <u>шьйахта</u> > <u>шахта</u>	<u>шахта</u>
Ч.к. <u>шу йақ</u> > <u>шьйахтъң</u> > <u>шахтъң</u>	<u>шахтъң</u>

Б.к. <u>шу йер</u> > <u>шьйер</u> > <u>шер//шет</u>	<u>шер//шет</u>
Қ.к. <u>шу йер</u> > <u>шьйерның</u> > <u>шьйеръң</u> > <u>ше:ръң</u>	<u>шеръң//шеттъ</u>
Т.к. <u>шу йер</u> > <u>шьйеръң</u> > <u>шеръң//шетъң//шеттъ</u>	<u>шеръң//шеттъ</u>
Ж.к. <u>шу йер</u> > <u>шьйерге</u> > <u>ше:рге</u> - <u>ше:ге</u>	<u>шерге//шетке</u>
У.к. <u>шу йер</u> > <u>шьйерде</u> > <u>ше:рде</u> - <u>ше:де</u>	<u>шерде//шетте</u>
Ч.к. <u>шу йер</u> > <u>шьйердъң</u> > <u>ше:рдъң</u> - <u>ше:дъң</u>	<u>шердъң//шеттъң</u>

Туркистон группа шеваларида шул//шу олмошлари билан параллел равишда ошь//осъ кўрсатиш олмошлари ишлатилади. Ошь олмоши формал хикатдан адабий орфографик ўша олмошига мос келса-да, ундан фарқли, сўзловчига аввалдан маълум бўлган, эс-

латиб ўтилган предмет ёки ҳодисани ажратиб кўрсатмасдан ҳозир, нутқ моментиде содир бўлаётган воқеа ва ҳодисаларни таъкиллайди: ошъь қавап қыламан – мана шуни//шуни кабоб қыламан; ошъ бурчөккө отыр-мана шу бурчакка ўтир; мән өмрәм бойъ ошъ йумуш бълөн өткөммен – мен умрим буйи шу иш билан ўтганман.

Чимкент группа шеваларда ошъ формаси ишлатилмайди. Шу позицияда ўғуз группа лаҳжаларида шул, қорлуқ лаҳжасида шу шаклида ишлатилади.

У кўрсатиш олмоши бирликда қўлланилганда қорлуқ тип шеваларда у, қипчоқ ва ўғуз тип шеваларда ул. Лекин кўплик қўшимчасини олганда шевалар буйича группалашади: қорлуқ тип лаҳжаларда улар//улер, қипчоқ типларида улар//уллар, ўғуз группа шеваларида улар//уллар//улалар. Қорабулоқ, қизил қишлоқ, Иқон ва Қорноқ қишлоқ ўғуз лаҳжаларида у кўрсатиш олмошининг кўпликда улалар формада ишлатилиши характерли: мелькө йөнө бий а:дамни чақырды: улаларың ашыны тоғреп бе:ңнер, улалар хъштеме билмейдьёкө /Қрб./; улалар туйейем көрмеген өкө /Қрн./. Мезқур ҳодиса бул-лар > бул-а-лар > булалар кўрсатиш олмошида ҳам қайд қилинди. Қорноқ қишлоқ шевасида [а] унласининг чўзиқ талаффуз қилиниши ҳам қайд қилинди: улаларың //ула:ларың би:р девалы, хавльсь... барөкө.

у//ул олмоши бошқа шевалар ва адабий тилда бўлганидек, узоқни кўрсатиш, ёки узоқ ўтмишда бўлган воқеа ва ҳодисаларни англатиш учун ишлатилади: улларың тълъ бълъң тълъмъз бълөн бърмес /Турк./; уллар йетмъш тоннадын ехтъ /Сигн./; ул көмба-хал//көмме:л кътапъ а:чъп отъра бе:птъ /Қзқ./; ма:қул, мән со:рап чықай, – дөб ул а:дам къръп кеттъ /Қрб./; улар йиман адам бөмаган-ғу /Чимк./.

У олмоши англатган маъносига кўра ҳар иккала группа шеваларда умумийликка эга. Лекин тушум ва жўналиш келишиклари билан турланганда Туркистон группа шевалари Чимкент группа шеваларидан ўзаро фарқли. Қиёсланг. Туркистон группа-сида жўналиш келишигида уңа < уңга > уған//оған: уңа несъп қыған а:дам барады; оған азанда көльц, – дөдъ; оған йшанч йөк-қу. Тушум келишиги: уңь//оңь: мән оңьмән йахшъман. Фактлар-нинг кўрсатишича уған, оған, оңь формалари Сузоқ, Чўлоққурғон,

ҳамда Бобойқўрғон тип йирик қипчоқ шеваларида ишлатилиб, Туркистон ва унинг атрофидаги қишлоқ шеваларида кам бўлса-да, учраб туради. Чимкент группа шеваларида уңға//уңге формасида ишлатилади.

Булардан ташқари тадқиқ қилинаётган шеваларда узоқ масофада турган ва аввал бўлиб ўтган воқеа ва ҳодисаларни эслатиш, кўрсатиш учун ҳуввене, ҳо:ананда, ҳо:на, ҳо::, о: ано:нда кўрсатиш олмошлари ҳам ишлатилади: ҳуввене турьптығу; ҳо:ананде кеп кетъьдъғу; ҳо:ндайам бър шундақын кеткен; ҳо: турнытығу шалбырап каби.

Сўроқ олмоши. Сўроқ олмоши қъм, кум, нъме, ни:, қайсь, нече, нече, нечъ, нечъ қачан, қаны//қаны: формаларига эга.

қъм, кум олмошлари шахсларга нисбатан ишлатилиб, ўғуз группа вакиллари қум; қорлуқ, қипчоқ тип шеваларда қъм формаси қўлланилади. Туркистон шаҳар шеvasи ҳар икки группани бирлаштирувчи сифатида иккаласини ҳам ишлатади: сәнъ уредуған қум; қарачъ қъм келдъ /Турк./; ақтън келъеткен қум са:лъжамъ /қъм./; мейъқкъ дуньямъ қум тоуп бередъ, деп суредъ /қзқ./ ҳер қумуцкъ өз: сөйтень е:эге йахшъ /қрб./.

нъме, ни: олмошлари жонли ва жонсиз предметларга нисбатан ишлатилиб, қим олмошидагидек ишлатилиш: ўрнига кўра дифференциация қилади. Ўғуз группа шеваларида абсолют ҳолатда ни:, қорлуқ, қипчоқ тип шеваларда нъме. Манкент, Сайрам, қорамурт шевалари келишиклар сонига кўра қорлуқ шевалари билан умумийликка эга бўлса, сўроқ олмошининг мазкур формасининг ишлатилишига кўра ўғуз шевалари билан муштарак хусусиятга эга. Туркистон шаҳар ва атроф қишлоқ шева вакиллари иқориде таъкидланганимиздек, ҳар иккала формани параллел ишлатади: о, мунъ ни: авқатқа саласълер; адамгерчълъқ қымаса ни: пайдасы бар; нъмеге өккөмедън айткөнъммъ.

Туркистон группа ва Чимкент группа ўғуз шевалари нима, нимадир олмошларини ишлатишда ўзаро ва Туркистон шаҳар шевалари билан умумий. Қиёсланг: менъ ни: и:шъм ба:р? /қрм./; йеттъ қарахчъ ни: дийерөке деп андып турған өке /қрб./; ни: өккөмедънъз балларынъзнь /мнк./; ундъқкъй ни: бопты /иқон/; ни:ду қолыңыздағы. Лекин нима олмоши қилмоқ феъли билан бириктиб сўроқ маъносини аниқлатганда шевалар группалашиб ҳар бири

ўзининг фонетик хусусиятини сақлайди. Жумладан, юқоридаги хусусияти билан ўгуз шевалари умумийликка эга бўлган Манкент, қорамурт, Сайрам шевалари нима қиламиз > ни:хамиз; нима қилди > нихиди, нима қил дейди > нъхъ дейдъ типига қ>х бўлиб, сирғалувчи тсвушга ўтади. Бошқа ўгуз тип шеваларда шу позицияда қ>ғ бўлиб, интервокал ҳолатда, жаранглашиди: алдар кесенън қи:аларъ кельп ни:ғълама мунъ, - дедъ (қрб./); шундақ алдамасоқ ни:ғнп алдар кесе оламиз /Иқон/; ни:ғъла-мъс, - дептъ, - еръ (қзқ./).

Туркистон шаҳар ва атроф қишлоқлари шева вакиллари нутқида шу позицияда қ > х, қ > ғ формаси ҳам сақланган: нъхъ дейдъ - нима қил дейди, нъхъдън - нима қилдинг; неғъламыз - нима қиламиз. Ҳарқи, фақат [и] унлисининг оддий чўзиқликда талаффуз этилишидандир.

Чимкент группа қорлуқ тип шеваларда ҳам фонетик, ҳам морфологик жиҳатдан Туркистон группа шеваларига ўхшамасган формада ишлатилади. Юқорида кўрганимиздек ўгуз группа шеваларда нима олмошидан - ма аффикси тушиб, ни: чўзиқ ва маъно ташувчи қисм сифатида ургули талаффуз этилади.

Чимкент группа шеваларда аксинча нима олмоши қилмоқ феъли билан бирикиб сўроқ маъносини англатганда, ни тушиб, ма қисми сақланади ва маъно ташувчи қисм сифатида ургули талаффуз этилади: /ни/ мақаман - нима қиламан; мақипты - нима қилибди; мақадн - нима қилади каби. қолган ҳолларда нима олмоши тўла талаффуз этилади. нъме дейдъ, нъмедур каби. Илмий адабиётларда даврлар ўтиши билан сўзларни соддалаштириш, қисқартириб талаффуз этишга интилиш маъжудлиги фактик материаллар асосида кўрсатилган¹. Бунда сўзлар талаффуз этила бериб таниш бўлиб кетади. Асосий информация берувчи қисм сақланиб, қолган қисмлар туширилиб талаффуз этилади. Бу сўз охиридаги унлиларнинг тушиши, ундош тсвушларни жарангсизлаштириш ҳоджасини яратеди. Шуниси характедлики тадқиқ қилинаётган группа шеваларнинг бирида биринчи қисм, информация ташувчи вазифасини ўтаса, иккинчисиде, аксинча иккинчи булак ўша вазифани бажаради. Қу-

¹ Г а д ж и е в а Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. М., 1975, с.266-267.

җидаги диаграммада қиёслаб кўрсатиш характерли.

Манкент, тип шеваларда	Қорабулоқ, Иқон тип шеваларда	Сузоч, Чулоққур- гон тип шева- ларда	Чимкент тип шевалар- да
---------------------------	----------------------------------	--	-------------------------------

<u>нъхаман</u>	<u>нъхаман</u>	<u>неғылеман</u>	<u>мақаман</u>
<u>нъхасан</u>	<u>нъ:ғасан</u>	<u>неғыласан</u>	<u>мақасан</u>
<u>нъхадъ</u>	<u>нъ:ғадъ</u>	<u>неғыладъ</u>	<u>мақадъ</u>
<u>ни:ду</u>	<u>ни:ду</u>	<u>недур</u>	<u>нъмөдур</u>
<u>ни:</u>	<u>ни:</u>	<u>не</u>	<u>нине</u>

Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларида нима олмоши нарса-предмет маъносида ҳам ишлатилади: езъмъске бередъ-гу ни: босевем - нима (нарса) булса ҳам ўзимизга берады-ку/Турк./ мен сана сьннеме еккеп перөмен-мен сента бир нима /нарса-предмет/ олиб келиб бераман /Сир./; койнды сьннеме әпкелды-бу /Тулк./. Нима олмоши нарса /от/ ўрнида ишлатилиши езма ёд-горликларда ҳам булган. "Девон"да наң - нарса, букм², Н.А.Баскаковнинг фикрича не олмоши тарихан реал нарса маъносида /неме//неве//теме - нарса, букм/ ишлатилган².

Нима олмоши Туркистон гурппа шеваларида баъзан ад.орф. қанақа, қандақа олмошлари ўрнида ҳам ишлетилади: ни: деген бала боб-барыатыр езь-ә? - қанақа бола бўлиб борыпсан ўзи? Шунингдек, нима олмоши деген феъли билан бирикиб: а/ кўплик маъносини англатади: о, бу ни: деген а:дам, ни: дегем пул езь; б/ улуғ шахс, зот, обрўли кишилар маъносини англатади: ни: деген адамнар еткен сьнердън - қанақа улуғ одамлар утган бу ердан. Мазкур олмошнинг II шахс бирлик формаси ни:сь шакли-де ишлатилиб, III шахс бирлик бўлишсизлик формаси билан шаклан бир кўринишга эгә: ни:сь бор унь - нимаси бор уни; ни:сь йет-месе, аппарып пер, депть - нимаси етмаса олиб бер, дебти.

Тадқиқ қилинаётган шеваларда адебий тил ва бошқа ўзбек шеваларида актив ишлатилувчи неча олмоши деярли ишлатилмайди. Унинг ўрнида вақт, пайт ва миқдор, ўлчов бирлиги маъносида

² Махмуд К о ш г а р и й. Девону луғотит турк. Индекс, 183-бет.

³ Б а с к а к о в Н.А. Карэкалпакский язык. П. Фонетика и морфология. М., 1952, с. 296.

ҳам қанча олмоши ишлатилади: қанчанъ йилде бо:бъдъ - нечанчи йилде бўлиб эди /Турк./; алманъс қанча сомдън сатылди /Мик./; йа:шынъс қанчара кә:дъ /Қрб./; Чимкент группа қорлуқ тип шеваларда сийрак болса-да, нечъчъ формасида е > и бўлиб ишлатилади: нечъчъ сомға алднынъ /Чимк./.

Неча олмоши шевада англаган маъноси ва қўлланиши билан нормадан фарқ қилмайди. Лекин узидан сўнг унли билан, баъзида ундошлар билан бошланадиган сўзлар бирикканда -га аффикси туширилиб не: формасида чўзиқ талаффуз этилади: не: айтмәдънъз /Чимк./; не:кърмийсъз /Турк./.

Қайси олмоши қай формасида ҳам ишлатилади: қай кунъ хәт келдъ - қайси куни хәт келди; қай ащллы ба:ласъ; қай кунъ ника: десе шу кунънъ белгъләп келәдъ. Бу ҳодиса шахсда умумийлик бўлганда, қайси шахсга қарашлилиги аҳамиятсиз бўлганда амал қилади. қайси шахсга мансублиги зарур бўлганда -си тикланади: бу қайсиң бу қайсиң, десе еккъ адам бикъниб йатқан экән. Шунингдек қай олмоши гумон, ноаниқлик маъносида ҳам ишлатилади: қай кунъйем кеп кетувдъ; қай йъльйем бър ачарчылық боған экәнү каби. Демак, шевада қай олмошининг -си аффиксиз ишлатилиши унинг тарихан мустақил сўз бўлган, -си шахс кўрсаткичи, деган фикрларга бир қадар аниқлик киритади.

Қер? сўроқ олмоши Туркистон группа шевасининг қорлуқ, ўғуз ва Чимкент группа шеваларнинг ўғуз тип лаҳжаларида ўрин, жўналиш ҳамда чиқиш келишига билан турланганда маълум фонетик ўзгаришга учрайди. Хarakterлики, сўзнинг тораёилии ҳисобига содир бўлган фонетик ҳодиса таъсирида чуқур тил орқа [қ] ундоши юмшас-палаталлашиб [к] товушига утади: қай йерге > қайъткә > ке:гә, қай йердә > қайердә > ке:дә, қаййердън > қайъттън > ке:ттън: ъстенсәнън кедә кердън /Турк./; ә:дәмиң қоль гул, ке:гә барса гул боладъ /Қрб./; әзъндә айъп қийаққа бараса қиңрайып /Иқон/; кеттън уштәб әпкәптъ /Мик./ каби. Қорлуқ тип шеваларда қайер > қайът формасида ўзгәрмәген ҳолда ишлатилавереди.

Жамлаш-белгиләш олмоши. Жамлаш-белгиләш олмошлари ўрта-нимаётган шеваларда ҳам адабий тилда бўлган ҳәмме, бәръ//бә:ръ ҳәр, бәрче, бутун, йелгъ олмошлари билан, нормада ишлатилмайдиган сарлық, йаппа, қудлъ, путкул//буткул жамлаш-белги-

лаш олмошлари ишлатилади. Мазкур олмошлар англатган маънолари ва вазифаларига кўра адабий тилдаги олмошлардан деярли фарқ қилмайди. Лекин айрим олмошларнинг шевада кам ишлатилиши, иккинчиларининг активлиги билан фарқланади. бeрь//бe:рь олмоши предмет ва шахсларнинг йиғиндисини, жами маъноларини англатади: ақилдың бeрьнь сағам берген /Сўзоқ/; талың тубьде бeрь отку /Сигн./; лебeң жeмь ма:льң бe:рьнь чыдeрьб алдь /Арб./; бeрьньң бьзағьньң азанда тавуп берeмeн, - дeдь /Сайр./ Шуниси характерлики, ўрганилаётган шеваларда функциядош уринларда ҳамма олмоши ўрнида бeри олмоши кўпроқ ишлатилади: апперғаннарның бeрьгe сeрпe қыладн - олиб борғанларның ҳаммасиге сарупо қилади; бe:рь йьғьльдь нарьза - ҳаммаси йиғилди, норози; қьзлeньнь бeрь бутун бeзeньнькьгe йьғьльдь - қизларның ҳаммаси бутун бизларникига йиғилади каби.

Ҳамма олмоши ёқ сўзи билан бириктиб, уринга муносабат билдирувчи равиш ясалганда кучли фонетик ўзгаришга юз тутади: ҳeммe йaқ-ьм > ҳeммeйaғьм > ҳeммeйoғьм формасида талаффуз этилади: ҳeммe йoғьм лай бoп кeтть.

Ҳар, ҳар ким олмошлари бутундан бўлакни ажратиб кўрсатиш, таъкидлаш учун қўлланади: ҳeр пьйелeсьгe уссом-бeссомдың пул сaппeрeдь; ҳeр кьмгe пульнь бeп қоядь /Сигн./; ҳeр кьмнь ҳeр тaйыпaмннaн oткьзйaтқaннaр бeр /Турк./.

Йaппa олмоши шeхслaр йиғиндисини, тўдасини, хусусан, кўзда тутилган маъжуд группани англатади: eртeгe бьзнькьгe йaппaсьгe ашкa бeрьцлeр - маълум жойда гуруҳ бўлиб ўтирганларнинг ҳаммаси. Йeлпи олмоши ҳам йaппa олмошининг синоними сифатида ишлатилади. Лекин улар маълум уринларда дифференциация қилиниб, бирининг ўрнида иккинчисини ишлатиш мумкин бўлмайди: кeлхoзнь йeлпь йьхьльшьдь//йиьнaльшьдь кeрьлeтyғьн бo:дь - колхознинг умумий мажлисида кўриладиган бўлди. Шу маънода йaппa йьғьльньшьдь формасида ишлатилмайди. Демак, мазкур олмошларнинг ўзаклари турли бўлиб, бири - умумий, иккинчиси - йaппa - бeри, ҳаммаси, бoричa, бутуничa маъноларида қўлланади.

бaрльқ олмоши ад.орф. бутун олмошидек, сифат ва равиш характерида бўлиб, миқдорга кўра предмет ва ҳаракатнинг белгисини билдиради. Шуниси таъкидлаш керакки, мазкур олмошнинг ўзгидан конкрет предмет маъжудлиги маъноси англашмиб, унга ..

- лык аффиксининг бириктириш умуллаштырылаётган предметнинг бошқа жамловчи аффиксларга нисбатан аниқроқ, конкретроқ ифодалайди.: та:шнь бий-бийлеп этип көрдь, барлык ат жьбьжьладь - тошни бир-бирлап этип күрди, борлык от чьжинглади- бор, мавжуд булган ҳамма от, қанча булиши /оз күплиги/ дан қатъий назар маъносида; барлх а:дам чувьнь ештъьб йиналдь - /бор булган/ одам шов-шувини эшитиб йигилди. Шуниси харақтерлики, мазкур олмошда ургу биринчи бугинга тупади. Шу формада отлар ясалганда /барлыа, йохлык курсун/ ургу иккинчи бугинда булади.

путкул//буткул олмоши ад.орф. бутун олмоши англатган маънога мос келади: буткул қышлақ адамы азангече безавта боп чьхты; қай йъльйем тақыр йъл боп путкул қарамал қырылып кеткан экөн.

Куль олмоши борлык, путкул олмошларининг синоними сифатида амал қилади: кулль аттын көмбөхалън етъ оздь; пашша кулль мулланы йъгыпты; шунны оты бьлен йолбарс бий бақырды, кулль йолбарс йығылды. фикримизча, бут-кул, кул-ль олмошларининг синоним булишида асос борга ўхшайди. бут+ун - ҳамма, борлык, ҳаммаси маъносида, кул арабча - все, всё, весь. бут /туркия/ + кул /араб/ - ҳамма, барча, бари маъносида икки бир хял маъно англатувчи ўзақларнинг бирикувидан ҳосил булган. идиёсланг: қозоқ. кулды, қирғиз. кулду - весь, все, всё⁴.

Булишисизлик олмоши адабий тилдагидек ҳеч олмоши ва шунга бириктиб келадиган сўзлар орқали ҳосил қилинади, англатган маънолари ҳам унга мос келади. Шевадаги ўзгалик унинг фонетик хусусияти ва атроф қозоқ тилининг айрим таъсири билан изоҳланади. ҳеч олмоши мазкур территорияда ҳеч, ҳеш, хъш/ҳъч, еш, ъш формаларига эга.

Туркистон гурппи қипчоқ тил шеваларида бугиз [х] ундоланинг туширилиб талаффуз этилиши умумий ҳолиса. Шу сабабли мазкур территорияга тарқалган қипчоқ аҳоли шеваларида ҳеч олмоши еш, ъш формасида ишлатилади: шуларнь ешнесе /ҳеч нерса/ қымапты, дейдь-ғу; ъштөнкө эккагенъм жоқ; уньң әйьде ъштөнкө /ҳеч нима/ жоқ, - дейдь-ғу. Мазкур ҳолиса сўзоқ, Чўлоққурғон буылаб

⁴ Ю да х и н К.К. Киргизско-русский словарь. М., 1965, с. 463.

Шимолдан Жануб томон силжиб тарқалиш орқали Туркистон шаҳар атрофларигача келади. Туркистон шаҳар шеvasида, шу боисдан унинг ҳеш, ҳъш формалари билан, сийрак бўлса-да еш, ъш шаклида ишлатилиши ҳам учраб туради: ҳъш несе /-ҳеч нарса/ йаза-бъдънъзмъ, ҳештөнке боғанемес //ъштөнне боғанемес.

Чимкент группа шеваларда ҳеч олмошида [χ] сақлангани ҳолда [ч] ундоши жарангсизлашиб [ш] га ўтади. У эса ўз ўрнида нима олмошидаги [н] ундошини жарангсизлаштириб, нъме - тъме формасига туширади: алдар кәсе ҳештъме бълмәйдуган а:дамдақ олуп о:т йакуп отурди /Қрб./; ҳъштеме әпкемегәнге охшайттъду куйавънъз /Тулк./. Ўғуз группа лаҳжаларида мазкур бирикшнинг нутқ процессида ҳештъ (-ҳештъме - ҳеч нъме) қймайдъ, формасида ишлатилиши умумий ҳодиса. Қорлуқ тип шеваларда бу ҳодиса қайд қилинмади.

Гумон олмошлари адабий тилдаги алла гумон олмоши ким, нима, қаер, неча сўроқ олмошларига - дир, - дур аффиксларини қўшиб ясалиши билан, айрим фонетик фарқларни ҳисобга олмаганда, муштарак хусусиятга эга. Лекин гумон олмошларининг шевага хос айрим ясалишлари билан фарқли томонлари ҳам бор:

бир сўзига ов, ев, өв аффикслари қўшилиб гумон олмоши яса-лиши Туркистон ҳамда Чимкент группа ўғуз шевалари учун умумий ҳодиса: бъздъ тер кубе ағашты бърөв пайдаланып кеттъ /Сўзөк/; бърөвлөрдън ештъбъдъм /Чурн./; зап а:дамсанда бърөв қы:зынъ айамаса сөм малыңны айайсамъ /Мнк./. Шу позицияда қорлуқ тип шеваларда бърав //бърөв.

өз сўзи қўшилиб гумон маъноси англашилади: уларның бърөз адамның чақыратта... - уларнинг бир өз /сони ноаниқ, бир қисм/ одамның чақырадида... /Турк./; бърөз турәтурун көпқалар /Мнк./;

қайси олмоши бириқиб гумон маъноси англашилади, бунда бир сўзи олмошдан сўнг келади: қайсибър йурттайам шул адам барөкөңгү; қайсибър кунъям көпкөтбъдъ.

қанча олмоши билан бириқиб гумон олмоши ясалади: уруште бър қанча адамнар навут боды:ғү; көчө тавдың сув көгөндө бър қанча әйлөрнъ қулатмадъмъ.

сыпра сўзига қўшилиб, ноаниқлик маъноси англашилади: соуқ тушъп бър сыпра урадуғанны урып кеттъғү - совуқ тушиб бир қәтор урадиган /шевәларни/ уриб кетти-қу; бър сыпра а:дамнар

кәп кеттәгу - бир гурух, бир қатор, бир дәвра одамлар маъно-
сида .

талай сүзи билан биригиб, гумон-ноаниқлик маъноси англа-
шилади: бунда узидан кейин қўшилиб келган сўзнинг англәтган
маъносига қараб вақт, пәйт ва миқдор, ўлчовга нисбәтән ноаниқ-
лик маъносини англәтади: бәр та:лай нәрсә әккәп пе:дә-гу/қрб./;
бәр талай вах боп қолдә кемәй кеткәнәгә /Чимк./.

онов, қай олмошлари йил сүзига қўшилиб, гумон маъноси ан-
глашилади: анав йилы Туркьстаннә қар басқанлә кәхлхтәр кәбәйп
кетьбьдә-гу; қай йильйем рьбьзор боп кәбьдә-гу каби.

Ўзлик олмоши. Олмошининг бу тури худди адабий тил ва бошқа
узбек шеваларида булганиләк, бир сүз - уз орқали ифодләнәди.
Ўз олмоши кишилиқ олмошлари урнида келиб шахс ва предметлари
кўрсәтиш ва англәтган маънолари билан нормадан ташқари чиқмәй-
ди. Шулардан айримларини кўрсәтиб ўтамиз:

а/ уз олмоши отлар олдидә келиб айириб, тәъкидләб, шу пред-
метни аниқләб субьектгә хос эканлигини кўрсәтади: кетьдәгь па:-
шасы өз кошуннары бьлән йавны қайтарип ташлайдә; б/ қаратқич
келишиги формасидәги кишилиқ олмошларидан кейин келиб, уни
айириб, тәъкидләб кўрсәтади: қәр кьмьнкь өз сойгәнә өзгә йах-
шә, қәр кьмьн қылған и:ши өзгә йахшә; в/ предмет, шахс әки
қодисани қиёсләгәнлә айнанлик, тәглик маъносини англәтади:
ца:ша ләбәңә өз барәбар тылла бе:дә. Бундай ҳолларла қорлуқ
группа шеваларида - гина, қилчоқ, ўгуз группа шеваларида - га-
на аффикси ҳам қўшилади: айьсьнә өзгьнәсь боптә; апасьнән өз-
ғанась-гу. г/ ҳам иклемәсини олиб маънони кучайтириш, тәъкид-
ләш ҳамдә модаллик маъноларини англәтади: бий а:дамнә йибәрдә
кәйньдән өзййем чьхтә; Рәсуләкәм өзййем бльгьш адамьидь-гу;
д/ баъзи ҳолларда өз олмоши бошқа, булак /другой маъносидә/
сүзлари урнида ишләтилади: закча булбул болып бағға йарашмас,
кьйьхтән өзгәсь та:ғға йарашмас; өз йә:рьмдән өзгәсь мана кә-
рәкмәс; е/ уз олмоши тәкрорланиб, биринчиси белгисиз, иккинчи-
си белгили ҳолдә келиб, маънони кучайтириб, тәъкидләб кўрсәте-
ди: қарыға арқан салып ьккәләсь өз-ө:зньнә аяғьдын асып, да:т-
лашып йатыпты; авқәтнә пьшьрп өз-өзләрә бөлываптә каби.

Ф Е Ъ Д

Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларида ҳам адабий тил ва бошқа ўзбек шеваларида бўлганидек, феъллар ҳаракат маъноси-ни билдирувчи сўзлардан иборат бўлиб, феълларнинг лексик-грамматик хусусиятлари, мустақил феълларнинг англатган маънолари-га кўра турлари, кўмакчи феълларнинг етакчи феълларга боғлани-ши, феълнинг функционал формалари ва уларнинг турлари бўйича нормадан деярли ташқари эмас. Ясалиш усуллари, унинг модели ҳам деярли муштаракдир. Буларнинг фарқли томонлари ҳар бир ше-ванинг ўзига хос специфик хусусиятлари, шаклланиш тарихи, ат-роф муҳитнинг таъсири, ўзбек адабий тили тараққиёти оқими тул-қинига Ўзбекистон территориясидаги шевалардек сингишиб кетмай, алоҳида сақланиши билан изоҳланади. Шу боисдан мазкур шевалар-да мустақил қўлланивчи қатор лексемалар орқали ясаладиган феъллар адабий тилда архаиклашган ёки умуман қўлланмайди. Ёки адабий тилда ўзак ҳам, аффикс ҳам мавжуд бўлгани ҳолда шевада-ги тилда бирикмайди. Адабий тилда актив сўз ясовчи аффикс шева ёки адабий тилда пассив бўлган аффикслар шеваларда актив ясов-чи сифатида амал қилади. қуйида шулар ҳақида фикр юритамиз.

Феълларнинг ясалиши

Талқик қилинаётган шеваларда ҳам феъллар: а/ аффиксация ва б/ композиция усуллари орқали ясалади.

Аффиксация усули. Мазкур усул орқали сўз ясалиши адабий тилда ҳам энг маъсулдор ҳисобланади. Лекин шеваларда маълум ўринларда аффиксация усули устунроқ туради. Адабий тилда қўшма сўз формасида англатиладиган маъно шеваларда аффиксация орқа-ли ифодланади: қабил қил - қабулла, бўйинигга ол - мойъла// мойънна, ергө қўймоқ//кўймоқ - йерле: сьз барсақ йерлеп қойған экөн.

- ла// -лә: кьмьъ йерьъъ йерлөсөң шуньъ жьръъъ жьрлайса; қайерьъ отьъ отласаң шуйерьъ сувьъ сувлайса /Қрн./; ҳава өй-нъп турувдъ қарледъ - ҳаво өйниб турувди қорға айланди /Чимк./; ьскелет қазь қабьлламайды /Турк./; қыйларжан қайнар булаққа бөшлөман, ма:ль көп деп бай ба:ласын хошлөман /Қрб./; Мазкур аффикс орқали отлардан ясалган феълларнинг англатган маънаста-

ри, маълум ўринларда "демоқ" феъли маъноларига мос келиш ўринлари ҳақида батафсил тўхтамадик.

- ла// -ле аффикси Туркистон группа шеваларининг қорлуқ-қипчоқ ва ўғуз тиллари Чимкент группа ўғуз лаҳжаларида жарангсиз [т], [ч], [қ], [ш], [п] ундоз товушларидан сўнг - та// -те шаклида талаффуз этилади: беш-тўрт мартте негреттэндъм - беш-тўрт мартте мукофотландим (Турк./; ъ:штөгөн ме:нетън далаға кетмешъ /Иқон/; барлығынъ қаптаб әккәпалдь-ғу /Қрн./; О, буруштағы ә:ктәнгән там шуларкъ - ана у бурчакдаги оҳаклянгән уй шуларники (Турк./; атәңнъ а:тны, вәтәңнъ ҳа:рънъ сақта-отәңнннг номини, вәтәңнннг обрусини сақла /Қрб./, Шунингдек Туркистон группа қипчоқ шеваларида нисбатан кўпроқ, ўғуз тип шеваларда эса мунтазам туста қирмаган бўлсада -ла-да шаклида ишлатилиши ҳам мавжуд: И:здәдъм, кәздәбуур, бәздәдъм, қолдәдн каби.

Чимкент группа қорлуқ тип шеваларида -ла-та ҳодисаси сийрак бўлса-да учраб туради: оттәб йургәнәкән - утлаб юрган әкән; әввал кәттәсәънъ уштәгән. Лекин л > д ҳодисаси /-ла-да/ мазкур шеваларда қайд қилинмади. Шу типга кирувчи Тулкибош қишлоқ шеvasида кўорида қайд қилинган фонетик ҳодисалар амал қилмай - ла аффикси ҳар қандай позицияда ҳам адабий нормага мос келади.

Тадқиқ қилинәтган шеваларнинг деярли барчасида - ла аффикси [л] ва [лг] сонор товушларидан сўнг шу товушларнинг таъсирига берилиб - на шаклида талаффуз этилади: тағъ бәзәрнъ йаманнаб йурмә /Сигн./; йақыннаб барсам бър әйәл әкән (Турк./; қай тәннәб отьрәдъ /Чимк./; таңнағаннннъ ал /Мнк./; қайсә ат чыштаңнамаса шул атнъ мьнәсә /Қзқ./; әндъ өзънъ оңнәб а:дъ /Қрн./ . Тулкибош қишлоқ шеvasи бундан мустасно: йамалла, йақылла, тәддә, чъчанләмә, онләмәвал каби.

Шуни алоҳида таъкидләш керакки, Туркистон шаҳар ва атроф қишлоқ шеваларида ревишдошининг -ә, -й аффикси билан ясалган ҳозирги-келаси замон формаси Тошкент тип шевалардагидек - лий шаклида ишлатилади: пахта қаплидъ-дә кейън атады; тундә арқаллъймән йа қышқәнә чәп саламан каби. Шунингдек, ҳозирги ўзбек адабий тили нүқтаи назаридан маъноли морфемаларга ажрәл-мәйдитган яңлы лексемәси шевада -ды// -дн аффиксини олиш билан

дифференциациялашади: пада қәпқалар деп андып отырышыс - пода келиб қолар, деб қараб /кузатиб, кутиб/ утирибмиз: йенгелеръ сьтта қараб йатады андышып - янгелари сиртда пойлаб ётишади.

- лаш//леш, -лан//-лен аффикслари орқали фешлар ясалиши уларнинг англатган маънолари орасида ҳам шева билан адабий тил орасида фарқ сезилмайди. фарқлар фақат джоржда - да аффиксиде кўрган имиздек, маълум фонетик позицияда лаш > лаш, - лан > лан - нан, - лан-тан ассимилятив кўринишларга эга булади: бъздерге йақиннаша керме елесә дебъдк кемеи қовақалды /Иқон/; қалығи да: рыъъ ьшкендьккей кө:злерьм машдақ ачылып равшаннап кетьгу /қарн./; бьзъд өйде авқаттаньп кетьшьт /Турк./. Иккинчи томондан адабий тилда ишлатылмайдыган шевате хос ўзақларга ёки шу типде бирикмайдыган ўзақларга қўшилиб фешлар ясалади: қань мийманнар бизън өйдеём төмеқтаньп кетьцнер - қани, меҳмонлар, бизнинг уйда ҳам овқатланиб кетинглар /Сигн./; ҳөйдерөпендь навқастөнып қапть дейдьгу - қайдар афанди /касали/ огирлашиб қолибди, - дейди-ку /Турк./; көмбақал па:шаға ба:тырчанып: дуй-йөң палан са:йын и:чъде турьпть, - депть /Иқон/; бөрчөгә қо:нъб өткөн пөчкь дөвлөт, бьзөргө туштөнъб өтсө не:төдь /қрн./. Нахат көсмьхленьп қапть /бузилиб, кўқариб/ а:шқа йарамайды /қрн./ каби.

- ел аффикси. Бу аффикс от ва сифатлардан фешлар ясаб, ўзак-негиздан англашилган ҳолатга утиш, кириш, шу ҳолатни қабул қилиш маъноларини англатади: сьйрьдъз башальб беръ - йохть майхоннап төштөдь-гу /Сигн./; бөчөре қанчөдем беръ йатувдь тетөльи қапть /Турк./; ҳө: тькөлсөчи: йельшьп қағасана? /қрн./ өперөссөсь курсун бөчөре жүде буральб қапть-гу /Чимк./.

- еш//еш аффикси. Бу аффикс сифат ва отлардан фешлар ясаб, маълум сўзлар доирасидагина амал қилади. Ясалган фешлар ўзакдан англашилган ҳолатга яқинлашиш, баробарлашиш маъноларини англатади: екъ-уш кун зор берьп альмьн бьргөдөсьга төнөшьб а:дь - икки уч кун зур бериб Олимнинг бригадасига тенглашиб олди /Сигн./; ьккьнжъ бул а:демнь йаньна йанаштьрма /Иқон/; көнөш, көнөшьп ьштөсен йутөсен - келишиб, мәслаҳәтлашиб ишла-санг ьтөсен /Турк./.

- ен//ен аффикси. Бу аффикс от, сифат ва фешлардан феш ясади. Мазкур аффикс орқали ясалган фешлар ўзак-негиздан

англашилган нарсаларга эришиш, етишиш, эга бўлмоқ, ҳаракатни ўзига олмақ каби маъноларини англатади: сўғ рўнлар туруп сут-қаймаққа келенъп қолдънларъ - кўп, мўл бемалол маъносида /Тулк./; ме оғ қеленеқа шумънен /Турк./; еръиладаръ бе:ласъ бошанъп кептъ /Қрч./; къшн ортасъде чепъ аде боп мады йутенъп каптъ. Йуте - тугамоқ, йўқ бўлмоқ, камчилик /Сигн./

- ёқ// -иқ аффикси. Бу аффикс от ва сифатлардан феъллар ясади: балларъ бе:башку тийнъ бе:мейдъ - ... тутқич бермади /Мнк./; мунча жанъқесан барасан-ғу - ҳовлиқмоқ, шовилмоқ, энтиқмоқ /Турк./; бийил бир там сабъдым авғанъ тарнъип туръпан - маълагдан сиқилмоқ, етишмаслик, камчилик /Сигн./; къшкене дем а:бъдым тынъкъп қашпа - тин олмақ, ўзига келмоқ, қуч тўпламоқ, аввалги ҳолатига қайтмоқ /Йқон/. Бу аффикс орқали ясалган феъллар ўзак-негиздан англашилган ҳаракат-ҳолатга эришиш, етишиш, бераверлашиш каби маъноларни англатади.

ул// -ул аффикси. Бу аффикс орқали ясалган феъллар саноқли бўлиб, ўзакдан англашилган ҳолатга кириш, шу позицияни қабул қилиш маъноларини англатади: бър песте қавах-тумшурънъ асын турулъп қаладъ /Тулк./; а:дам би: сурулсе бо:дъғу қайтъп онънга келе:майдъ /Мнк./; бурул - турилмоқнинг синоними.

- ей аффикси. Бу аффикс шеваларда ҳам адабий тилдагидек маълум сўзлар доирасидагина феъллар ясаб, ўзакдан англашилган белги-ҳолатга ўтиш маъносини билдиради: полатнъ балларъйем есейп әдесъвъ йанъге кърып қалдъ. пәсей, тарай, кеңей феъллари шулар жумласидандир.

-ғар/-ғәр, -кәр/ аффикси. Бу аффикс ҳозирги ўзбек тилида морфемаларга ажрамайдиган ёки умуман ишлатилмайдиган, лекин шевада диахроник планда морфемаларга ажрайдиган ўзак-негизлардан феъллар /-қай аффикси билан ясалиш бўлимиша қаранг/ ясади: қулагым әвур йахши анғариймен - эшитмайман маъносида; қепта-ғъ унъ алдыма өнгәръп бе:дъ - отда, эмакда бирон нарсани олд томонида олиб кетмоқ; қолындағъ пъяаланъ төнкәръп /тун тарис/ қересән. Бу типда ясалган феъллар ўзак-негиздан англашилган ҳаракатни баъарыш, амалга оширишни билдиради.

- на аффикси. Бу аффикс орқали саноқли сўзлар доирасидагина феъллар ясалиб, ўзакдан англашилган ҳаракатни баъарышни билдиради: ат авнаған//ағнаған йеръде тукъ қалар; орулған от-

нь бөрһнь бър жайга йийнап//жййнап қойдуқ.

- ьд// -нл аффикси саноқли сүзлардагина фьёллар ясайди: улларни керългөнъ самаңханагача; калһийем сөз көтөрмайды бър песте турулып қалады; а:гайынар жүде терьльпосьллергу; бөр- льбах оқып келетъьды бомай қапть-гу; йа:рыл, сәнъ сөзьне ьшаммъйен каби.

- сьре аффикси. Бу аффикс адабий тилдагидек айрым от ва сифатлардан фьёллар ясайди: йатсьреп турьпть сәл бомәсе бал- ларгә аралешьп кетә-ды; ьштән чөрчөп кегән куллер тунъ бьлән уйцьсьреп чьқадъ бечере баләм: сувсьре, ҳамсьре, бегенесьре шулар жумласидан бүлиб, мазкур фьёллар узак-негиздан англашил- тан нәрса-предметга хоқиш, әктиж, унга мойиллик маъносларини англатәди. Шунингдек, нормадагидек сөн, сьз олмошларига қуши- либ ҳурмет ва ҳурматсизлик маъносини билдиради: сөнәм, сьнем бър авуздын чьхадъ, сөнсьреме.

- ьн// -нн аффикси. Бу аффикс баъзи от ва фьёллардан фьёл- ясайди: мән сана бөқинамамь; куйөв йахтән а:дамнар кө:гөндә қи:з бөкььп//бөкььп//бықнып қалады (Турк.); чаллар қақынп- тн-гу (бузилибди, айниб/ди дейдъгу (Чимк.); хәзъ перәнжъ йоқ, йапнмайдъ-гу (Турк.).

- ре// -ра аффикси. Бу аффикс тақлидий сүзлардангина фьёл- лар ясайди: балларъ кегөндә өзьнь ушөп турсөйем, қьзнь көргөн- дә чьлаймайа қөнрөп йиглавардыгу (Чимк.); нө:бөкөммъ шундай бо- ғаннь әштьб мөнәм өнрөбөрдъм-гу (Турк.); әпөндъ ешәгьнь ан- рагөнгә қарап намаз оқырөкөн (Тулк.); хәр дәрбизлар пьтьпти савьн та:шьдай ба:драп йатьпть (Иқон/).

Йна шундай фьёллар ҳам борки, улар аслида ясама фьёллар бүлиб, айримлари бир аффикс составида узак ва аффиксларга аж- ралса, иккинчисилә шу аффикс ва узак мустақил морфемаларга аж- ралмайдитән ҳолга келиб қолған. Айримлари әса ясама фьёллиги сезилиб турса-да, умуман мустақил морфемаларга ажралмайдитән ҳолга келгән. Масалан: -қар - башқар, атқар сүзлари шевада бир синонимик қәторни тәшкил қалади: тойнь өзъм башқараман - тойнь өзъм атқараман. Баш-қар /бош бул/ морфемаларга ажрайди, лекин ат-қар /бәжар, бош булиб/ морфемаларга ажрамайди. Сийр- ларнь бър жайга ийър - сигирларни бир жойга тўпла, йығ; сийр- ларнь қайьрып кәл; ий - тўпламоқ, йығмоқ, узига қаратмоқ, ле-

кин қайыр узак морфемага ажрамайди. Буларни диахроник планда, ёдномалар тилига қисслаб аниқлаш мумкин (-қай аффикси булимига қарант/; қыр - пъшқыр - семирмоқ, ҳам тақлидий сўз, ышқыр - душтак чалмоқ, қышқыр - қичқырмоқ, йазғыр - шикоят, игво қилмоқ, азғыр - йулдан урмоқ//чиқармоқ, фикрдан қайтармоқ; -рә тентьрә - дайдемөқ, сөндьрә - уйқисиремөқ; -рей//-рай - анрай - анқаймоқ, төсрай - одамнинг өзига тик қарамөқ, безрей - безга ухшаб, суз ўтмайдыган; бозрай-сурбет, уялмай қараб турмоқ; -қы - белқи - ёрымөқ, кышөқ; кымыз а:дамнь балқьтады; қалқи - тиқлиб қолмоқ /суз ичганда/ каби феълларни фақат диахроник планда ажреташ мумкин.

Композиция усули. Бу усул билан қўшма феъллар ясалганда бирдан ортиқ сўзларнинг бирикувидан янги маъноли феъл ясаши кўзда туталади.

Ўзбек адабий тилида қўшма феълларнинг ясалиш йуллари, англатган маънолари, қўшма феълларнинг кўмакчи феъл ва бирикмалардан фарқли хусусиятлари етакчи олимларимиз проф. А.Ғуломов¹ ва А.Ҳожиёвларнинг шу темага бағишланган махсус монографияларида батафсил баён қилинган. Олимларимизнинг таъкидлашларича, адабий тилда от+феъл ва феъл+феъл типда бирикиб ясаладиган янги маъноли феъллар у қалар кўп эмас². Характерлиси шуки, бошқа грамматик кўрсаткичлари билан адабий тилдан фарқли томонлари билан ажралиб турадиган мазкур шеваларда қўшма феъллар саноқли.

от +феъл, яъни феъл булмаган сўзнинг қилмоқ, этмоқ, қолмоқ каби феъллар билан бирикишидан ҳосил булган қўшма феъллар: тайынньғ дурусөкөн мыйманнарнь йахшь қабул қылды;

феъл+феъл, яъни икки феълнинг бирикувидан ҳосил булган қўшма феъллар: мән ындемий отьрьбдым менав сапқалды /-солиб қолди/ гәпни; кальнь йузънь сьдырп төштөп /уялмай/ қайнатасънь алдыга кьрп перьпть; хьшнөрсө демөтөн /мажлисла/ мөнгөймө төшөп қолды-йу; мундақа вахларда өзънь аяқачып турөды.

¹ Ғуломов А. Феъл. Тошкент, 1957; Ҳожиёв А. Феъл. Тошкент, 1972.

² Коллектив. Ўзбек тили грамматикаси. I. Тошкент, 1975, 371-372-бетлар; Коллектив. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I қисм, Тошкент, 1980, 201-202-бетлар.

Кўмакчи феъллар

Кўмакчи феъллар темаси ниҳоятда мураккаб бўлиб, бу масала кўпдан буён мустахасбислар эътиборини жалб этиб келади. Туркий тилларда бу масала бўйича ҳимоя этилган бир қатор диссертациялардан ташқари махсус монографиялар ҳам яратилди. Лекин кўмакчи феъллар темасида ҳали ҳал этилмаган масалалар йўқ эмас. Масалан, кўпгина кўмакчиларда феъллар ифодалайдиган маънонинг келиб чиқиши ҳали маълум эмас. Шу боисдан шевалардаги кўмакчи феълларнинг етакчи феълларга боғланиш йўллари, аниқланган маънолари, кўмакчи феълларнинг адабий тилда етакчи феълларга боғланиш йўллари билан шевалардаги фарқли томонларини аниқлаш ана шундай масалаларни ҳал этишга ёрдам берар деган ниятдамиз.

Ўзбек адабий тилида 30 га яқин кўмакчи феъллар бор. Лингвистик адабиётларда қайд этилишича, бу кўмакчи феъллар мустақил феъллар сифатида ҳам қўлланади, яъни ҳозирги ўзбек тилида, тўлиқсиз феъл формаларини ҳисобга олмаганда, мустақил маъносини йўқотиб бутунлай кўмакчи феълга айланган феъллар йўқ³. Шева вакиллари нутқида ҳам мустақил маъносини йўқотиб бутунлай кўмакчи феъл составига ўтиб қолган феъллар қайд қилинмади.

Адабий тилда кўмакчи феъл сифатида саналган 27 та феълдан ўн олтитаси равишдошнинг -и/с/ аффикси билан ясалган турига, учтаси -а, -й аффиксли турига ва саккизтаси ҳар иккала турига боғланади⁴. Шевада ҳам 27 та кўмакчи феъллар мавжуд бўлиб, шу типда бирикади. Лекин адабий тил ва шеваларда кўмакчи феъллар қўлланиш даражаси, маъноси, бириккиш формаси ва бошқа хусусиятларига кўра фарқланади. Масалан, бир хусусият /қолганларини ўз ўрнида айтамыз/ адабий тилда /ут, бошла, ет, ўл каби кўмакчи феъллар/ актив ишлатилса, ўрганилаётган шеваларда уларнинг ишлатилиш даражаси жуда чегараланган.

Кўмакчи феъллар миқдори 27 та феъл билан чегараланган, деган фикр шева нуқтаи назаридан шартлидир. Масалан, Хоразм шеваларида адабий тилда мавжуд бўлган кўмакчи феъллардан таш-

³ Ҳ о ж и е в А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. Тошкент, 1966, 10-бет.

⁴ Уша асар, 22-бет; Коллектив. Ўзбек тили грамматикаси. Тошкент, 1, 373-478-бетлар.

қари унда ишлатилмайдиган бешта кўмакчи феъл қайд қилинган⁵. Булардан ташқари урганилаётган шеваларда етакчи ва кўмакчи феълларнинг бирикуви адабий тилдагидан фарқ қилиб, ҳар бир шеванинг фонетик хусусиятига кўра кучли фонетик ўзгаришга юз тутаяди. Қуйида ана шу фонетик ўзгаришлар, равишдошга бирикши усуллари ҳақида фикр юритамиз.

Сал кўмакчи феъли адабий тилдагидек, равишдошнинг -и/о/ ва -а// -й аффиксли турларига бирика олади. Шевада ҳам мазкур бирикувларда етакчи феълдаги ҳаракатнинг тула бажарилиш маъносини ифодалай олади. Лекин сал кўмакчи феъли равишдошнинг -а аффикси билан ясалган турига бирикканда фарқланади.

Сал кўмакчи феъли адабий тилда равишдошнинг -а аффикси билан ясалган турига бирикканда Узи ҳам деярли ҳамма вақт -и/о/ аффикси билан ясалган равишдош формасида бўлади ва етакчи феъл билан бир содда гап таркибидаги равишдош оборотининг кесими вазифасида кела олади: қўя солиб..., ола солиб каби. Бу хусусият шевада ҳам бор: ашқарамъ деймен келесап / кела солиб / өзънъ авқатқа урдығу / Турк. /; сата сап / <сота солиб / қайтыпсызда ҳешкъме қарамай / Иқон /; мен ни: бълэй бълънъ көресап / < кўра солиб / йугуруп кө: дь-ғу / Мнк. /. Мазкур тип бирикувда, адабий тилдагидек кўмакчи феълнинг ўзи ҳам -и/о/ аффиксли равишдош формасида бўлиб, ҳаракатнинг кетма-кет бажарилишини ифодалайди.

Сал кўмакчи феъли шахсли формада ҳам қўлланиб, ҳаракатни қўтилмаганда бир вақтда, бирдан бажариладиганлигини билдиради: Мен ындемей отурувдым, менав айтб салды / Турк. /; узем тура салды сөнжн қаламамъ деп / Чимк. /; бълмэй қолъмге аласавдым / < ала солиб эдим / бөлге қап кеттм / Турк. /; өзъм бәра салны / < бәра солап / деп көлбатқанъмидь / Турк. /.

Шу нарса ҳам характерлики, сал / сол / ва қал / қол / кўмакчи феъллари ўз асл маъноларини йўқотиб, ҳаракат, ҳолатнинг буйруқ-истак тарзида юз беришини билдирган ҳолларда бирининг ўрнига иккинчисини қўллаш мумкин бўлади. Мислент: бәра қал - бәра сал, ала сал - ала қал, көле сал ~ көле қал каби: чегәнъ со: ғърып // сувуръп аласачъ // алақачъ вйа: ғъмъ и: штөн чъ қаръп

⁵ А б д у л л а е в Ф.А. Хоразм шевалари. I, Тошкент, 1961, 71-бет.

таштадъ /Крн./; өзън қарай сал //өзън қарай қал; анавън өзъңъз
теший сан//теший қаң /-ташлай соланг//ташлай қоланг/Турк./.

Ал /ол/ кўмакчи феълнинг етакчи феълге бирикмиши шеваде қам уч хил кўринишга эгадир: 1/ етакчи феълге равишдош ясовчи -и/б/ аффикси орқали; 2/ -а/и/ равишдош ясовчилари орқали; 3/ ҳеч қандай воситасиз бирижа олади. Масаланинг характерли томони шундаки, кўмакчи феъл равишдошнинг -и/б/ аффиксли турига бирикканда, фонетик фарқларни ҳисобга олмаганда, адабий норма ва шеваде англатган маъноларида деярли фарқ қилмайди. Қипчоқ ўғуз группа шеваларда: жә: кә:пқу йазвалайда; қорлуқ
группа шеваларда: жә: кәпү йазвалайда /өзиб олай-да/. Шу тар-
тибда: йсақнн сақбаған /-боқиб олған/ қн:зднн ашпердъ//әшпер-
дъ /-олиб берди/; йсақни сақваған//сәқваған қъғънъ әбердъ
/олиб берди/; өккъ//ъккъ ўра//ора бийдәй//буғдәй таввалдм
/-топиб олдим/; өккъ ора буғдәй таввалдм /-топиб олдим/.

Иккинчи тип бириккүвда адабий тилда етакчи феъл англатган ҳаракатни бежариш қобилиятига эгелик, қодирлик маъносини билдириш учун ал /ол/ кўмакчи феъл равишдошнинг -а/и/ аффикси билан ясалган турига бирилади. Масалан, ўқий олмоқ, ёза олмоқ,
қуре олмоқ каби. Лекин шеваде ҳаракатни бежариш қобилиятига эгелик, қодирлик маъносини билдириш лозим бўлганда ал /ол/ кўмакчи феъли ўрнида съл /бил/ кўмакчи феъли ишлатилади. Қиёсланг: қуре олади ~ қуре сълдъ, сашлай олади ~ сашлай сълдъ. Мисоллар: ҳъш нәрсе йазабълдъғъзмъ ~ ҳеч нәрсе ёза олдингизми?
ба:лаңнъ йа:ш-қу мал-халға қарай сълдъғъзмъ ~ болангиз ёш-қу,
мол-қолға қарай оладими? каби.

Шуниси характерлики, инкор маъноси /ҳаракатни бежаришга қодир эмаслик/ ифодаланадиган бўлса, съл /бил/ кўмакчи феъли ўрнида ал /ол/ кўмакчи феъли қўлланади ва шу кўмакчига -ме /ма/ аффикси қўшилади: сәлләй сълмемен ~ сәлләймемайман, туре сълмемен - турамаймен, ала сълмемен - аламайман, йаза сълмемен - йазамайман каби.

Лингвистик адабиётларда кўрсатилишича, ҳаракатни бежаришга қодирлик маъносидә съл/бил/ кўмакчи феълнинг қўлланиши адабий тил учун норма эмас, "баъзан учраб туридиган ҳодиса"⁶,

⁶ Ғ у л о м о в А.Ғ. Феъл. Тошкент, 1954, 79-бет.

"нормадан четлаш" ⁷ бу маънода фақат ўғуз группасига мансуб бўлган туркий тиллар учун характерли деб қарайдилар ⁸. Лекин Хоразм ўғуз группа шевалари билан Жанубий Қозоғистондаги ўғуз шеваларида бъл /бил/ кўмакчи феъли орқали ҳаракатни бажариш имкониятига етгалик, қодирлик ва ҳаракатни бажаришга қодир эмаслик маъносини англатишда фарқлидир. Ўқорида қайд қилганимиздек, Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларида етакчи феълдаги ҳаракатни бажаришга қодирлик бъл/бил/ кўмакчи феъли орқали қодир эмаслик маъноси эса шу ўринда ал /ол/ кўмакчи феъли орқали билдирилади. Хоразм ўғуз группа шеваларида эса, ҳаракатни бажариш имкониятига етгалик, қодирлик ва қодир эмаслик маъноси бевосита бъл /бил/ кўмакчи феълга -ме /ма/ аффиксини қўшиб орқали англатилаверилади. Мисолларни қиёсланг. Жанубий Қозоғистон ўзбек шеваларида: суве бъледъ ~ суземъидъ, қарай бълемән ~ қараймаймаймен, чүше бъледъ ~ чүшемейдъ. Хоразм шевасида: гәлөвълдъм, гәлөвълмедъм, и:шльивълдъм ~ и:шльивълмедъм, алавълдөдъ - алавудмъидъ каби. Мисоллардан кўринишича, фақат адабий тил билан шевалар орасида эмас, ҳатто бир типга кирувчи ўғуз группа шевалар орасида ҳам ўзига хос хусусиятлар мавжуд.

Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларининг фақат ўғуз группа ләжаларида эмас, қорлуқ ва қипчоқ тип шеваларида ҳам кўмакчи феълларнинг бўлиши ва бўлишсизлик маъносини англатишда бъл ва ал кўмакчиларининг ишлатилиши характерли. Қорлуқ ва қипчоқ тип шеваларда ҳаракатни бажаришга қодирлик маъносини англатиш учун бъл кўмакчиси ишлатилар экан, ўғуз группа шеваларининг таъсири, ўз ўрнида ўғуз группа шевалари шу позицияда ҳаракатни бажаришга қодир эмаслик - бўлишсизлик маъносини англатиш учун ал кўмакчисини ишлатар экан, унга қорлуқ ва қипчоқ тип шеваларнинг таъсири деб қаралиши керак бўлади. Манъ шу бир кичик фактнинг ўзи, қорлуқ ва қипчоқ шеваларида ўғуз форма бъл, ўғуз шеваларида ал кўмакчи феълларининг улар тилида консервация қилиниб, шу кунга қадар сақланиб қолиши, тарихда йи-

⁷ К о н о н о в А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, с.201.

⁸ Б а с к а к о в Н.А. Каракалпакский язык. П. Фонетика и морфология, ч.1, М., 1952, с.381-382.

рик этник қабилаларнинг силжиш тарихи, уларнинг бир-бирларига узаро теъсири ва шу региондаги қабилалар тилининг шаклланиш тарихини аниқлашга катта ёрдам беради.

Ал /ол/ кўмакчи феълининг равишдошларга воситасиз боғланишида /з тип/ уларнинг англатган маънолари адабий тилдан фарқ қилмайди. Ҳаракатнинг бирдан, ўйламасдан, тез сажарилишини англатади: ўчбалдь ~ ўчдь-алдь, сораб алдь ~ сорадь-алдь: бъзер ҳе-це дегунъмъзче ьхрамнар авқатть ьштъ - алдь; сеннер ҳам қанъ-қанъ дегунъңче улар беръб сорадь-алдь.

Башла. Равишдошнинг феъат -а, -й аффиксли формасига бирикиб, ҳаракатнинг бошланиш маъносини билдиради: қойъң теръсь-нъ кет таманъдън сойъп сидире бошладъ - қўйнинг терисини орқатомоқчида сўйиб сидира бошлади /дрб./; Шунини теъкиллаш керакки, шевалар учун ҳаракатнинг бошланиш маъносини англатиш учун мазкур форма характерли эмас. Отъре башледъ ~ отърьшиеть, ёки ендь отърьшиеть, йуре башледъ - йуръшмаҳъ, ендь йуръшиеть каби феъл формалари ёки бошқа оборотлар орқали ифодланади. Эртеқларда, ҳикояларда қайд қилинган бу форма адабий тилга хос хусусиятлар.

Йат. Йат кўмакчи феъли адабий тилдан фарқли улароқ, равишдошнинг ҳар иккала -и/о/ ва -а, -й аффиксли формаларига бирика олади. Равишдошнинг -и/о/ аффиксли турига бирикканде дэвомийлик ва ҳаракатни сажарилишидаги активликни ифодалайди: ьласлар ьшьп текъльб йатъпть; давальнь бугун кетеръл қоламъз деп зор беръшьп йатъпть. Равишдошнинг -а, -й аффиксли формасига бирикканде еса дэвомийлик билан ҳаракатда активлик эмас, аксинча пассивлик, кўзатувчилик, ҳаракатнинг нетижасини пассив кўзатувчилик отенкасини ифодалайди: қоѳабе: балам болар иш со:дь съѳаъ ни: босе кере йатармъз; съз кетебең бъзер баргу қарай йатермъз.

Тур. Адабий тилдагидек равишдошнинг ҳар иккала формасига бирика олади: йепърсен мойън сап туредъ - гапирсанг бўйинини эгиб туради; малларга сен қарай тур, съз тамоқтанъп келемъз /Турк./; дарва:задни къръп ол:р-икки а:дам йашурулулп туруп йиътти аталаръга у:н буркейдь /Мнк./; дэвалларънь тълладън суватқанъ керуп дайран олуп турдь /дрб./; Бу кўмакчи равишдошнинг ҳар иккала формасига бирикиб англатган маънолари ва бошқа

ор, Утир, ёт ва датто тур феълнинг ўзи билан ҳам бирика олиш хусусиятлари жиҳатдан нормадан фарқ қилмайди.

Йур. Бу кумакчи адабий тилдан фарқли равишда равишдошнинг ҳар иккала турига бирика олади. -и/о/ аффиксли равишдош формасига бирикканда ҳаракатнинг давомийлиги, узоқ чўзилишини билдиради: ре:метель адамъ ки:зыъ оглуа еппереме деп кө:зе:мелеп йуръодъм. Раҳматали акамнинг қизини ўғлимга олиб берман, деб мўжжалаб кузни тегига олиб/ дувдим /Чмк./; се:-бан эль те:тък қақаннаб йуруштъ /Қрб./. Равишдошнинг -а, -й аффиксли формасига бирикканда ҳаракатнинг конкрет давомийлиги эмас, асосий ҳаракатдан бошқа ҳаракат, мажбурий бўлмаган ҳаракат давомийлигини билдиради. идёслант: сен кеттёсен ёзёрнъ салларгейем қараб йур... ёзёрнъ салларгейем қарай йур; қолъқ бош боса кетманнъем алайур.

отър. Равишдошнинг ҳар иккала формасига бирика олади. -и/о/ аффиксли равишдошларга бирикканда англатган маънолари билан адабий тилдан фарқ қилмай давомийлик, ҳамда етакчи феълдаги ҳаракат мақсадга мувофиқ бўлмаган ҳаракат эканлигини билдиради: ул а:дам чыкып қараса, ул иккиси икки бурушқа отуруб бий-бирга на:рып ейтышып отуруштъ /Қрб./. көрб отърпымангу боған йумуштъ берънъ /Турк./; хъ:штёме ёлмейдуган аламдақ олуп о:т йақуп отърдъ /Қзқ./; самъде ёлсем мундақ қып отър-месъдъм /Чмк./. Равишдошнинг -а, -й аффиксли турига бирикканда -и/о/ аффиксига бириккандагидек ҳаракатдаги давомийликни эмас, балки асосий ҳаракатдан ташқари, иккинчи даражали ҳаракатнинг шу вақтнинг ўзида, нутқ процесси моментиде сақарилиши кераклигини билдиради: анаа тэхчедель къашхлернъем ала отър. Кумакчи вазифасида бошқа феъллар билан бирикиши қайд қилинмади.

Бол. Бу кумакчи адабий тилдагидек равишдошнинг фақат -и/о/ аффиксли формасига бирикиб, ҳаракатнинг тугаллангани, туга сақарилиши маъносини англатади: арно каналнъ қазно бо:дъгу /Турк./; ептёстенсенъ қурно боғанъгейем қанча болдъгу /Чмк./; бар чыкып кир-чи, ме:маннар қойны со:йып бо:ды най-са /Қрб./. Шунн таъкидлаш керакки, адабий тилде бир лаҳзада қўз тушиши билан бўладиган ҳаракатни ифодалаш учун ишлатилдиган қурно болди, сезно бўлди, кетино бўлди типидagi формалар характерли эмас. Шу позицияда шевада бол феъли урнида қой

Феъли ишлатилади: керъп қойдъ, сезъп қойдъ, бўъп қойдъ. Агар керъб болдъ, сезъб болдъ формаси ишлатилса, жқоридагидек бир лаҳзада, кўз тушиши билан буладиган ҳаракат эмас, балки нормал ҳаракатнинг тугалланиши, тўла бажарилиши ифодаланади: қандай куйовнъ ейънъ керуп полдънармъ йактъмъ?; кельнъ сьрле-рьнъ езлеръям сезъб большьптъ.

Бар. Адабий тилдагидек равишдошнинг ҳар иккала турига бирика олади ва ҳаракатнинг давомийлигини англатади: уш йеръм-де элсем терде машънаде йетъб бараман - уч яримда /магазинни/ бекитсам туртде машинада етиб бораман /Турк./, Туркистон группа шеваларининг деярли барчасида, Чимкент группа шеваларининг ўғуз группа шеваларида Машкент, Сайрам, қорамурт шевалари ҳам шулар ҳисобида бар феъл ал феъли билан бирикканде абсолют ҳолатда об > пп бўлиб жарангсилашди: хэль аппаратъм йох, йа-хънда аппаратман, - дейдъ /Турк./. Равишдошнинг -а, -й аффиксли формасига бирикканде ҳам давомийликни англатиб, маълум феъллар доирасидагина эмал қилади. Адабий тилдаги ҳаракатнинг давомийлигини ифодаловчи унута борди, орта борди формалари характерли эмас: ман ҳазъкетевуреман чехменъммъ ала барсан /Чимк./; базарга барйаққам босаң манав қаптъям сала бар /Турк., Мисоллардан кўринишча, мазкур мисолларда ҳаракатнинг йўлакай бажарилиши оттенкаси контекст ёки умумий ҳолатдан ангилашилб туради.

Кел. Бу кўмакчи феъл равишдошнинг ҳар иккала формасига бирика олиши билан, адабий тилдан фарқ қилади. Кел феъли равишдошнинг -и/о/ ва -а, -й аффиксли турларига ўтган замон формасининг I, II, III шахс бирлик ва кўпчилигида қорлуқ шеваларда келдъм, келдъң, келдъ; Туркистон группа шеваларида ҳамда Чимкент группа ўғуз лаҳжаларида кел:дъм//кел:дъм, кел:дъң//кел:дъң, кел:-дъ//кел:дъ, кел:дък//кел:дук, кел:дунуз//кел:дъңуз, келъштъ//келъштъ формаларида ишлатилиб, давомийлик маъносини йўналиш оттенкаси орқали ифодалайди: ейъге баръп қайтадън суреп келдъ /Турк./; бўъп кел:дъңъзне йохна, омаса қайтарбереме /Қрс./ Кел феъли ол феълнинг -и/о/ аффиксли равишдош формасига бирикканде қорлуқ тип шеваларида алъб кел > епке, қолган группа шеваларида алъб кел > екке шклида тораётган формасида ишлатилади: наннъ бутун епкелдъмъ & на:нъ бутун еккелдъмъ; уш кун-

лѣкъ ашьнѣ къоқыр-соқырнѣ әпкелдѣ « уш куннѣкъ а:шьнѣ къоқыр-соқырнѣ әккелдѣ каби. Равишдошнинг -а, -й аффиксли формасига бирикканда ҳам иқоридаги маънони англатиб, қуллениш даражаси -и/о/ аффиксли формасига нисбатан четгараланган: ала ке/л/ « ала кә:, сорей ке « сорей кә, былә ке « былә кә, қарей ке « қарей кә каби ҳаракатнинг асосий давомлилигини эмас, йул-йўлакай бежариладиган, қўшимча ҳаракатнинг давомлилиги маъносини англатади.

бѣт//пѣт (бѣтър//пѣтър). Равишдошнинг фақат -и/о/ аффиксли формасига бирикиб, адабий тил билан муштәрак хусусиятга эга. Шевала бѣтър > пѣтър формасида ишлатилиб, ҳаракатнинг тугалланганлиги, охирига еткәзганлик маъносини англатади: пахтанѣ қеччан екѣп пѣтърген; қышнѣ йармыда йақ азырын йеппѣтърген.

чық. Бу кўмакчи равишдошнинг ҳар иккала турига бирика олиш хусусиятига кўра адабий тилдан фарқ қилади. Равишдошнинг -и/о/ формали тури билән бирикканда, ҳаракатнинг тула бежарганлик, тугаганлик маъносини англатади: тартув былән йарашамыз, тартув алып чық, дейдѣ, ундын кейн тартув алып (совға олиб): қойалып, соқум алып... андыга йиқылып чықедѣ (қрб.); аряхтын полатхан йав (душман) боп чыхтѣ (Турк.). Шуниси характерлики, Туркистон группа шевалари ва Чимкент группа шевасининг ўғуз тилларида чық кўмакчи феъл ал феъли билан бирикканда кучли фонетик узгарышга учраб, қарлуқ тилларида апчық < олиб чық, қолган шеваларда аччық < олиб чық формасида бўлиб, урғу биринчи бўғинда бўлади: Пархат боса сөрльгынѣ айванга аччықардѣ (Турк.) Ни:хаман десәмем қараннѣ бернѣ мана аччықппе:дѣгу (Мнк.). альо чық > аччық (феъл) « аччық (сифат) омонимик ҳолга келиб қолган. Шунинг учун ҳам феъл формасида урғу биринчи бўғинда, сифатда эса оддий сунгги бўғинда бўлади. Чық феъли равишнинг -а, -й аффиксли формасига бирикши, -и/о/ аффиксига бирлашишига нисбатан четгараланган бўлиб, англатган маъносиде ҳам сезилерли фарқ бор. Бунда иқориде саналган кел, утир кўмакчи феълларидагидек, йўлакай, иккинчи даражали қўшимча ҳаракат бежарилиши маъноси аниқланади: әйге кърсең гәш-майнѣ йам ала чықарсан; белнѣссәге сәрсең нәргѣ палатасьде Рустемем йатқан екен унѣйем көре чық; усталъң устьде турген өкө йаньмга сала чыхтым

каби.

Йет. Равишдошнинг -и/о/ аффикси формасига бирикиб, ад. тилда англатган маънога мос келади. хатъмъз баръб йетмъстън еъз кеп қалдъ. Лекин унинг қўлланиш доираси жуда чегараланган. Шунинг учун ҳам ад.орф.тушуниб етди ~ тушундъ, бориб етмасдан ~ бормей, тўлиб етмаган - тольшмәгән сўзлари орқали ифодаланади.

Шунингдек, шевада ет кўмакчи феълнинг ишла тилиш даражаси ҳам маълум сўзлар доирасидагина амал қилади: перузелернъ-йам тойъ боб еттъ; қанча йил келхозга башлық бобеткән адамъидъ Мәккәмбәй әкәм.

Бер. Бу кўмакчи адабий тилда бўлганидек, равишдошта уч хил йул билан боғланади.

Равишдошнинг -и/о/ аффиксли формасига бирикканда, нормадегидек ҳаракатни ўз устига олган объектнинг сўбъектдан ўзга томонга йуналишини билдиради: куйөвләр йенгәләръннъ пьйелелеръге уссом-бессомдън пул сап передъ (Турк.). мөлъкәньскә айтън пьчақ, балта аччъкъб:сън (Қрб.).

Равишдошнинг -ә, -й формаси турига бирикканда ҳаракат тўсиқсизлиги ва унинг давомийлиги маъносини билдиради. Шуниси харақтерлики, мазкур тип бирикишда ўғуз группа ҳамда Туркистон группә шеваларида етакчи феъл билан кўмакчи феъл кучли фонетик ўзгаришга юз тутади. Ҳозирги-келаси замон феълнинг II, III шахс формасида тусленганда ҳурмат маъносидә: ала баръң > ала бе:ң, беребе:ң, ала бе:сън, ҳурмат бўлмаганда бере бе:// би:, йурабе://би:, ала бе://би: формасида ишлатилади, қорлуқ тип шеваларида эса алавърсьн, алавурың, авурсън формаларига эга булади: Ҳер нимәк:къ мүддә:ңдә бе:рынн ала би: менә шул йатқан дуйна (Қрб.); әкузън қошқлаймъздағъ әйлентуруп ҳейдәй берәмъз (Мнк.); кәммә:л дәрәхнъ ьйақа-бийақа айлантурғанда йавлар қача бе:дъ (Қзқ.); сьздәрғә охшап алабең (Турк.); авъз-нъ а:чъп йатәбе:пть (Иқон); атың айнағъге та:шуръп ке:дәбе: (Қзқ.).

Бер кўмакчиси етакчи феълга воситасиз боғланиғанда англатган маъноси адабий тилдан фарқ қилмайди, ҳаракатнинг бирдан, тез қутилмаганда маъносини англатиши ҳам сақланади: менәвми-манәвми авруғанъ деб йулуп ти:шьнъ қольға алдъ-бе:дъ (Турк.);

устанъзем зорекан бър песте девольнъ сувадь-бердь /Чимк./
каби.

қал. Бу кўмакчи ҳам адабий тилдагидек, етакчи феълларга уч хил йўл билан боғланиб, турли хил маъноларни англатади.

Равишдошнинг -и/о/ аффиксли турига боғланганда қал кўмакчи феъли ўғуз группа шеваларида ва Туркистон шаҳар ва атроф қшлоқ шеваларида сийрак бўлса-да ўтган замон феъл формасида ҳар уччале шахсида қа:дым, қа:дьн, қа:дь шаклида ишлатилди, ҳозирги-келаси замон формасида [л] тикланади: қаламан, қаласан, қаладн: ҳаммасъ и:қлап /шамолдан сақланмоқ/ йатип ух-лап қал:дь /Қрб./; уш аш бе:гандън кейън би: нечче вах отуп қаладь /Мнк./; мөн Мавашън йаман кърп қа:дым /Турк./; шу донкөнъ басып қа:ған /Иқон/.

Равишдошнинг -а, -й аффиксли формасига бириктиши: мөн ни: деб аралашай өзъң өйтө қал /Турк./; барадьгөн босең өлендън сорай қал /Чимк./; асаң өла қал, өлене өйтмайақ қой /Мнк./ Туркистон шеваларида ва Чимкент группа шеваларининг ўғуз лаҳжаларида қал кўмакчи феъли урнида сал кўмакчи феъли параллел ишлатилаверади: бийдөйнъ теғърмаңға өзъң аппарасамайсамъ; анавнъ берге тешөйсөн.

Қал кўмакчи феъли етакчи феълга ҳеч қандай қўшимчасиз боғланганда англатган маъноси билан адабий тилдан фарқ қилмайди: өндъ мийманнаръ хель отурай дегөндө събетъ өштъ - қа:дь /Турк./ қъзьмъзнъ узатқандън кейън уйъмъз сув сепкөндөй болдь-қалдь /Чимк./.

Адабий тилда равишдошнинг -и/о/ аффиксли формаси ва ҳеч қандай қўшимчасиз бирикуви қой кўмакчиси Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларида уч хил: 1/ равишдошнинг -и/о/ аффиксли формасига, 2/ -а, -й аффиксли турига ва 3/ ҳеч қандай аффиксиз бирика олади.

Равишдошнинг -и/о/ аффиксли турига бирикканда англатган маънолари адабий тилдан фарқ қилмайди: айақларнъ йешъп оруңға йақузуп қойдь /Қрб./; қойнъ търъхлөй қанараға асып қойдь /Мнк./; Рейъмбердьмъ, тем сап баръ йөгнъ пьтъръп қойдь /Турк./ кальннъ өккөгөдън кейън бурушқа гөшөнгө тутуп қовадъ /Иқон/; хөш кьмге өйтмөй кеткөн экөн сөшлиқ /колхоз райси/ бьльп қөйпть /Турк./.

Равишдошнинг -а, -й формали турига бирикканда қошқ кўмакчи фёъли буйруқ-истак маъносини англатади: барақой, айтақой. Лекин Туркистон гурппа шеваларида ва Чимкент гурппа ўғуз шеваларида интервокал ҳолатда қой кўмакчи фёъл қой (қ-ғ) формасида талаффуз этилади: барақой, келеқой, йуреқой каби: кен мен өзым барақойай (Турк.); шуна жай бересенә, десе, қи:знын көнлөгә мақул көптә "қилса қыла го:су, - дец айтыпть (Қрб.); ө:знын айтқаньдын қайтадын барақой десем, әне андъ өдендън ештәсән ештәтәлгәннън.

Қой кўмакчиси етакчи фёълга ҳеч қандай қўшимчасиз боғланганда англатган маънолари билан нормадан ташқарига чиқмайди: өзәр дә:пе аип савда қыламъ дегунче султаллар алди-қойды (Турк.); шунайам хапе оп йуресенә бър айтть қойды-дә (Қрб.); өйдегъләр бълән кәлшамаса бәлек чъартън-қойн (Турк.).

Кет кўмакчиси ҳам адабий тилдагидек равишдошта уч хил йул билан бирикади.

Равишдошнинг -и/о/ аффиксли формасига бирикканда англатган маънолари адабий тилдан фарқ қилмайди: Бала-чахам уйахта қап кетть (Турк.); ахърын қапқағы чъшп кетәдъ (Қрб.); шунъ бълән көшенгә аштъ йеп иштәттәр қайтп кетәдъ (Мнк.); шундақ қаттық борән олды, дәммәсә совуқтън қорқуп сайға чъшп кетть. Шуниси характерлики, ўғуз гурппа, Туркистон шаҳар ва атроф шеваларида кет кўмакчиси ол фёъли билан бирикканда кучли фонетик ўзгариш содир булади: альб кет > әккет: байбөчче өшгә барса атасы мөм бе:гән би: төнгәнъ әккөдъннә? - депть (Қрб.); дәлгъ айтқан нерсениъ әккөдънмъ (Турк.).

Равишдошнинг -а, -й аффиксли формасига бирикканда, адабий тилдагидек етакчи фёълдаги ҳаракатнинг бошланиши ва шу хилда давом этиши маъносини билдиришдан ташқари, ундан фарқли равишда етакчи фёълдаги ҳаракатга қўшимча, бошқа ҳаракат бажариш маъносини ҳам англатади: дәдъ ышкәммъ тәртмастън Осман өзә ортаға чъшп ойней кетть (Мнк.); маун ындәмәй турған адамнъ са-балай кетть-ғу (Турк.). Шуниси характерлики, қуйидаги бирикиш формаси адабий тилда учрамайди. Шевада бу умумий ҳодиса: әзән-дә қайтыппарбатқандә ала кетәмең-ғу (Турк.); өзъң өйгөйөм қарай кет (Қрб.); манавнъ йолдън еденкөгә берә кет (Мнк.).

Этакчи фёълга ҳеч қандай боғловчисиз бирикиш усули ва англ-

латган меънолари билан шева адабий тилдан фарқ қилмайди: ни:-
нън балларь перпънън балларь қандай қийналганъидъ көрмөгәндей
болды кеттъ-ғу (Турк.); уч кунлък кеселгә учрәб өлдъ-кеттъ бе-
чәрә (Чимк.); екъ-уш рет чърәнъп арқанънъ узлъ-кеттъ (Қрч.).

Ўубар. Адабий тилдагидек: 1) равишдошнинг -и/о/ аффиксли формаси бирикади. 2) ҳеч қандай боғловчисиз ҳам бирикади.

Равишдошнинг -и/о/ аффиксли формасига бирикканда Туркистон группа шеваларида кучли фонетик ҳодиса юз беради. Жумладан, Ўубар кўмакчи фёълининг Ўуб қисми тушиб етакчи фёълдаги равишдош ясовчи иб > о бўлиб беръб Ўубар > бер/и/о /иуб/әр > беръбер > бербер, салқит/ъ/о (иуб/әрды > салқит берды; куйдыръп Ўубаръпсан > куйдыр беръпсан формасида ишлатиләди: қимънъ адамнъ салқитберерды; шешлък қылама деб куйдырберъпсанғу.

Чимкент группа қорлуқ тип шеваларда шу позицияда бир хил фонетик ҳодиса руй беради, фарқи шундаки, мазкур шевада интервокал ҳолатда б > в га ўтади: балқитварарды, куйдырваръпсан, бервар: мулла тойчы ашълле өйткенде адамнъ салқитварарды-ғу; аш қыламан деп тегънъ куйдырваръпсанғу.

Ўғуз группа шеваларда бошқача фонетик ҳодиса руй беради: беръб Ўубор > бе/р/о/б и/уб/ар > беббер, альб Ўубар, аббар, сальб Ўубар > саб бер. Етакчи фёълдан -ръ ва кўмакчи фёълдан -уб товуш комплекси туширилиб, бир уругга эга бўлган сўздек талаффуз этилади: настукнъ бебберчы йамбашқа қойайнуқ (Қрм.).

Альб.орф. теп, сеп типдаги сўзларга бирикканда Туркистон группа шеваларда тевберерды, себберерды; Чимкент-қорлуқ тип шеваларда тевварарды, севварарди формасида ишлатилади.

Етакчи фёълга ҳеч қандай боғловчисиз бирикканда қорлуқ тип шевалар адабий тилдан фарқ қилмайди: қулах-миёменънъ шева-рай дедъ; Ўғуз ҳамда Туркистон шаҳар ва атроф қишлоқ шеваларида интервокал ҳолатда [б] сақланади: шебберей дедъ.

тешле//ташта. Бу кўмакчи ҳам етакчи фёълга икки йул билан бирикади: 1) равишдошнинг -и/о/ аффиксли формасига бирикади; 2) етакчи фёълга ҳеч қандай боғловчисиз бирикади.

Равишдошнинг -и/о/ аффиксли формасига бирикканда шевада юз берувчи фонетик ҳодисаларни ҳисобга олмаганда англлатган меънолари билан адабий тилдан даярли фарқ қилмайди. Шуниси хараakterлики, урганилаётган шеваларнинг бarchасида кўмакчи фёъл-

нинг етакчи феълга бирикуви бир хил формалар кечади: келлесеънъ чауш төшейдъ//чауш төштейдъ, агирсынсаң артыгънъ ап таше//авыр сынсаң артыгънъ ап ташта. Қоржуқ тип шеваларда феъл ясовчи - ле аффиксидан [л] туширилиб талаффуз этилади, ўғуз ва қипчоқ тип шеваларда ле > те//та бўлиб сақланади.

Етакчи феълга ҳеч қандай боғловчисиз боғланганда ҳам нормадан ташқарига чқмайди: томақ епкөгенде ҳеш кѳме қарамайдъ урадъ-таштейдъ; чѳш дохтѳрѳмъз жудо йахшъ өзѳнем ѳлмѳй қала-сѳен чѳшѳнѳ соғурѳдъ-тѳшейдъ.

Туш. Адабий тилдан фарқли ўлароқ, равишдошнинг ҳар иккала формаси орқали ҳамда ҳеч қандай боғловчисиз бирика олади.

Равишдошнинг -и/о/ аффиксли формасига бирикканда адабий тилдагидек, ҳаракатнинг қуви томон йўналиш маъносини билдиради: ҳѳр кунъ орган бу:ғдаймынънъ қѳрѳкъ ѳкъѳ бағдѳн қип тѳвѳгѳ артып хѳрманга еккѳп чѳшѳрѳмъз /Мнк./; ѳзѳрѳм кѳчѳ чѳқѳп кѳрул чѳштѳкъ /Чимк./. Шуниси жарахатлики Туркистон группа шеваларида ҳамда ўғуз тип лаҳжаларида туш кўмакчи феъл ал етакчи феъли билан бирикканда кучли фонетик ўзгариш содир бўлади: альѳ туш > ѳп туш > ѳччѳш//ѳччѳш. Туш феълдаги [у] унлисининг тѳъсирида [а] кѳшаб [ѳ]га ўтади. ѳч > пч > чч типда ассимиляция юзга кѳлади: манаѳ би:нѳнъ кѳлѳмнѳрѳнъ ахѳвѳга ѳччѳшѳп бе:чѳ /Мнк./; ѳзѳнъз ѳччѳшѳмѳн деб мана бе:мѳбѳдѳнъз-ту /Турк./

Равишдошнинг -а, -й аффиксли формаларига бирикканда ҳаракатнинг тѳла бажарилиш маъносини наъста, қуви томонга йўналиши оттенкасидан ташқари кел, кет, туш феъллари англаган маънодек, йўлақай, қўшимча ҳаракат бажарилиш маъносини ҳам билдиради: тегѳрманга чѳссѳн ѳзѳрнѳ бѳғдайнѳнѳм ама чѳшкѳн, айнанай /Тулк./; ке:чѳгѳ тайиннаган нѳрсалѳрнѳ алачѳшѳтѳнѳм /Мнк./; кѳхрѳкка чѳхсѳн хѳзмѳкѳйѳм қарай чѳш, бойақ бопқаса аласѳн.

Етакчи феълга ҳеч қандай боғловчисиз боғланганда етакчи феълдаги ҳаракатнинг тез, бирдан, кутилмаганда қуйига қараб бажарилиш маъносини англади: кѳлхѳс емѳккѳ бѳғдай берѳеткѳнѳкѳн саѳбѳрѳнѳм ѳр пѳстѳ алдѳ-туштѳ; сѳвѳз-пѳяз базарда тегѳрмѳйткѳнѳкѳн ѳр пѳстѳ сѳтасан-чѳшсѳн.

ѳд. Бу кўмакчи англаган маънолари ва ишлатилиш даражаси билан адабий тилдан деярли фарқ қилмайди: куллѳ-кѳлѳ ѳлдѳкъ; атасѳ ѳлѳб қаладѳн деб қорқѳб ѳлдѳтѳм. Адабий тилдагидек,

мазкур кўмакчи феъл етакчи феълдан олдин келиб, маънони янада кучайтиради: э:лдь чозьльб /ҳафа бўлиб маъносида/; э:лдь чьб-жанлеп каби.

Кер. Равишдошнинг -и/б/ ва а, -й аффиксли турларига бирикади.

Равишдошнинг -и/б/ аффиксли формасига бирикканда адабий тилдагидек, етакчи феълдаги ҳаракатни синаш, билиш ҳаракати эканлигини билдиради: алдын калън кыламыс деб қн:знь баръп керуи калердьб йъгътъ а:насъ /Турк./; йаман боса қонь-қошньс-лдьн сорап керъннер /Чимк./; қн:з сорапқаннь айбъ йоқ бь ал-дъльн отъп керуинер /Мик./.

Равишдошнинг -а, -й аффикси билан ясалган турига бирикканда кер кўмакчи феъли бўлишсиз формада бўлиб, ҳаракатни ба-жармасликка ундаш, буюриш, таъкидлаш маъносини билдиради: су-рай керма, йолай керме, ала керме каби.

Йез. Равишдошнинг -а, -й аффикси билан ясалган турига бирикиб, ҳаракатнинг содир бўлишига оз қолиб, амалга ошмаганлигини билдиради: бьр чуберё йеп олаёайльм ьчьм аврутъп /Турк./; сел ка:дь пайъльн қап қалайаздым /Қрч./.

Қара, бақ кўмакчилари ҳам равишнинг -и/б/ аффикси орқали ясалган турига бирикиб, ўрганилаётган шеваларнинг барчасида бир хил ишлетилади. Англагган маънолари адабий тилдан фарқ қилмайди: баръп кара, сорап кара//баръб бақ, сораб бақ каби.

фактларнинг кўрсатишича, Жанубий Қозоғистон ўзбек шеваларидаги кўмакчи феъллар етакчи феълларга адабий тилда бирикадиган ҳамма формада бирика олади ва деярли нормада англагган маъноларини англата олади. Лекин адабий тилда шевалардагидек бирикши усуллари ва англагган маънолари ишлетишмайди. Демак, шевалардаги кўмакчи феълларни йиғиш, уларнинг етакчи феълларга боғланиш йўлларини ўрганиш ва қўлланиш даражалари, англагган маъноларини аниқлаш ўзбек адабий тили учун бой материал беради.

Тўлиқсиз феъл

Тадқиқ қилинётган мазкур шеваларда ҳам тўлиқсиз феъллар адабий тилда бўлганидек, экан, эди, эмиш турларига эга. Лекин тўлиқсиз феълларнинг биринчи [э] товуши турғун бўлмай, маълум фонетик шароитларда бошқа товушларнинг таъсирида

бошқа товушга ўтади ёки тушиб қолади. Шу сабабли бу тулиқсиз феъллар ўзак-негизлардан ажралмаган ҳолда талаффуз этилади. Ундош товушлар билан битган сўзларга экан тулиқсиз феъли ҳар қандақа позицияда ҳам экен формасида бирикади. Унллар билан битган ўзакларга қўшилганда эса боғловчи [и] ундоши орттирилади. эди, эмиш тулиқсиз феъллари талаффузда -едь// -ьдъ, //-дъ, -ьмьш// -мьш формасида ишлатилиб, умуман [э] товуши ишлатилмайди.

Тулиқсиз феъллар шевада ҳам адабий тилда англаган маъноларни англатиб, турли грамматик вазифаларда қўлланади. Тулиқсиз феълларнинг ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари ва улаги бирлаштирувчи умумий томонлари илмий адабиётларда батафсил ёритилган. Шу боисдан биз ўларнинг шевадаги фонетик вариантлари ҳақида фикр юритиш билан чекланамиз.

едъ тулиқсиз феъли ўғуз ҳамда Туркистон группа шеваларида ундош товушлардан сўнг едъ// ь:дъ// ьдъ формасида бирикади: айтмав керәги:дъ - айтмаслик керак эди; чүшбәре букъб отьрьбьдъм. Чимкент группа қорлуқ шеваларда интервокал ҳолатда равишдош ясовчи аффикс -и/б/ > в бўлиб, едъ > -дъ формасида талаффуз этилади: чүшбәре пукъп отьрувдъм; айтмаслик керәгийдъ// керәгийдъ. Манав ағайини қанчадин баққа бе: таби:дъ.

Ўзак-негиз унли товушлар билан тугаса, боғловчи [и] ундоши орттирилади: бағана әккөгәнм соқойдъ; шо гезде йаш салайдъм.

экан. Тулиқсиз феъли Чимкент группа қорлуқ тип ва Туркистон группа қипчоқ тип шеваларида ҳар қандай фонетик шароитда ҳам экен формасида ишлатилади. Унли билан битган ўзак-негизларга қўшилганда бир [и] боғловчи товуш орттирилади: Сьлімчъ адеменән; мәссънъс турпагекөңғу; аған өтуғ йанайәкән; мөндън куштъйәкән, улалар хъштъмә сьлмөйдъйәкә.

Ўғуз группа шеваларда экан тулиқсиз феълнинг охириги [н] товуши туширилиб талаффуз этилади: Сьр барәкә, Сьр йөгәкә каби. Бу ҳодиса Туркистон шахар шевасида ҳам учраб туради: тешкөндън сьрәу көгән әкә.

эмьш. Тулиқсиз феъли шевада ьмьш, умуш, мьш, муш формаларида ишлатилади: Қашқарда йургөнъмьш; рөйъмбердъңкә кечә баргамьш; ебдърешътәң тойъ бутунумуш-ку; Сьзәрнъ а:занғачә күт-

КЕММУШ.

Феълларнинг тусланиши

Шеваларда ҳам феъл формасининг шахс-сон, замон ва майл кўрсаткичлари билан ўзгариши тусланиш дейилади. Лекин шеваларда тусловчи қўшимчалар шахс-сон, замон ва майл формаларини аниқлаштириши билан адабий тилдан фарқ қилмас-да, ҳар бир шева-нинг ўзига хос фонетик хусусиятларига кўра мазкур формаларни қосил қилувчи аффикслар ранг-баранг кўринишларга эга бўлади. Бу ўзгаликлар бир томондан сингармонизм қонунининг амал қилиши билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан қадим даврлардан буён ўзида консервация қилиб сақлаб келаётган, қадимги ёзма ёдгорликлар тилларига оид формаларнинг амал қилиши билан изоҳланади. Учинчидан, мазкур территорияга тарқалган ўзбек шеваларининг бир-бирларига ўзаро таъсир ва қардош қозоқ тили билан бўлган узвий муносабат билан боғлиқдир. Қуйида уларнинг парадигмасини баён қиламиз.

Биринчи тусланиш. Туркистон гурпуна қорлуқ-қипчоқ тип

-----		:	-----	
б и р л и к			к у п л и к	
бмшоқ ўзакли:	қаттиқ ўзакли	:	бмшоқ ўзакли:	қаттиқ ўзакли
1. кә:дьм//кәдьм	а:дьм//алдьм//		кә:дук//кә:дьк	алдук//алдык//
кәдьм			//кәдьк//кәл-	а:дук

1. кә:дьң//кәл- а:дьң//алдьң
дьң//кәдьң

II. кә:дь//кәдь а:дь//алды
//кәдь

дук
кә:дунуз//кә:- алдьньз//а:дь-
дьңъз//кәдь- ңъз
ньз//кәдьъз

кә:дь//кәльть а:дь//алдь//
кәльть//кәлуш- алдьть//алъш-
ть//кәлушьлар тылар

Иккинчи тусланиш

-----		:	-----	
б и р л и к			к у п л и к	
бмшоқ ўзакли:	қаттиқ ўзакли	:	бмшоқ ўзакли:	қаттиқ ўзакли
1. кәремә//кә-	оқийма//Оқийман		кәремъз//кәремуз	оқиймъз//оқуй-
ремән,			муз	

II. кәресә//кәрә- оқийса//оқий-
сен сан

кәресъз//кәресуз оқийсъз//оқий-
сълар//оқуйсуз-
лар

Ш көредъ оқийды көредъ//коръщедъ оқийды//оқышады
//кө:редулар //оқуйдулар

учинчи тусланиш

 Б и р л и к : к ү п л и к
 Юмшоқ Ұзақли : қаттиқ Ұзақли : Юмшоқ Ұзақли : қаттиқ Ұзақли
 I текъй//төкәй алыи//алай текъйък алайық
 II тек//текън ала//ағын текъң//текъңнәр аң//аңнар
 III төхсън ала//а:сын төхсън//төхъссън а:сып//алыссын

I. Жадваллардан кўринишича, шевалар англатган мәнәоларида фарқ булмагани ҳолда, кучли фонетик ўзгаришларга учрайди. Жумладан, биринчи турланишда: 1) ҳар учала шахснинг бирлик ва кўплигида кел, ол феълларининг, шу территорияга тарқалган ўғуз группа шеваларига хос формаси тусланади; 2) шу ўғуз группалар учун хос бўлган, I шахс кўпликда, қадимий – дук формада тусланиш ҳам бор. 3) учинчи шахс кўпликда адабий тилга хос келдилар, алдилар формаси шева учун характерли эмас.

II. Иккинчи тусланишда: 1) биринчи ва иккинчи шахс бирликда ад.орф. бараман, келаман типиде тусланиш билан бирга шахс кўрсаткичи [н] товушининг туширилиб ҳам ишлатилиш формасининг мавжудлиги ўғуз тип шеваларга хос хусусият; 2) учинчи шахс кўпликда ад.орф. кўрадилар, ўқийдилар формаси споредик ҳодиса.

III. Учинчи тусланишда: 1) биринчи шахс бирлик ва кўпликда [й] ундошининг таъсирида ай > йй га ўтиб [л] ундошининг туширилиб ишлатилиши қипчоқ тип шевалар учун умумий, лекин Туркистон шаҳар шевасида амал қилиши характерли; 2) иккинчи шахс кўпликда ўзақ-негизларнинг қандай ундошлар билан тугашига қараб -лар// -ләр, -нар// -нәр, -тар// -тәр, -дәр// -дәр формаларида ишлатилиши мумкин; 3) иккинчи шахс кўпликда ад.орф. -ингиз// -нгиз кўшлик формаси шева учун характерли эмас.

Ўғуз группа шеваларда
биринчи тусланиш

 Б и р л и к : к ү п л и к
 Юмшоқ Ұзақли : қаттиқ Ұзақли : Юмшоқ Ұзақли : қаттиқ Ұзақли
 I кө: дъм//кәл- а: дым кө: дук//кәдук а: дук//алдук
 дъм//кәдъм

П кә:дъ//кәл- дъ//кәдъ	а: дъ	кә: дуннәр//кә- дъннәр	а: дуннәр//әл- дуннәр
Ш кә:дъ//кәл- дъ//кәдъ	а: ды	кә:дъ//кәлш- тъ	а: ды//альштъ

иккинчи тусланиш

б и р л и к		к у п л и к	
Юмшоқ Үзәкли: қаттиқ Үзәкли		Юмшоқ Үзәкли: қаттиқ Үзәкли	
I келәме//кә-	бараман	келәмъз	барамыз
лемен келәеә			
кәләсән барәсә//барәсан	кәләсәз//кәлә-	барәсәз//барәсы-	
	сәлләр//кәләсәл-	лар//барәсан-	
	ләр/кәләсәннәр	нар//барәсыллар	
кәләдъ	барадъ	кәләдъ//кәлшәдъ	барадъ//бары-
			шадъ

учинчи тусланиш

б и р л и к		к у п л и к	
Юмшоқ Үзәкли: қаттиқ Үзәкли		Юмшоқ Үзәкли: қаттиқ Үзәкли	
I кәләй//кә-	барайн	кәләйнук	барайнук
ләй			
II кәл//кә	бар	кәлһнәр//кәң-	барһнәр
		нәр	
III кәсу//кәсән	барсун	кәсу//кәсун-	барсу//барсуннар,
		нәр//кәлуссун	баруссун

Мазкур парадигма типик Үғуз тип шеваларга хос тусланиш формасы билән характерли. Үғуз группа шевалари мазкур хусусиятларига күрә, қорлуқ, қипчоқ тип шевалардан фарқ қилғани ҳолда Туркистон группа Үғуз шеваларининг Чимкент группа Үғуз ләжалари билән ҳам Узаро Үзгәлик томонлари бор. Бу хусусий белгиләр шеваларнинг географик жойлашиши, қандай шевалар билән яқин контактда бўлиши ҳамда уларни Үрәб олған муҳит билән боғлиқ. Туркистон группа Үғуз шеваларида кәләй, кәлһй, барһй, барайн формаларининг маъжудлигини, яқоридә таъкидләгән имиздәк, атраф қипчоқ шевалари билән қадимий контактда бўлиб келишидан излаш керәк.

Чимкент группа қорлуқ тип шевалар
биринчи тусланиш

Б и р л и к		К ў П л и к	
Юмшоқ ўзақли	қаттиқ ўзақли	юмшоқ ўзақли	қаттиқ ўзақли
I келдъм	алдъм	келдък	алдък//алдък
II келдъң	алдъң	келдъңъз//кел- дъңлер//келдъ- ләръң	алдъңъз//алдъң- нар, алдъңлар
III келдъ	алдъ	келдъ//кельштъ	алдъ// альштъ

иккинчи тусланиш

Б и р л и к		К ў П л и к	
Юмшоқ ўзақли	қаттиқ ўзақли	юмшоқ ўзақли	қаттиқ ўзақли
I керемён	оқийман//оқиймён	керемъз	оқиймъз//оқиймъз
II кересён	оқийсан//оқийсён	кересъз//кере- сьлер	оқийсынъз//оқийсь- ләр
III кередъ	оқийдъ	кередъ//керьше- дъ	оқийдъ//оқийдъ// оқийдъ

учинчи тусланиш

Б и р л и к		К ў П л и к	
Юмшоқ ўзақли	қаттиқ ўзақли	юмшоқ ўзақли	қаттиқ ўзақли
I төкей	алай//алай	төкейньк	алайньк//алайньк
II төк	ал	төкъңнер//тө- къндәр	аңнар//альңнар аңләр
III тохсъң	асың	тохсъң//тө- късъң	асың//эльсъсъң

Қорлуқ тип шеваларда феълларнинг тусланиши шу территория-
га тарқалган ўғуз, қипчоқ тап шеваларга нисбатен марказий ша-
ҳар шевалари билан умумийликке эга. Улардаги умумий ва хусусий
томонларни мисолларни қиёслаш орқали аниқ кўриш мумкин.

ЗАМОН ФОРМАЛАРИ

Ўтган замон феъл формалари

Сўнгги йилларга қадар яратилган ҳозирги ўзбек адабий тили-
га оид илмий адабиётларда, мактаб грамматикасидан тортиб, олий
уқув юртиларига мулжалланган дарсликлар, айрим монографияларда

Ўтган замон феъл формалари ўзларининг аниқланган маъно ва бошқа хусусиятларига кўра махсус атама-ном билан группалаштирилиб келинади. Лекин уларнинг группалар буйича номланиши, эълон қилинган илмий ишларда ҳам ҳалигача турлича номланади. Масалан, фақат - ган аффиксли сифатдоши шахс-сон билан турлаб (ёзганман, ёзгансан, ёзган) ҳосил қилинувчи, ўтган замон феъл формасининг тўрт хил аталиши бор⁹.

Ўзбек адабий тилида феъл категорияси буйича қатор монографиялар эълон қилган проф. А.Ҳожиёв ҳозирги ўзбек тили материалларини чуқур таҳлил қилиб, унга унинг энг оптимал аталаш формасини баён қилди¹⁰.

Ўтган замон феълнинг - ди аффикси орқали ясалувчи формаси шевада жарангли ундошлардан сўнг ўзакдаги унли товушларнинг қаттиқ-юмшоқлигига қараб -дъ//-ды, жарангсиз ундошлардан сўнг шу тартибда -тъ//-ты шаклида шахс-сон кўрсаткичларини қушиш орқали ясалади. Мазкур форма шевада ҳам ҳаракатнинг нутқ моментигача бўлганлигини аниқ тарзда ифодалайди: ескь чапан без бо:дь хатунарға сөз бо:дь; уллардын көп сорағаны уялдық. Жанубий Қозоғистон территориясига жойлашган ўғуз группа ҳамда Туркистон группа қорлуқ-қипчоқ тип шеваларида биринчи шахс, кўпликда - дуқ формасида ишлатилиши характерли: и:қандь чьхтуқ

⁹ Мазкур форманинг турлича аталиши ҳақида қаранг: Г у л о м о в А.Г. Феъл. Тошкент, 1954, 25-бет; Б о р о в к о в А., М а ь р у ф о в З., А б д у л л а е в и., Ш е р м у х а м е д о в Т. Ўзбек тили дарслиги. I-қисм, фонетика, морфология. Тошкент, 1958, 144-145-бетлар. М и р з а е в М., Ў с м о н о в С., Р а с у л о в И. Ўзбек тили. Тошкент, 1962, 144-бет; Т у р г у н о в У., М у х т о р о в М., Р а ҳ м а т у л л а е в Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1965, 87-бет.

¹⁰ Ўтган замон феълларини турларга ажратишда А.Ҳожиёвнинг фикрларига асосландик. Қаранг: Ҳ о ж и е в А. Феълнинг ўтган замон формалари. "Ўзбек тили ва адабиёти", 1969, 2-сон, 41-44 бетлар. Ҳ о ж и е в А. Феъл. Тошкент, 1970; "Ўзбек тили грамматикаси". 2 томлик. Тошкент, 1975; "Ҳозирги ўзбек тили". Тошкент. 1980.

му:м койыптын, ундь кәй му:м ерптың, кукучып көп қонуптын, аяғың йапыш иптын, аяғыңы ажратама деп тумшугь йапышыптын, тумшугьың ажратама деп аяғь йапышыптын /Қрн./.

-и/о/ аффиксли равншдошны шахс-сон билан туслаш орқали қосил қилинувчи форма шеваде -ыб// -иб, -ып// -ип, -уп// -уп шаклига эга булиб, қаракатни бевосита кузетилмаганлик, бировдан эшитилганлик маъносини, үзгеден эшитиб билганлик ҳамде қаракат ва қолатнинг қозыр маъжудлиги оттенкалари билен билдиреди: көмсақал па:шаға сатырланып, дуйнаң пелан са:йың и:чыде гарде қылаңгөм турупты, депты /Қзқ./; йалаң далаға чыһып кетиппен /Сигн./; кө:зь чакнеп, муньың танавь керьлып кетипты /Қрн./; сьр кем қырк қызь берьпты /Турк./; сөнь кував деб тегне мешне еберьп койыпты, шунчыөм сьлмейсөмь /Чимк./; огдь ермь-ведь калды, деп йапырлып берьпшыз /Тулк./. Булишсизлик формасы - ме аффикси орқали ясалиб, үзакнинг қандай товуш билан туташыға қараб турли ассимилятив формаға киришади: көпьн йолың-памман-ғу /Турк./ каби.

-ган аффикси орқали ясалувчи форма. -ган аффиксли сифатдош формасыға шахс-сон туслаш орқали ясалади: 1/ шында ребацьк олуп барғаньыс /Иқон./; шунда йесьр қағаньыда отьз йа:ши:дым /Қрн./; Чыккетте кетип паратқаньыда көргөммен /Турк./. каби мисолларда қаракат сўзловчи ва тингловчининг бевосита иштирокида сомир булган маънони англатади; 2/ балларьы бой-бойьге йетип қаған /Чимк./; досөғаньз астынь барсық қазған, болымсызға қызь берған хула йазған /Қзқ./; мешьнең бузур оса ө:зың са:рып кө /Қрб./ каби мисол қаракатнинг бежарилганлиги ва өзгөге келганлигини билдиреди.

Булишсизлик формасынинг ясалышы шеванинг үзиге хос хусусиятлари билан адабий тилдан фәрқланади. Мазкур форма -ме// -ма, эмес, йоқ булишсизлик маъносини англатувчи аффикс, туликсиз феъл ва мустақил сўз ёрдемде ясалади. Адабий тилда шу типде булишсизлик формасы ясалганда шахс-сон қушыпчалари бевосита утген замон формасидан сунг қушылады: ағаньм йоқ ~ а:ға йоқман, а:ған эмөсмен ~ а:мағаньмен; барғаньм йоқ ~ барғайнаман, бармағаньмен ~ барғанемөсмен каби.

-ган эди формасыда ясалувчи форма. Мазкур форма - ган аффиксли (турли сингармоник вариантлари билан) сифатдошға эди

туликсия феъли ҳамда шахс-сон қўшимчаларини қўшиш орқали яса-
либ, ҳаракат-ҳолатнинг эввал, ўтган вақтда бўлганлигини, ўша
вақтга оидлигини билдиради. Туркистон гурпуа қорлуқ-қипчоқ
тип шеваларда: кегөндьм, кегөндьн, кегөндь; кегөндьк/кегөн-
дук//кегөндьдъз//кегөндьдлер//кегөндьднер; кегөндь//кельшкөн-
дъ; баргандьм, баргандьн, баргөндь; баргандьк//баргөндук, бар-
гөндьдиз//баргөндьднер, баргандь//барышкандь. Ҳгуз гурпуа ше-
валарида: ке:гөндьм//ке:гөндьдм, ке:гөндьн//ке:гөндьдн,
ке:гөндьд//ке:гөндьдд; ке:гөндьдук//ке:гөндьддук, ке:гөндьддч-
лер//ке:гөндьдднер//ке:гөндьдддлер//ке:гөндьддднер; ке:гөндьдд//
ке:гөндьддд//ке:лшкөндьдд//ке:лшкөндьддд; баргөндьддм//баргөндьдд-
ддм, баргөндьддн//баргөндьдддн, баргөндьддд//барышкөндьддд; баргөндьдд-
дук//баргөндьдддук, баргөндьдддиз//баргөндьдддиз//баргөндьддднер//
баргөндьддднер; баргөндьддд//баргөндьдддд//барышкөндьддд//барышкө-
ндьддд. Чимкент гурпуа қорлуқ тип шевалар эса Ҳгуз гурпуа шева-
ларнинг иккинчи: (кегөндьдм, кегөндьдн, кегөндьдд) тип тус-
ленишига мос келади. Фарқи фақат I шахс кўпликтаги келдук, бар-
дук формаси мазкур шевалар учун характерли эмас.

Адабий тилда бўлганидек, гөн эди аффикси билан ясалган
ўтган замон феъл формаларининг англатган маъно ва вазифалари
ҳам турлича - гөн ва - гөн эди формаларининг умумий ва хусу-
сий томонлари алаббетларда батафсил баён қилинганлиги туфайли
биз айрим мисоллар келтириш билан чегараланишни лозим топдик:
байа эркөн секрѳ-секрѳ узергөндь; беш-алтай бурун сораган-
ддм; унда мөн рөнъ ооб йаткандьм (Турк.); шу о:налтынъ йилде
айрѳләнъ кергөндьдк (Иқон); ермѳддн къѳеткөннъ бѳер
бьрнчъ ооб кергөндьдк (Чимк.).

-и/б/эди ёрдамида ясалувчи форма. Ҳтган замон феъл фор-
масининг мазкур шакли ўрганилаётган шеваларнинг ҳар бирининг
ички фонетик хусусиятларига кўра алоҳида қўринишга эга. Шунис-
и характерлики, ўтган замон формасининг қандай шаклда ишлати-
лиши кераклиги ҳар уччале гурпуа шеваларда ҳам сифатдош ясов-
чи [б] ундошининг унлилар орасида ишлатилиш табиати билан уз-
вий боғлиқ. Агар интервокал ҳолатда [б] ундоши [в]га ўтса,
атроф унли товушларга таъсир қилиб, биринчи тип ўтган замон
формаси яратилади. Интервокал ҳолатда [б] > [в] бўлмай турғун
бўлса, иккинчи тип, агар [б] туширилиб талаффуз этилса учинчи

тип форма юзага келади.

Чимкент группа қорлуқ тип шеваларда ундош билан тугаган феълларга бирикканда -и/б/ +эди > ув/э/дь > увдь//увдь тарзида (узак-негизлардаги унли товушларнинг қаттиқ кмшоқлигига қараб) талаффуз этилади. барувдь, келувдь, турувь, сатувдь. Унли товуш билан битган феълларга бирикканда ө > а, б > в бўлиб: -и/б/ +эдь > ав/э/дь > авдь: башлавдь, қашлавдь, тешевдь: менем ешъувдьм Мързөөкөннь қайттейекөннь (Чимк.); ышкълхтъ-йем тешавдь йене бомаптъ-гу (Сайр.); сьзөрөм көрүвдьк йаха-савха чайқалъп кейетувдь (Султ.).

Туркистон группа қорлуқ-қипчоқ тип шеваларда интервокал шероитда сифатдош кўрсаткичи [б] турғун бўлади. Шу сабабли -и/б/ +эди > иб-и/э/дь > ибидь: көрбьдьм, ке:сьдьм, көрбьдьн, ке:сьдьн, көрбьдь, ке:сьдьм шаклида талаффуз этилади: сөйрөп турсын дебөдьм; (Сигн.). сылтыр Чымкөттө көрбьдьм (Турк.); сьр йьл бобьдь ьштегенъте (Чурн.).

Манкент, Қорамурт шеваларида ҳам [б] ундоши турғун бўлиб, -и/б/ +эди формаси Туркистон шаҳар ва атроф қишлоқ шеваларидагидек: кө:сьдьм, кө:сьдьн, кө:сьдь, кө:сьдук, кө:сьдьннар, кө:сьдь шаклида талаффуз этилади. Шунингдек, Манкент шевасида Иқон-Қорабулоқ типидә талаффуз этиш ҳодисаси ҳам қайд қилинди: па:шә сьр гөвхөрь шөлчәрәг бөйьсьвьдь; қйзым узугънь қа:шьға әткәзәсән деби:дь.

Қорабулоқ тип ўғуз группа шеваларида -и/б/ +эдь тўлиқсиз феъли орқали англатиладиган ўтган замон феъл маъноси -и/б/ аффиксли равишдош формасига эмас, -ди аффикси орқали ясалувчи феъл формасига бирикши орқали ясалади: алдь +эдь > алдьм едьм > алдьмдь > алдьйдьм > алди:дьм: па:шөвьң қн:зы атасындың сьр қылыш алды:па... сьр вөхта икки а:дам чырәг йақып йа:ндың өтти... андың барытти:ди: "тоқта" - пейъ лөбөн.

Туркистон группа ўғуз шеваларида -и/б/ +эдь формаси Туркистон шаҳар ва атроф қишлоқ шевалари ҳамда Манкент тип шеваларидагидек [б] сақланган ҳолда талаффуз этилади. Лекин мазкур группа шеваларда эдь > и:ди бўлиб, [и:] чўзиқ талаффуз этилади: көриби:дьм, көриби:дьн, көрби:дь, көриби:дук, көриби:дьнәр көриби:дь//көриби:дьләр; көриби:дьм, орбаңнь кө:тъ тешук торбаңнь/Мақол/; өбде:шьмьн тойьға барыби:дук, дохтур

алымколлар эм кө:гөнөкө каби.

-и/б/+эди түлиқсиз феъли орқали ясалған форма шевада, кқо-рида кўрганмиздек, ранг-баранг кўринишга эга булишига қарамай, ҳар қандай фонетик позицияда ҳам ҳаракатнинг ўтмишдаги бирор вақтда, аввал юз берганини билдиради.

-/а/р+эди /мас+эди/ ердамида ясалувчи форма. Мазкур форма Туркистон группа қорлуқ-қипчоқ тип шеваларида /а/р+эдь> -рдь>-рдь: ъшлердьм//ъшлердьм; ьшлердьн//ьшлердьн. ьшлердь//ьшлердь (төр формаси ҳам ишлатилади) шаклида талаффуз этилади.

Туркистон ўғуз группа шеваларида /а/р+эди > /а/р+и/<а/дь>-ри:дь шаклида Чимкент группа ўғуз шеваларидагидек талаффуз этилади: кетери:дьм//кетери:дьм кетери:дьн//кетери:дьн, кетер и:дь//кетери:дь каби.

Чимкент группа қорлуқ тип шеваларида адабий тилдагидек барардьм//барардьм, барардьн//барардьн, барардь//барардь формасида ишлатилади. Манкент шеvasи кқоридаги типда ясагани билан Чимкент группа шевалари билан умумийликка эга бўлса-да, фарқли -ри:ди формаси ҳам ишлатилади. Мисоллар кқоридаги тартибда: бу бела бунн қолида боса берардьғу; бай боса қачан барардынлар; не:бөкөм шежерөсьнь сьр дөмьр көрсөтмөсьдь/Турк./ шунда улалар туйғөйм көрмөгөн өкө, туйғөнь көрп қачп кетери:дь. Бер+ер+эди типиде ўтган замон маъноси англантилганда барри:дь формасида ишлатилади: бьзөринь көрмөгөнөкө хөш, бьзөринь көргөндө қачп кетөбери:дь /Крн./; совуқ сувөм қуйб койөрьдж; бьз бөш агаинь бармасьдьқ /Чимк./; айтқөннььзда бьзөрем барри:дық; ... татар дөмлөсь бьзөлень диний кьтап охьтьп дөрьс берөри:дь; булиқсиз формаси барар - бармаси:дьм//бармардьм /Мнк./ каби.

/а/р+эди ердамида ясалувчи феъл формалари ҳар хил фонетик кўринишларга эга булишига қарамай, ўтган замондаги маълум бир вақтда булганлиги, ҳозир ҳам давом этаётганлик маъносини билдиради.

Жанубий Қозғистондаги ўзбек шеваларида -/а/р+эди феъли орқали ясалган ўтган замон феъл формаси ҳар доим, ҳар қандай вазиятда ҳам ҳаракатнинг ўтган замондаги бирор вақтда тугалланмаганлиги, бежарилишда, тақроланшда давом этаётганлигини

билдиревермайди. Авваллари, олдин, бир вақтлар бир неча –бор теқорланганлиги, давом этиб, ҳозир давом этмаётганлиги, маълум бир вақт, даврдан сўнг тўхтаганлигини ҳам англатади: эд-дёнләр көрәрдәм // көрәрдидәм / Һозир йўқ /, бәрәб йурәрдәм / Һозир йўқ /. Бу маъно маълум ситуация ва сәбеблар билан боғлиқ бўлиб, нутқ процессида сезилиб туради. Шу хусусиятларига кўра шевада -/в/р+эди ердамида ясалувчи форма ҳаракатни олдин, аввал, бир вақтда тугалланмай, теқорланиб, ҳозир мавжуд бўлмаган теқорланмайдиган маънони англатувчи – дъгән / дуған, туғон, тъған / сифат ясовчи форма англатган маънога мос келади. Бирининг ўрнига иккинчисини ишлатиш мумкин бўлади: мән аврә-миймән дъйдугән ийдъ // дъйдугандъ ✓ мән аврәмиймән дерьдъ; қачанкъ аврәсам өлемен дъйдугандъ ✓ қачонки аврәсам өлемен дерьдъ.

– демоқ феълига -/в/р+эди орқали утган замон феъл формасининг ясалishi ҳам характерли. Ўғуз группа шеваларида де+/в/р+эдь > д/э/и+й+ер > ди > дийердъм, дийердън, дийердъ шаклида е > и, бир [й] ортирилиб, –ер тўлалигича сақланади: кәмбахалън тундъгъде йеттъ қарақчъ ни: дийеракә деп андып турганжә / Исон /. Шу позицияда қорлуқ тип шеваларда де+ер > де/э/р > дер: дердъм, дердън, дердъ шаклида талаффуз этилади: нъме деркън деп ындемәй турдък.

гувчи + эди ердамида ясалувчи форма. Бу форма ўзбек адабий тили грамматикаларида таъкидланганидек, фақат "феъл билдирган ҳаракат субъект /бажарувчи/нинг характер хусусиятини кўрсатувчи типик ҳаракат эканини билдириб"гина қолмай /Һозирги ўзбек адабий тили, 1980, 360–бет/, урганмаётган шеваларда утган замонда бўлган ҳаракатнинг теқоривлиги ҳозир ҳам давом этәётганлиги маъносини билдириш билан бирга, – дъгән формаси орқали бир вақтлар давом этиб ҳозир тўхтаган ҳаракат ҳам ифодаланади: жанъшкә бувамләр көрәндәлкъ қъгәнде кө:п баргучъидъм / Һозир йўқ /; сәлләрә йаш көзъде кегучийдъ / Һозир йўқ / каби.

– этгән+эди ердамида ясалувчи форма: кейткәндъм, кәйткәндън, кәйткәндъ. Ўғуз группа шеваларда кел+этгән+эдь типидә утган замон феъл формаси ясалганда ўзақдаги [л] сақланади. кәйткәндъм, кәйткәндън, кәйткәндъ каби: ашъаьп кәйткәндъм ту:шъмдън / рупарам // тўғримдан / полат әкә чъхъп қәт-

дь /Крм./; пахтакарам йахш ойнап калйатқаньдъ, сомай қолдъ /Турк./; дивалдын а:шып чьшып барйатқаньдъ қылыш бьлен бир чапть /Крб./.

Жанубий Қозоғистондағы ўзбек шеваларининг барчасида, айрим ўзбек шеваларида бўлган ва адабий тилда қонунлаштирилган, ундош билан тугаган ўзак-негизлардан сўнг орттирилган [а] унли-си ишлатилмайди: көпъръң қашьда барйатқандық өзъ көпқа:дъ /Турк./; ки:лелец сатйеткенъйдъм көтәрөсьге бер деп әпкетть /Тулк./ каби ҳаракатни ўтмишда давом этаётган, бажарилаётганлигини билдиради.

Туркологияга, жумладан, ўзбек тилшунослигига оид адабий-ларда ҳозирги замон феъл формаларининг келиб чиқиши ҳақида анчагина қимматли фикрлар бөён қилинган. Улар асосан ўзбек адабий тили ёки унинг айрим шеваларига хос бўлган ҳозирги замон феъл формаси ҳақидаги фикрлардир. Бироқ ҳозирги замон феъл формаларининг келиб чиқиш ва ривожланиш йулларини белгилаш зарурияти ўзбек тилининг барча шеваларидаги ҳозирги замон феъл формаларини ўрганиб чиқишни тақозо қилади.

Тадқиқ қилинаётган шевалерда ҳозирги замон феъл формалери бир неча кўринишларга эга. Буларни ўрганиш ана шу муҳим вазифани ижобий ҳал этишга ердам берер деган умиддамиз.

Ҳозирги замон феъл формалари. Биз урганаётган объектда ҳам ҳозирги замон феълнинг икки хил кўриниши маъжуд: 1. Ҳозирги замон феълнинг тасвирий формаси. 2. Аффикслар ердамида ясалувчи формаси^{II}.

Аффикслар ердамида ясалувчи форма ичили -ёт, -тур, юр, ўтир ҳолат феълларининг ҳозирги замон формаси алоҳида кўринишга эга.

1. Уларнинг ҳозирги замон формаси – иб аффиксли равишдош формасини шахс-сон билан туслаш орқали ҳосил қилинади: йатьп-пен, йатьпсөн, йатьпть; йурьппен, йурьпсөн, йурьпть; турьппен, турьпсөн, турьпть; отьрьппен, отьрьпсөн, отьрьпть¹². Мисоллар: Ҳар кунъ рөстөдө бър жайде турьпть; ... шунъ арқасьдө йурьпть;

^{II} Қаранг: Ҳ о ж и е в А. Ўзбек тилида ҳозирги замон феъл-ли. Тошкент, 1959, 63-139-бетлар.

¹² Қаранг: Ўша асар, 52-63-бетлар.

мурат келлер отырыпты; бир өзүм, қарейдғаным йок йатыппан.

2. Йат//јат феъллининг -/и/р аффиксли сифатдош формасыни тур, юр, утир феълларининг эса шу ҳолатича шахс-сон билән туслаш орқали ҳосил қилинади: Йатырмын//јатырмын, йатырсын//јатырсын, йатыр//јатыр; турмын, турсын, тур; йурмын//јурмын, йурсын//јурсын, йур//јур; отырмын, отырсын, отыр. Ҳолат феъллининг бу ҳозирги замон феъл формаси биз урганаётган объектнинг фақат Чулоққўргон ва Суғоқ шеваларигагина хос булиб, Туркистон шаҳар ва атроф қишлоқ шеваларида кам даражада, Чимкент группа шеваларида эса, умуман учремайди. Бу ҳодисани, бизнингча мазкур шеваларга қозоқ тилининг бевосита таъсири натижаси деб қараш керак бўлади¹³.

Ҳозирги замон феъллининг тасвирий формалари ёт, тур, юр, утир феълларини юқоридаги формаларда кўмакчи феъл вазифасида қўллаш орқали ҳосил қилинади: 1/ эшлеб йатыппен, эшлеб йатыпсен, эшлеб йатыпты; эшлеб йурьппен, эшлеб йурьпсен, эшлеб йурьпты, эшлеб турьппен, эшлеп турьпсен, эшлеп турьпты; эшлеб отьрьппен, эшлеб отьрьпсен, эшлеп отьрьпты; 2/ эшлеб йатырман//јатырмын, эшлеб йатыр//јатыр; эшлеп турмен, эшлеп турсен, эшлеп тур; эшлеп йурмен//јурмын, эшлеб йурсен//јурсын, эшлеб йур//јур; эшлеб отырмын, эшлеб отырсын, эшлеб отыр. Мисоллар: Сапқозга барып эшлеб йатыппан; Кахарни қолъден йетеклеб йурьппен; манав чайам сьзге қап турьпты; пада кепқаламы деп андыс отырыппыз; осман уйьнде жамбаштаб јатыр; Баллаш қурни отыр. дохтырға қаратып јурмын, сьзьң қара тал тувры есьп тур.

Аффикслар ёрдамида ясалувчи ҳозирги замон феъл формаларининг ёт кўмакчи феъл ёрдамида ясалувчи тасвирий формадан келиб чиққанлиги мутахассислар томонидан аниқ белгиланган¹⁴. Биз текширётган шева материаллари ҳам шу фикрни тасдиқлайди. Бу шеваларда ҳозирги замон феъл формаларининг аффикслар ёрдамида

¹³ Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962, с.337.

¹⁴ Р е ш е т о в В.В. О категория настоящего времени в узбекском языке, Доклады АН УзССР, 1948, №5, с.31-37. Ҳ о ж и е в А. Аниқ ҳозирги замон феъл формасынинг келиб чққиши ҳақида. "Узбек диалектологиясидан материаллар", II, Тошкент, 1961, 442-450-бетлар.

ясалувчи қуйидаги турларини қўриш мумкин.

- йатъп¹⁵. Бу формант ташқи кўринишидан қўмакчи феълларга (яъни сўзга) ўхшайди. Лекин бу ўринда икки ҳодисани бир-биридан фарқлаш керак. Яъни масалан, альбийатъпъ тасвирий форма, алиетъпъ эса аффиксал форма деб қаралиши керак. Чунки, альбийатъпъ формасидаги йатъп ҳозирги замон маъносидан ташқари қўмакчи феъл сифатида, яна турли қўмакчи маъно оттенкаларини ҳам ифодалайди. алиетъпъ формасидаги йетъп эса фақат ҳозирги замон маъносини билдиради¹⁶. Қозылық қойларнъ алтмыссомдын алиятыпъ; Балтакел сапқозыга барнп ишлеб йатъпшен.

- йатып ёрдамида ясалувчи ҳозирги замон феъл формаси Туркистон группа шеваларида қўлланади. Буларда - йатып форманти ундош билан тутаган феълларга ҳам бевосита қўшилаверади: кейетъпшен, кейетъпсен, кейетъптъ: Йурөбөз менем арқаиздан кейетъпшен; уш куннен беръ дохтырга барйатыптъ.

Ҳозирги замон феълнинг бу формаси кетъйетъпъ, көрйетъпъ типидagi форма таркибидан и унлиснинг тушиб қолиши натижасида юзата келган, яъни: көръб йатыпъ > көрйетъпъ > көрйетъпъ.

- йап. Ҳозирги замон феълнинг бу аффикс ёрдамида ясалган формаси Жанубий Қозоғистон ўзбек шевалари учун умумий ҳодиса. Бу формант ҳам феъл ўзак-негизларига бевосита қўшилаверади: көрйәппен, көрйәссен, көрйәттъ; Мундақ дъйапқаным ноғайлар бъзън сабамыз дъйдъ; Йахшы ойнап кейяпқанндъ бөмөддә.

- йәп аффикси билан ясалувчи ҳозирги замон феълнинг биринчи шахсида, ассимиляция натижасида, - йәп, -мъз аффиксларидаги [м] товуши [п] га, иккинчи шахсида -йәп аффиксидаги [п] товуши эса [с]га ўтади: барйәппән, барйәппъз; кәйәссән, кәйәссъз каби.

Туркистон группа шеваларида ҳозирги замон сифатдоши ҳам -йәп+қән аффикслари ёрдамида ясалади: барйәпқән, кйәпқән қаби: ъшләйәпқән адамларнъ аңъ ашиппарәдъ; әлйәпқән хеш към йәккү.

¹⁵ Узакнинг қаттиқ юмшқлигига қараб йатъп//йетъп, йәп//йәп каби фонетик вариантларда кела олади.

¹⁶ Ҳ о ж и е в. А. Аниқ ҳозирги замон феъл формасининг келиб чиқиши ҳақида. "Ўзбек диалектологиясидан материаллар", II, Тшкент, 1961, 445-446-бетлар.

Туркистон гурӯҳи шеваларида қўлланувчи ҳозирги замон феълининг барйапъ, көрйепъ формаси барйапътъ, көрйепътъ формасидан келиб чиққан: барйа/тъ/пътъ > барйапътъ, көрйе/тъ/пътъ > көрйепътъ. Бу шеваларда - йатъ формаси билан ясалувчи формага нисбатан - йап аффикси билан ясалувчи форма кўп қўлланади.

Йат. Ҳозирги замон феълининг - йат аффикси билан ясалувчи формаси асосан Чимкент ва Туркистон гурӯҳи, қорлуқ ва ўғуз тип шеваларида, кам даражада Туркистон гурӯҳи қипчоқ тип шеваларида қўлланади. Бу гурӯҳи шеваларда ҳозирги замон феълининг биринчи шахс формаси барйаппан, барйапъз тарзида ясалади. Шунга кўра буларда ҳозирги замон формасини ясовчи аффикслар - йат эмас, балки - йапдек куринади. Ҳақиқатда эса бундай эмас. Биринчи шахсда ёндош келган [т] ва [м] товушларнинг иккаласи ҳам [п] га айланади. Бунга далил сифатида икки ҳодисани кўрсатиш мумкин. Биринчидан, бу шеваларда ҳозирги замон феълининг учинчи шахси барйепътъ, кейепътъ тарзида ясалади, иккинчидан, ҳозирги замон сифатдош формаси ҳам - йат аффикси ёрдамида ясалади: барйепкән, кейепкән каби: Базарден кейепкән боған; Қолинни булғап чақирепкән экән /Чимк./; кәгърт тапама-йептъмъ /Турк./; девалдин а:шпъ чъшуп барйепкәнда қилиш бълен бър чапты /Қрб./; ақтн кәйепкән кум са:лъжаммъ? /Қрм./; дә:зър убаршессә оп и:шлөептмә /Ижон/; қай тамандн кейептъ суйгән йа:ръя тавушъ /Қрн./; йолдын кетъбйассә /кетиб барйептса/ бър а:дам "вай-вай би:р палман ба:мъ", - деб қышқърйепкән экән /Мнк./; йав кәлд ельн ма:льнъ кәйдеп кә:дйаткәнекә /Қзқ/.

Ҳозирги замон феълини ясовчи - йат аффикси ҳам - йатъ формантидан келиб чиққан: барйат/ьп/тъ > барйатъ.

Демак, ҳозирги замон феъл ясовчиси - йапъ формантининг икки хил ўзгаришта учрашидан - йап ва -йат аффикслари келиб чиққан: барйа/тн/пътъ > барйапътъ ва барйат/ьп/тъ > барйатъ.

- ап. Бу аффикс - йап формантилаги кейинги ривож натижасида, яъни ундан [й] товушининг тушиши натижасида келиб чиққан. Ҳозирги замон феълининг бу аффикс ёрдамида ясалувчи формаси Туркистон гурӯҳи шеваларида қўлланади: Ҳо: қайақтан келәпсәз; Пъшъйидъгән вахтъ келәптъғу; базардын өтъппарәпса саға сәтмайма: дептъ.

Бу шеваларда ҳозирги замон сифатдош формаси - ап аффикси

ёрдамида ясалади: бараққан, келәтқан каби; Реймбердекөмккө келәтқанда көрдәм; Тәжкөнгә бараққанда абыдәм.

- ат. Бу аффикс ёрдамида ясалувчи ҳозирги замон феъл формаси Туркистон группа шеваларида қўлланилади: Иаврап келәтқан адамсан; Иашлар есеп чықшпаратт; Туёнън устәде келәтқанън көрәп ашық болады.

- ат аффикси ҳам - Иат аффиксидаги [й] товушининг тушишидан келиб чыққан.

Ўқоридагилардан кўринадики, биз текширәтган шеваларда ҳозирги замон феълнинг Иат кўмакчи феъли ёрдамида ясалувчи шләб Иатыпть типидәги тәсвирий форманинг турли кўринишда ўзгаришидан бир неча хил формалар келиб чыққан: Сарыб Иатыпть > СарИатыпть > СарИапть > Сарапть; Сарып Иатыпты > СарИатыпть > СарИатть.

- Иатыр /жатыр/ - Иатыр форманти унли билән битган феълларга ҳам, ундош билән битган феълларга ҳам бевосита бирикәвереди: БарИатыр, келИатыр каби. - жатыр ёрдамида ясалувчи формаларда эса агар феъл ундош билән тугаган бўлса, ҳаммавақт жатыр дан олдин бир [а] унлиси қўлланади: Баражатыр, келәжатыр каби. Булардан - Иатыр ёрдамида ясалувчи ҳозирги замон феъл формаси Туркистон группа шеваларида, жатыр ёрдамида ясалувчи формалар Сузоқ ва Чүлоққурған шеваларида қўлланади: Ергеш тойға бара жатыр; Қазында саласыман төмен жактын келИатыр.

- /ь/Батыр. Ҳозирги замон феълнинг бу аффикс ёрдамида ясалувчи формаси Иат кўмакчи феълидаги [й] товушининг тушиши нәтижасида келиб чыққан: кельБатыр > кельБатыр; Сарыб/ь/атыр > СарыБатыр каби. Бу форма Туркистон группа шеваларида қўлланади. Баладън хат кельБатыр; Барынь әккәп тәкьБатыр; Сьздь бьрәв чыхырБатыр.

- атыр. Бу формант - Иатыр дан [й] товушининг тушиши нәтижасида келиб чыққан (БарИатыр > Баратыр/ бўлиб, фақат Туркистон группа шеваларида қўлланади: Бьр бала атқа мьньп келәтыр; Мә:рәпхожәңкәде той болатыр; қапқара боп го:зе йахь осәИатыр, кәс тәгмәсь.

- /ь/Бат. Бу аффикс, бизнингча, ьБатыр формасидәги - ыр нинг ёки - ьбатып формасидәги - ып нинг тушиши нәтижасида келиб чыққан; кельБатырман > кельБатман ёки кельБатыдман > кель-

батман: Мөнәм шунь айтъбатманғу; Не адамлар кепкетъбатты; за-
вуллатып айтъбатқан.

Хулоса қилиб айтганда, Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шева-
ларида қўлланувчи ҳозирги замон феъл формаларининг ҳаммаси
бат кўмакчи феълнинг ёрдамда ясалувчи тасвирий форманинг тур-
ли қўринишида ўзгаришидан келиб чиққан. Булардан бир группа-
си ъшлѳ баттыпъ типидagi конструкциянинг, бошқалари ъшлѳ ба-
тыр типидagi конструкцияларнинг турлича ўзгаришидан келиб чиқ-
қан.

Ҳозирги-келаси замон формалари

Ҳозирги-келаси замон феълнинг икки формаси мавжуд:

1/ ҳозирги-келаси замон аниқлик формаси; 2/ ҳозирги-келаси за-
мон гумон формаси.

1. Ҳозирги-келаси замон аниқ формаси -а// -ѳ, -й аффикси би-
лан ясалган равишдошни пѳхс-сон билан туслаш орқали ҳосил қи-
линади: келемѳн//келѳсѳн//келѳсѳн/н/, ъшлѳймѳн//и:шлѳйсѳн//
и:шлѳйсѳ; башлайман//башлѳймѳн//башлѳймѳн//башлайма, башлаймъз
//башлѳймъз//башлѳймъз//башлайсълѳр//башлѳйсълѳр//башлѳйсълѳр
//башлайсълѳр; башлайдъ//башлѳйдъ//башлѳйдъ//башлапдъ. Булар
адабий тилдагидек қуйидаги маъноларни англатиши мумкин: 1/ хо-
зирги замонни билдириб, ҳаракатнинг бажарилиши бирор вақт би-
лан чегараланмай, доимий белгисига айланган бўлади: йа:бойда
йантахъ жа:ндън кешкѳн на:р йейдъ /Қрн./; та:з тарағънча той
қутарадъ /Иқон/; бѳдемънен кѳкълъхътъ гѳш шърън бѳмѳдъ /Турк./;
бѳмағѳн қун он адам аш қилѳдъ /Сигн./; пътѳр и:шън ба:шъға
йахшн кѳрѳр ка:шъға /Қзқ./; сѳ:р махтакса та:пълар, йох мах-
танса чапълар /Қрм./; хѳ:л о:тнъға гѳ:тнъ /гугурт/ чақъп, шъп-
кѳ қарап йатасан, - дейдъ /Мн.к./; 2. Келаси замонни билдира-
ди: пайъзға апъқъп жѳнетѳйък, кѳйън оплашабѳрѳрѳмъз /Турк./;
қой мен барайън сувнақ атыға тувръ кѳмѳйдъ /Сигн./; қундѳ йах-
шъ тамоқ йе:гѳн нѳрсѳ, мунъ йѳ:гусъ кѳмѳдъ /Қрб./; икки қун
отуруп учлѳнжъ кунъгѳ атасънъкѳгѳ қачъп парѳдъ /Мн.к./.

Чимкент группа Қизил қишлоқ ўғуз шеvasида келаси замон
аниқ формасининг бошқѳ группа шеваларда ишлатилмайдиган қўр-
саткичининг амал қилиши характерли. Бунда буйруқ-истак маъно-
сини англатувчи равишдош формасига ед.орф. - лик аффикси ўрни-
да - нун// -унун формаси қўшилиб ясалади: мунън би:рѳ унънъ

барейнуң, кьрейнуң, чьшейнуң; ондъ бьс кутълмамаймыс, тапкъш
еке/н/ бул а: дам, йальнип керейнуң, чьльгьмынсыз е: дейнуң за:
ра сьзернь е: тмеса, депть /Кзн./. Бу ҳодиса қорабулоқ, қорноқ
 қишлоқ шеваларида утген замон феъл формаларига қушилганини
 курген эдик.

II. Ҳозирги-келаси замон гумон формаси сифатдошнинг-а/р
 инкор формаси мас//мас//мар билан ясалувчи формасини шахс-
 сон билан тушлаш орқали ясалади, қорлуқ тип шеваларда: келер-
мен, келерсен, келер; келермыз, келерсыз, келер//кельшер;
 ўғуз группаси шеваларида: келерме, келерсе, келер; келермыз,
келерсыз//келерсыллер, келер//кельшер. Манкент, қорамурт шева-
 лари қорлуқ шева типига тусланади, фарқи фақат кел ўрнида кел
 ишлатилади: бутун-ерте кепқалатын чьқар /Сўзоқ/; сьзнь керуп
сел тартунер десем, унь жайдальгавам ке: медь-гу /Қрм./.

Булишсизлик формаси: зақча будбуд болып берга йарашмас,
кыйтын езгесъ тагга йарашмас /Қрм./; гедә: ян а: вы йурмес,
а: вы йурсейем де: вы йурмес /Иқон/; би: зьң сөзъмьзге ки: ртенде
ундай сомардь /Мнк./.

Даража категорияси

Манубий Қозогистондаги ўзбек шеваларида ҳам ўзбек адабий
 тили ва бошқа ўзбек шеваларида бўлганидек, феълнинг беш хил
 даражаси мавжуд бўлиб, улар ҳаракатнинг субъект ва объектга
 бўлган муносабатини кўрсатади: бош даража, ўзлик даража, орт-
 тирма даража, биргалик даража, мажҳул даража.

Бош даража

I. Бош даража формаси ҳаракатнинг эга билан ифодаланган
 шахс ёки предмет томонидан бажарилганлигини билдириб, махсус
 формага эга бўлмаслиги билан адабий тилдан фарқ қилмади: яне
қойнь иетехлеп, да: лыгы жайдын қайтып ке: дь /Қрб./; е: ртесъ
ҳатуннар аш қылып, қи: знь атасънькъте баралы /Мнк./; қарабу-
лаққа кеген, мьскерльк қып салларынъ саққан /Қзқ./; тоқьнда
тешкенге барып ке: дьм /Иқон/; мөнкетте алма кеп-е, сақырлап
сатадь /Турк./.

Ўзлик даража

Ўрганилаётган шеваларда ҳам ўзлик даража формаси асосан

-/и/н, баъзан -/и/л аффикси ёрдамида, адабий тилда бўлганидек объектли феъллардан ясалади: йесендъ, асылдъ, терендъ, тешлендъ, йастанди. Ҳзлик даража формасини ясовчи -/и/н, -/и/л аффикслари шеваларнинг фонетик қонуниятлари талабига кўра -/у/н // -/у/н, -/у/л, -/у/л формаларида ҳам ишлатилади: бурул турул, кутун, сурун каби: куд кутунуп турадъ буларнь баръшьға. дарва:задын къръп барғанда би:р-икки а:дам, йашурулул туруп, йигитти аталаръға у:н суркөйдъ /Мнк./; аврув мал кевшенсә тузельп кьтөдъ /Турк./; бьзън өй йақа буруладьмъ десем бурулмей етп кеттёгу /Сигн./; атланьбақ турған экен баръшьмьзман чьхть /Чимк./.

Чимкент групу шеваларида -/и/ш аффикси ёрдамида ясалувчи Ҳзлик даража формаси ўрнида Туркистон групу шеваларида -лан аффикси ишлатилиш ҳоллари ҳам қайд қилинди: Қарабулаққа көгөн, шетте жайланған.

Орттирма даража

Феълнинг орттирма даража формаси қуйидаги аффикслар ёрдамида ясалиб, адабий тилдан фонетик дублетларининг маъжудлиги билан фарқланиб, англаб тушуриш маъноларига кўра умумий хусусиятга эга:

1/ -дир// -дыр, -дур// -дур, тьр// -тыр, тур// -тур: ойнап турып кулдырьбередъ; шоньмен тэрт арыз йаздырдым; ереллер ортага чьшып сахтырмадъ /Турк./; сьллернь куттуруп койдым-гу/Қрн./ саттурмай қайтарып эккөйттё-гу /Мнк./; өйньнъ көйдурбөме ойнашма ба:ла /Қрб./.

2. -ғыз, -ғыз// -ғыз, -ғуз// -ғуз, -көз// -көз, -күз// -күз, -кыз// кыз каби: давльнь мөнъ намьгра өткөзөсэн дерөген /Турк./ берге узум өткөзип койгамыз /Сигн./; би:йдеи сөпкьздьм куңгейге /Қрн./; шунь бьлен өйге кургузедъ, отургузадъ, текьс отурғандын кейн, мүбөрөк қисун... де:ийдъд-ө отурадъ/Мнк./; канча вах бопкеттёгу өйге кө:гьзмөйдъ /Қрм./; сөрпөйньнъ арткьзнө йьбередъ /Иқон./; Мөн чьқарткьзберөме/н/ дедьм /Сигн./;

3. -эт// -эт: кузнь маңа қоратьбер /Турк./; бурнагъ йил ара-сьнь бошатьбердъ /Сигн./; көрпөгө қарап айар узат /Қзқ./; а:дам тапнай қаранкө шьнда бьзнь ьшлеткөн /Иқон./.

4. -из// -ыз// -из, -уз// -уз : аққызмай-тамьзмай барьбө айтп-

ть берънь /Турк./; хәр ку:нь еккь рет әмузуп қойәмьс ба:лась-
нь /Икон/.

5. -ир// -ър// -нр, -ур// -ур: ойынлықты пьтәрсе алады /Сигн./
қолдын қачырып аңқайып қапты /Турк./; әйп қысәем өзге дүх-
турмәйдь /Тулк./; ундын кейн кәльннь абарадын тушуредь; ку-
йов тамнь төпәсеге чыкып қаллығынны устәдьян гораз учуралды /Мнк./;
кым пашша боладдеп күш учурьбатқан экән /Икон/. Шуниси харак-
терлики, Туркхистон шахар ва атраф қишлоқ шеваларида чик, чақ
фәзлига - ар қушилиб, орттирма даража формаси ясалганда деяр-
ли күш аффикс ишлаталади: сувнь чыкәртъобе: /Сигн./; мень ча-
қыртмиьсәз /Чури/; қызлар ойын қилдәрәдә, сәтен /Уйинчи әёл/
чақырт/нр/ едә каби.

6. -әр// -әр: уш күндын кейн, қы:з таман аш қайтарып бара-
ды /Мнк./; ағась турьп сьиньсәнь уйәдьян чькәрьпть /Чимк./;
тьльннь чькәртма.

7. -әт// -әт. Алабий тилда фақат күр фәзлига қушилиб, орт-
тирма даража формасини ясайди. Шевада яна оқсат//<оқсамоқ фәз-
лингг узаги/: сәгана кочәмьзәдәем кәрсәтәбдә-ғу /Турк./;
уруп алағнь оқсәтәпть /Чимк./. Шунимгдек, шевада бир узақка
икки ва ундан ортиқ орттирма даража аффикслари қәтор қушилиб
ишлатилиши ҳам қәйд қилинди: ту:нде чорнахтьн ал+дир+т+қыздәм;
аләмәттин бек+т+тәр+ғыздәм.

Махжұл даража

Махжұл даража формаси шевада ҳам -/и/л, айрым фәзллардан
-/и/н аффикси әрдәмида ясалади: оқарықтын алынған арық /Сигн./;
тойға деп авзаки әйтәледь /Турк./. ьшмдьян сораньп келеменде,
бомәсе /Тулк./. Махжұл даража формасидаги фәзлларнинг аңглат-
ған маънолари нормадан четге чикмайди.

Биргәлик даража

Биргәлик даража формаси - /и/ш // -/у/ш әрдәмида ясалиб,
харакәтни бирдан ортиқ шахс томонидан сәжәрәлишини билдиради.
Бу биргәлик қуйидаги ҳәләтлерда кузаталади: 1/ бошқа бир шахс-
нинг харакәтиге әрдам бериш маъноси: йусушьн мешънәсь бузулға-
некән йәрдем сәп түзәтәшбәрдәк /Турк./; базарға малъмь хәйде-
шб барсьн деп чәкырьпть /Чимк./; кәчә ба:зар хәшәр қып дава-
льнь уруштук /Мнк./. 2/ харакәтни сәжәришда биргә иштирок

этиш маъноси: Васса ту:нде қырк қаракчъ кәлзп, шуларнъ ватқан
верде пул бә:льшптъ (Қрб.); қула бълән пә:тъйә торгъсьнъем
селләштм (Мнк.); қарп турмалъм йухларънъ мөнәм чушуръштм
(Тулк.). 3/ умуман ҳаракатни бирдан ортиқ шахслар тмонидан
бәжарилш маъноси: икки вәгдн сәвдә: дашнъ арн сълтәп беръ
сълтәп пунә дитшәдъ (Мнк.); узәқ сәбәштъ - узәқ вәтгәчә тор
тишб, уришб ярмоқ (Турк.); ... нығып алдәр кәсә аламъз? -
дә:п во:л йуруштъ, во:л йурсәнем мо:л йуруштъ (Қрб.); 4/ узә
ро галма-гал бәжариләдигән ҳаракат маъноси: су:тъмънъ бър
кундън-бър кундън ағышайнуқ, дөп кәзүк алшәдъ (Мнк.); қарым
бадрәқ әлгунчә дәдәм бъләм әлшпн кеттъйу (Тулк.); бър-бърнъ
суйрәшп сотқачәй баръштъ-ғу (Турк.).

Майл формалари

Тәдқиқ қилинаётгән шеваларда ҳам адабий тилда бўлганидек,
 ҳаракат билан субъєкт орасидаги алоқанинг воқеликка муносибати
 беш турга бўлиниди: 1/ буйруқ-истак майли, 2/ шарт майли,
 3/ шартли-майл, 4/ мақсад майли, 5/ ижро майли.

Буйруқ-истак майли

Буйруқ-истак майлидаги феълларнинг тусланиши, айниқса би-
 ринчи шахс бирлик ва кўпликда тусланганда ҳар бир шеванинг фо-
 нетик хусусиятларига кўра, тусловчи аффикслар рангба-ранг кў-
 ринишларга эга бўлади. Қорлуқ тип шеваларда тусланиши:

бирлик

- I ш. барәй//барәй, ьшләй
 II ш. бар, баргън, баргын,
 ьшлә, ьшлөгън
 III ш. барсън//барсын, ьшлөсън

кўплик

- барайнък//барейнък, ьшлейнък//
 барьң//барьң, барьңнар, барьң-
 ләр, ьшлөң//ьшлөңләр
 барсын//барьссън, ьшлөсън//ьш-
 лөссън

Мазкур тип тусланишда шәва учун адабий тилда мөвжуд бўлган,
 иккинчи шахс кўплик-ҳурмат: ьшлөңъз, учинчи шахс кўплик ьшлө-
сълнар формаси характерли эмас.

Туркистон гурппе қорлуқ-қипчоқ тип шеваларда

- I ш. барнй, ьшлйй

- II ш. бар, баргън

ьшлө//ьштө, ьштөгън

барайнък//барйинък, ьшлийиқ

барың//барыңнар, ьштөң, ьштөң-
 нәр//ьшлөңләр

Ш ш. барсын, ышлэсын//ыштэсун барсын//барысын, ышлэсын//ыштэсын, ыштэссын//ышлэссын

Үғүз группа меваларида

I ш. ба:рай, и:шлей//и:штэй ба:райнуқ//барайнуқ

II ш. бар, барғын, и:шлэ//и:шлэгын//и:штэгын ба:рынуқ//барынуқ, ба:рыннар, и:шлейнуқ и:шлэнуқ//и:шлэннэр//и:штэннэр

III ш. барсын//барсу, барсу/и/иштэсын//иш:лесун, ышлэсу/и/ ба:рсун//барсун//барсын//барысын//баруссун, и:шлэсын//и:шлэсу/и/и:шлэссын//и:шлэссун

Қорабулоқ, қизилқишлоқ ва кам даражада Қорноқ қишлоқ шеваларида яқоридаги формалардан ташқари буйруқ-истак майлининг биринчи шахс кўплик формаси ад.орф. -/а/илик аффикси ўрнида -эйнун, айнуң - барэйнун, чьшейнун формалари ҳам ишлатилади. Мәълум фонетик шароитларда эса аффиксдаги охириги [н] ундоши туширилиб ҳам узатэйнун: формасида [у:] чўзиқ талаффуз этилади. Бунда [н] товушининг ўрнини [у:] унлисининг чўзиқ талаффуз этилиши компенсация қилади.

Демак, ўргангиләтган территорияга тарқалган мазкур шеваларнинг ҳар бири ўз хусусиятлари билан, бир томондан, адабий тил билан, иккинчи томондан, ўзaro хусусий томонлари билан бир-бирларидан фарқланади. Мисолларни қиёсланг: қойың мөнәм барэй ей//уйләгъләр хаватър аботърышкәндър (Чимк.); бий тәнгә берей, бий топъ берей, бий тоқъл берей... (Қрб.); йоқ мән ти:шкьне турий келәдуганнар бар (Турк.); па:тъяа бең өз энды турайнық (Сигн.); вастуқны бебйөрчъ вәмбашқа қовайнуқ (Қрм.) ...тәпқишкәен бул а:дам йалыныч керәйнун, чыннығмынзыъ е:дәйнун (Қзқ.); нәръ сувъ та:ғны қаръ еръсун, ҳәр бәндә алғаны: сълен қаръсун (Мнк.); са:чъ у:зи:н би: съмны на: ейне узатэйнун; кәтмән алып қызларны йолларны тузатэйнун: (Қзқ.); атаң қолдасу (Қрн.).

Шунингдек, шевада буйруқ-истак майлининг -гын//-ғын, -қын//--қын аффикслари ердамида ясалиш усули ҳам кенг тарқалган бўлиб, унда буйруқ маъносидан кўра оддий таъкид, ундаш, илтимос маънолари устунроқ бўлади, [и:] чўзиқ ёки чўзиқроқ талаффуз этилади: сәнем баргы:н; екәнгә үшешваргы:н қарап түрмәй

каби.

Бу йурук-нотак маъноси бор, қол, кел, қуё сўзлари ёрдамида ҳам англашлади: менъдем ала ба:р, калегей, келеке: каби.

Шарт майли

Шарт майли формаси шевада ҳам -се// -са аффиксига шахсон қўшимчасини қўшиб орқали ясалиб, англашган маъноларига қўра адабий тилга мос келади: пе:шенесъге бе:се мен аймайнак қолдым /Мик./; бър херъште айньса менъсь бузьледь /Турк./; көп бъръсе ел боладь, көп тупурсө көл боладь /Арн./; кайерън отънь отласаң, шу керън сувьнь сувласа /Икон/; алсайч тез-рөк жа:нымъ, вокатсайч гума:нымъ /Арм./.

Шартли майли

Шартли майли формаси -/а/р, (-мас/ формали сифатлош ва эди тулқисиз феълнинг бирикувидан ҳосил бўлиб, ҳаракатнинг бажарилми-бажарилмаслиги бирор шарт билан боғли бўлган ҳаракатни билдиради: сада наресте, домаса акретъб алардым; ул нерсөвнъ ьлакнъ талса ьшам қилардыгу /Турк./; егер менъ қойымъ тавуи пе:сөң, би:рди сада берер и:дым /Мик./; чапанъзньнъ на-пъвасаңъ, мунчалък бөхмесъидъъ /Чимк./; тылланъ берге кой-са, демъге тылланъ тартъб алардь /Қрб./

Мақсад майли

Адабий тилда бўлганидек, урганилаётган шевада ҳам мақсад майли формаси - мақчи /махъ, мақчы, мекъч/ аффикси орқали ясалиб, субъектнинг ҳаракатни бажаришга хоҳаши, нияти, мақсадини билдиради: эстенсеге чъмахъьидък мешъне бомай туръптъ /Тулк./; до: бармахъ ниятъъ бо:са йуребе /Мик./. Адабиётларда ташкилланганидек, феълнинг бу формаси фақат мақсад, мўлжал маъносини билдириб, шевада ҳам замон маъносига дахли йўқ.

Икром майли

Икром майли шевада ҳам ҳаракат-ҳолатни унинг бажарилми вақти билан боғлиқ ҳолде ифодалаб, феълнинг бирор замон формасида бўлиши шарт бўлади: бардым, бараман, барадь, бардуа, барамъз, барадъ каби. Ҳер а:дам сув алмақъе кудуғънъ ичъге бър а:дамдын селдъ; чүшбөре суқъб отърьбъдым каюз.

Харакат номи

Жанубий қозоғистондаги ўзбек шеваларида феълнинг ҳаракат номи формасининг ишлатилишига кўра икки гурпуага бўлинадн. Туркистон гурпуа шеваларида феълнинг ҳаракат номи формаси -в// -ув, -в// -ув, -в// -ав аффикслари ёрдамида ясалиб, адабий тилда -(и)ш орқали англашилган маъноларнинг барчасини англата олади. Чимкент гурпуа қорлуқ тип шеваларда шу маънода асосан адабий тилдагидек -(и)ш аффикси орқали ясалиб, -ув, -ав аффикслари ёрдамида ясалиши иккинчи планда сийрак ишлатилади. Чимкент гурпуа ўғуз шеваларида эса Туркистон гурпуа ўғуз шеваларидагидек -в// -ув, -ав аффикслари орқали ясалиши умумий ҳолда эмас. Бу хусусиятига кўра мазкур шевалар Туркистон гурпуа шевалари билан Чимкент гурпуа қорлуқ тип шевалари ўртасидаги орелик ҳолатни бийдиради.

Оқорда таъкидлаганимиздек, Туркистон гурпуа шеваларида ҳаракат номи формасини ясовчи -в// -ув, -в// -ув, -ав аффикслари адабий тил ва қорлуқ тип шевалардаги -(и)ш аффикси орқали англашган маъноларни тўлалигича англата олади:

1. Ҳаракатнинг номини бийдиради, унинг атамаси ҳисобланади: леълэргэ оварув керек боп қалды (Арн.); Чимкент гурпуа шеvasида: леълэргэ оварыш керек боп қалды; шу тартибда: өнүвгэ өнөдъ оърак тушунтэрьб өйтүв керек (Турк.) ~ унэшке унөдъ оърак тушунтэрьп өйтэи керек; отэргэча аяк қо:льп усталгэ чькып отэрув керек, деп оълаппан (Мнк.).

2. Иш, машғулот маъносини бийдиради: шундагъ махсат йер таллашув боған ~ шундагъ маъсат йер талашъш боған//боған; ель мөнтэнь апарув керек деп ~ хель мантэнь апарыш керек деп; бийдөйнь суварув естен чьгъптъ ~ буғдайнь суварыш//суғарыш естен чькыптъ; аяхтэ куньге оър йувув керек - аяхынь куньге оър йувуш керек;

3. Одатдаги от маъносиди қўлланади: оқ өтүв боған эмес ~ оқ өтш боған//боған эмес; а:дамлар хазыр келувъ керек - адамлар хазыр кельшъ керек; мөшэне тохтатув керек ~ мөшэне тохтатъш керек каби.

Шунингдек, -в// -ув, -в// -ув, -ав аффикси ёрдамида ясалувчи ҳаракат номи формаси, адабий тилдаги -(и)ш аффикси каби эгалик, қўшлик ва келишк қўшимчалари билан бирика олади, ҳам-

да кўмакчи феъллар билан қўлланиб, адабий тилда англэтган маъноларга мос келади: сәнъ мақтавѣм керекмъ ~ сән махташѣм керекмъ; езъ аппарувѣа мѣндеттъ-гу ~ езъ абаршкѣ мажбур-у; етъ-вунъзге қараганда жѣ:кѣп-у назвалайда ~ ейтъшънгъзге қараганда// қарагенде жѣ:кѣп-у назвалайде каби.

Туркистон группа шеваларида ҳаракат номи формасининг -ув// -ув, -ав аффикси орқали ясалиши умумий ҳодиса бўлганлиги тўғайла, унинг бўлишсизлик, инкор формаси ҳам - ав аффикси орқали ясалади: докумътлерънъ а:мав керек экен ~ декъмътлерънъ амаслък керекекен; барув керек ~ бармав керек; сурав керек ~ сурамав керек каби.

Туркистон группа шеваларида умуман Чимкент группа шеваларининг ўғуз группа лаҳжасида -и/ш аффиксли ҳаракат номи формаси ўрнида -мақ// -мек аффикслари ишлатилади: сағ алмаққа кеттъ - соғ туфроқ олиш учун кетди; (Иқон); алматага керсетмекке кеттъ - Олмаотата курсатим учун кетди. (Сигн.); кеън айтмағъна вахшъ бўладъ - кейин оташингга яқин бўлади (Турк.); жѣ:ш мажа:лъм қалмадъ бурмехтън - бундан мадорим қолмади (Қри.); ҳар а:дам сув олмаққа қудуғън ичъге бър а:дамдън салдъ - ҳар адам (группа) қудуқдан сув олиш учун бир одамдан туширди (Қрб.); алдар кесе қн:знь кермек учун қойнъ търъклей асып қойдъ (Қзқ.); Ққоридаги мисоллардан мақсад, ҳаракатни бажаришга интилиш, сабаб маънолари англәтилади. Бу -и/ш ва -мақда аффиксларида мақсад маъносининг маъжудлиги билан изоҳланади.

Чимкент группа ўғуз шеваларида -и/ш аффиксли ҳаракат номи формаси ўрнида -е/р аффиксли сифатдор формасининг ишлатилиши характерли. булалер а:ш йе:рънъ йем бўлмәйдекен - булар аш (овқат) ейишни ҳам билмас экан (Қрб.); қеммеҳал нъғъларънъ бўлмәй есәң қъреп турғанәкә - камбағал нама қалишини билмай турган экан (Қзқ.); бър кереръ мънъ тълла - бир кўриши минг тилла (Қрм.); бър етаръ беш тълън - бир отиши (носвой) беш тилин (Тулк.).

- моқ аффикси билан ясалувчи ҳаракат номи формаси шева учун характерли эмас. Унинг ўрнида ҳам -и/ш, -ув, -ав аффикслари ишлатилаверади: Молланъ и:шъ оқъмоқ, қарғанъ и:ши чоқъ-моқ типдаги мақол, метал формасида қотиб қолган кўринишлари бундан мустасно.

СИФАТДОШ

Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларида ҳам сифатдош феълнинг функционал формалеридан бири бўлиб, предметнинг ҳаракат белгисини билдиради. Сифатдошлар ифодалайдиган замон маъноси нисбий бўлиб, унинг қайси замон формасига маъносублиги у қўшилиб келган феъл билан боғли бўлади.

Урганмаётган шеваларда ҳам сифатдош ясовчи аффикслар орасида - ган/гән/ аффикси энг актив ясовчилар ҳисобланади. - ган/гән/ аффикси шевада унинг ички фонетик қонуниятлари талабига кўра -гән//-гән, -кән//-қан шаклларида ишлатилиб, қуйидаги маъноларни англатади:

1. Феълнинг ўз замон маъносини билдирувчи атрибутив маъносини ясади: төр-беш мал сойган қожалар бар дейдъ /Сигн./; о:нанда Чурнаққа берганда көрьсөдъм /Иқон/; сейлабатқан өзънь авзъу /Қрн./; тоғде хъзemat қыган адамнар альбъ ычьшөдь /Қрм./; өзънь қыган//қыген ышлөрьдөн танөдь /Чимк./.

2. Предметнинг статик ҳолатини билдиради. Бунда предметнинг ҳозирги ҳолати асосий уринда бўлиб, ҳаракатнинг утган замонга оидлиги ифодаланмайди: шу йағың а:дамнары ызьөрни көрмөгөн өкөн /Қрн./; алкын пашпаға үш қой йокөтқан йолуқуп қапть /Мик./; шу көрсөткөн йолды кет:тө се:пть /Қрм./; үзүмге бър рет ыкөн сувъ йетөдь /Турк./; төр йуз гьрем қан алдьрган а:дам йуралмиөдь /Чурн./.

3. - ган аффиксли феъл шахс-сон қўшимчаларини олиб, кесим везиғасида қўлланади ва утган замон маъносини билдиради: йа:р бойда йантағың жа:ндың көшкөн на:р дейдъ /Қрн./; қатъқ ыкөн қутулдь, чөлек валаған тутулдь /Қрм./; ошь йумуш ыльөн өткөмөн /Турк./; альт агаһнь ычьдө бөйбөчө бөб йургаммыс /Сигн./.

Ҳозирги-замон феъл формасига - ган аффикси қўшилишидан ҳосил булган ҳозирги замон сифатдош феълнинг атрибутив формасини ясаб, унинг замон маъносига даҳли бўлмайди: жаң қуйдурьб ышлебатқан адам йок /Турк./; су:ташыпвақанда йутурушуп чыкып көрьшөдь /Қрб./; ке:йақаннарың а:расыда да:лаңам ба:рмъ /Иқон/ фақат қуйидаги ҳоллардагина сифатдошнинг ҳозирги замон формаси билан ясалади: 1/ йүк сүзи билан ҳозирги замон феъл формасининг инкор формаси ясалади. Бунда адабий тилдан фарқли шевада шахс кўрсаткичи аффикси йүк сүзига ҳам қўшилиб ишлатила-

варади: и:шлѣйаққанъм йоқ ~ и:шлѣйаққан йохман; барйатқанъм йоқ ~ барйатқан йохман каби: бър артықча чапан кыйеткенъм йоқ /Сигн./; ель зерхйеткен йохсеннѣрмъ /крн./.

2) ҳозирги замон феълининг эшитганлилик формаси эмиш > мъш формаси орқали ясалади: хальйѣм дохтѣрға қатнап йатқамъмш /Чимк./; хәмьдън устьдън аръз йазып хальйѣм тымъййатқанъмш /Турк./.

3) ҳозирги замон гумон формаси - дигр аффикси орқали ясалади: ҳазър йеръм йолде кельшйеткендър /Тулк./; еъъ таманнь кельштѣремъз деп хәмекълѣрйѣм арелашйатқандър /Сигн./. Шунингдек адабий тилдан фарқли қумажчили конструкция орқали ҳам ифодаланади. Бунда чық феълига сифатдош ясовчи - ар аффиксини қушиш ёрдамида гумон маъноси ифодаланади: келѣетқан чъқар, барйатқан чъқар каби: чай турса мийман келйатқан чъқар /Турк./ улѣрем куннь сенѣп ѣткѣзѣмайаткен чъқар /Чимк./.

Ҳозирги-келаси замон феъли /варади, келади/ асосига -ган аффиксининг қушилишидан сифатдошнинг ҳозирги-келаси замон формаси ясалади. Шуниси характерлики, сифатдошнинг мазкур формасининг ясалишида ҳар бир шева ўз ички фонетик қонуниятларига кўра алоҳида-алоҳида гурӯҳга ташкил этади. Чимкент гурӯҳга шеваларида унинг -дъген//дъган формаси ишлатилади: келѣдъген адам ѳзъ келѣвѣредъ; барадъгандар към ѳзъ алдън ѳлвал.

Ўғуз гурӯҳга шеваларда ўзак-неғизнинг қаттиқ ва кимпоқлигига қараб -доғун, -дъган, -дъген. Манкент, Сайрам шеваларида -дуген, -дуган формаларига эга: ѳѳѳлѳрнъ охитѳдоғун мѳхтѳтѳ охидък /Иқон./; барадъган барсън, кетѳдъген кѳссун, мѳнъ нн: и:шъм бар /крн./; куда чъшѳдугѳм болдъм /Иқн./; тѳвдън келѳдоғун сувнъ ѳзен деймѳ /крн./. Булалар тоғрѳнъ ѳмѳйдуган а: демдѳн олуп қарашип отурдъ /крб./; еръ ер қъладоғунѳм ха:тун /аққ./.

Ҳозирги-келаси замон формасини ясовчи - диган аффиксини ишлатишда Туркистон гурӯҳга қорлуқ-қипчоқ тип шевалар алоҳида урин тутади. Бу гурӯҳга шеваларда ҳар уччала гурӯҳда ишлатиладиган формалардан ташқари, уларнинг жарангсиз диган > тиген, ҳамда соф қипчоқ тип шева вакиллари учун хос булган қисқарган диган > тиген > тин формаси ҳам ишлатилади. Ўзак-неғиз унли билан тугаб, таркибида тил олди унлилари бўлса, дъген шаклида

бирикади: сүрөт көрсөтөдөгөн өпкепть; сана өйтөдөгөн сөзүм бар; чыңартмидөгөн сөммөсөн дедь /Сигн./.

Ўзак-негиз унли билан тугаб, таркибида тил орқа унлилар булса - дыган шаклида бирикади: туврысьнь айтадуган босө кезьредь /Бобқ/; йаза дыган сөз шу сөзгү /Турк./ - дуған формасы тил олди унлилари ўзакларга ҳам бирлаша олади: нақ келөдуган кунь кысақ боладгү /Қрч./; сьр хөптөгө йетөдуган сөхсөул берөдь /Чурн./.

Ўзак-негиз унли билан тугаб, ўзак таркибидаги унлиларнинг кмшоқ, қаттиқлигига кўра - туғын, - тоғын, - тьген, - тыған формалари унинг жарангли вариантлари билан параллел ишлатилавериши характерли: ось адамдын уялмайтуғын адам йоқ /Сузоқ/; йахшь аш дөмей туғаньдь /Турк./; әлетуған бо:дь деп а:дам йибөрөпть /Чурн./; кымьлийтыған адам йоқ өйдө /Чага/; сөйлөйтьген йигьт боласын /Уранг./.

Шевада булардан ташқари мазкур форманинг - тын// - тын, тун// - тун формалари ҳам мажуд бўлиб, юқоридаги формалар билан параллел ишлатилаверади. Хьзмат қылатуннар бар /Сузоқ/; бугун - ерте көп қолатын чықар /Уранг./; отыратун жай йоқ /Сигн./; сү:өккөлөбьлетун босаң алабе: дейдь /Чурн./; уған бугалтьр келлөсьнь кесөйөм көнөтүн өмөс /Бобқ./.

Туркистон группа шеваларида юқорида санаб утилган формаларнинг параллел ишлатилиши бир томондан ўғуз группа шеваларга хос хусусият, иккинчи томондан, қорлуқ тип ва, ниҳоят, маҳаллий қозоқ тилининг таъсири билан изоҳланади.

Шунигадөк, шевада - дыган аффикси ўрнида -а, -й аффиксли равишдошта -си аффиксини қушиш орқали ҳам ясалади: йөттьмь хте көргөн көрөсьнь /кўрадиганини/.

Шевада - дыган аффиксли сифатдошнинг инкор формасининг ишлатилиши характерли. У икки хил йўл билан ифодланади. Биринчиси - дыган аффикси тушиб қолиб, - мас аффиксини қушиш орқали ясалади: қайтьп көгөнсьн сьйьрнь берөмөс болдь - қайтиб келгандан сунг сийирни бермайдыған бұлди; йус көрөмөс боп кеткөн - юз кўрмайдыған бўлиб кетган. Иккинчисида - дыган аффикси туширилиб, -ки+сиз аффиксларини феъл ўзакларига қушиш орқали ясалади: кучақ йөткьсьз таллар бар - кучоқ өтмайдыған толлар бор. Сийрак бұлса-дө келаси замон маъносида - дыган аффик-

си ўрнида равишдош формасига этилади ва эди тўлиқсиз феъллини қушиш орқали ясалади: бўровга бересъмъдъм – биронга берадиган нарсам эди.

Демак, фактларнинг кўрсаткичи, сифатдошнинг ўтган замон, ҳозирги замон ва ҳозирги-келаси замон формасини яратувчи махсус формаси бўлмай, у ўзи қушилиб келган феълнинг қайси замонга мансублигига қараб бўлади.

Шевада -а// -а /р/ орқали сифатдош ясалиши мавжуд бўлиб, барча шеваларда бир хил формада бирикади. Бўлишсизлик формаси – мас. Мазкур аффикс орқали сифатдошларнинг ясалиши бошқа аффиксларга нисбатан кам ишлатилади. Ўгуз гуруҳи шеваларда -ур// -ур формалари ҳам қайд қилинди, лекин улар оддий сўзлашув процессида ишлатилмайди, лажар, қўшиқ ва мақолларда сақланиб қолган: көп қалар-көп қалар мёнөн бермадық /Сигн./; сийъ-рь савулэръмъдъ, савулэмесъмъдъ /Турк./; некелейнъ вахтъдейем авъдън оқтердъ; айақ вағъ йамам бомес. Шевада -а/р аффикси ўрнида қипчоқ тип форма ишлатилиши характерли: болдъ тушунъкъ-тъ /« тушунари/ көп сёллеме. Ад.орф. -ми+кин суроқ маъносини ифодаловчи аффикслар билан бирикканда сифатдош кўрсаткичи [р] туширилиб, талаффуз этилади: барамежөн, аламакан – борармикин, олармикин каби.

Равишдош

Канубий қозоғистондаги ўзбек шеваларида равишдош ясовчи аффикслар хилма-хил бўлиб, адабий тилдагидек ҳаракатнинг белгисини билдиради. Ўргенилаётган шеваларда уларнинг қуйидаги формалари бор.

-л/б аффикси. Узак-негизнинг қандай товушлар билан тугаши /жарангли, жарангсиз/ ва таркибидаги унлиларнинг қаттиқ-юмшоқлигида лаблашган ва лаблашмаганлигига қараб /ъ/б > -/ъ/п // -/н/ц, -/у/п, -/у/п формасида бирикади. а/ ҳаракатнинг белгисини билдириб ҳол вазифасида келади: мем бър кун бобема кърдъм, айланъб къръп кърдъм /Турк./; қой йетеклеп куйёв саламга баредъ /Сигн./. б/ етакчи феъл билан кумакчи феълни боғлашга хизмат қилади: сексеул бър сә:тқа тө:төб бермайдъ – саксовул бир ссатга чидаб бермайди /Сигн./; чүшбөре пукъб отьрьбъдъм /Мнк./; уларънъ бърэв а:ламьнъ чакъръб көллесънъ чавуп төштөй-дъ /Икон/; тағъ оъзеннъ йаманнаб йуредъ /Дрм./; в/ боғловчи-

лик вазифасини бажаради: қойнъ йатқузуп калләснъ кесъп бо:п и:шъге ке:тъ (Қрб.); йахъ чапаннарнъ кийип, мәнъ көтерълүвъм тувръ кемейд-де (Сигн.); еркәкләр кельп, уларам сәрпә кийип кетедь (Турк.); аввал бьз йақа кьрп, кейин ба:зар излей-сэн-гу (Мнк.); г) -и/б аффиксли равишдош формаси шахс-сон билан тусланиб, феълнинг ўтган замон формасини ҳосил қилади: бьр-еккь йешьккә алма сальшпан-гу губьрнәтэрге беқнәр деп (Турк.); өзъм кельн қьлама деп көземәләп йурьбьдъм (Мнк.).

Бу равишдошнинг бўлишсиз формаси - май, - мий, - мастан аффикслари орқали ясалади: шу бо:дь бьр-бьрмөн селләшмәй қой-дь-гу (Иқон); авқатламмастьн қарақа барасьләр (Чимк.); кече кемий қа:дь - келмай қолди (Турк.).

-а// -й аффикси. Ундош товушлар билан тутаган ўзакларга -ә, унли товушлар билан битган ўзакларга -й формасида бирикиб, равишдош ясаиди. Мазкур аффикслар орқали ясалган равишдошлар яққа ҳолда кам ишлатилади. Улар асосан жуфт ҳолда ишлатилиб, ҳаракатнинг белгисини билдиради: йетмьшнъ алай деп турувдь (Сигн.); турә саб аш қыпть (Турк.); кече бьзәрнъ кулдыре-кулдырә өлтэрдь-гу (Чимк.).

-гунча аффикси. Бу аффикс билан равишдош ясалиши шевада ҳам кенг тарқалган бўлиб, турли фонетик вариантларда ишлатилади.

1. Ўзак-негизда тил олди унлилари мавжуд бўлиб, унли ва жангли ундошлар билан тугаса, равишдош аффикси шеваларда -гу/н/че қорлуқ тип шеваларда -гунче, ўғуз тип шеваларда эса -гучей -гунчей формасида бирикиб, ўзи боғлениб келган феъл билдирган ҳаракатнинг бажарилиш вақтини билдиради: та:кәпьрө-тпшгөн көгучө қайнарьмьшмь (Сигн.); уңа бегучө маңа бесөн бой-мь (Турк.); өртөңгучөй, куйгучөй сәнъ көрп, бунда кәлп олтур-сай са:чъң хөрп (Қрн.);

2. Ўзак-негиз таркибиде тил олди унлилари бўлиб, жангсиз [т], [п], [к], [х], [с] ундошлар билан тугаса г > к бўлиб жангсиз варианты ишлатилади: уларьң кәткучө қарап отьрадъмь (Сигн.); та чорнаққа йөткучө сьзем барп қаламьз (Турк.); бе-кәр йөткунчө мәлләрнәге чөп орьп кемөйсөммь (Тулк.); бу и:ш пьткунчөйән хөкьмөтнъ маңа берөсө - жөйдь (Қрб.); ама:нат и-ш пьткучө хөкьмөтнъ б:дь (Мнк.).

3. Фейл ўзаги жарантсиз ундош билан тугаб, таркибида тил орқа унлилари бўлса, бу аффикс - куча шаклида бирикади: сам-малтапкуча кым бар, кым йок (Турк.); таң аткунча отьрйи чьх-ть чьшь агрып (Чимк.); вахшь кошныгь чьккучай, йаман ейтньи бий ахтар (Иқон); И: қан қышларьда о: нунжь қыласқачайь ахиттъм (Қрн.); оттьзга чькқачайь беттэ ба: ла тоғдым (Қрб.).

4. Фейл ўзаги унли ва жарангли ундошлар билан тугаб, таркибида тил орқа унлилар бўлса, ғу/н/ча шаклида бирикади: қурн турғуча қамрап тур, дейд-ғу (Сирн.); Ташкөнгө барғуча пайьз беш тохтайдь (Турк.); бузавьң йугурьгь семанханарачей (Иқон); мене көчеге чьхсаң-ғу, дунйа тавьп калабөрөсен, ейде отьрган-чаң - дейтэ (Мнк.); та:з тараңгычча той қутарадь (Қрн.).

Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларида пайт маъносини ифодаловчи - ғач аффикси равишдош ясамайди. - ғач аффикси билан ясалувчи равишдошта хос маънони чиқар келишигидаги сифатдош билан Туркистон группа шеваларида сон > сун//сун, сън кўмакчи, Чимкент группа шеваларида эса кейин кўмакчисини қўшиш орқали ясалади: қавль бомағандьнкьн бомайды; соғльгьң бомеренд-дън кейн қъйьм болерөкөндө (Чимк.).

Туркистон группа шеваларида чиқар келишигидаги сифатдошга сон//сун//сън кўмакчилари бирикканда аксарият, келишик қўшимчаси тушиб қолиб, кўмакчи бевосита сифатдошта қўшилареради: көчөсьдө боған сун бьлетте - кўчасида бўлгандан сунг билидила. Бөзги ҳолларда шу позицияда сифатдош ясовчиси -га/н/ формасида бирикади: хабарнь бьлгө/н/сун көгөң-ғу; ешткө/н/сун отьрамағөң-ғу. Чимкент группа шеваларида кейин > кей, кьн формаларида бирикади: мальдън қутулғандьн кей, той қылабөрөдь.

- ганы (-гөнь, -көнь, -ганы, -қань) аффикси ёрдамида ҳам равишдош ясалиб, мақсад маъносини билдиради: ойға бийдөй сепкөнь кетьшкөн; тамнь сатқаньмөн қутьлмайды-ғу; көргөнь көзэ, атқань оқь йок; арно-туркьстан қанальнь қазғань кө:п пайда болды-ғу.

Равиш

Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларида равишлар ўз семантик ва грамматик белгилари жиҳатидан адабий тилдан кескин фарқ қилмайди. Шевада ҳам равишлар феълга боғланиб келиб, феъл билдирган ҳаракат-ҳолатнинг сажарилиш пайти, ўрни, мақсади ва ҳо-

лати каби маъноларни англатади: бур чалек//би: чалек су:тты қазанга авдарып йибаревурери:дим (Қрм.); қольға бий ченгал на:рын альп аш ортоқ ағынчы мөнәм атай, - дейдь (Қрб.); Шун-дын кейъи астынғы йахтын оғрынча елчы йибаремъз (Мнк.); и:не мёнён қудуқ қазғандей ташеъь (Чурн.); ертасъге алтыта бьзакъи мён бақып келемен, - дейдь (Сайр.); ей азьмынкъ деп селлей бе:ме айън арқасьда а:дам бар (Қзқ.).

Равишлар отларга боғланиб келганда эса, белгининг белгиси ёки ҳаракат-ҳолатнинг белгисини эмас, узи боғланиб келган от ёки сифатдан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг белгисини билдиради: кечегъ куннь қурбанъ босан боладь, бугунгъ куннь қувуб урсан боладь (Тулк.); қазыр ту:рь тьньш йумушқа қьрьб а:дь (Турк.); Ундын қьй пермелерге кетте-кетте сарайлар са:дь (Қрм.); қурь мёнъ айыпқа тақап йур (Турк.).

Тадқиқ қилинаётган шевалардаги бу хусусиятлари узбек адабий тили ва бошқа айрим узбек шевалари билан умумий томонлари. Шулар билан бирга барча шеванинг ўзининг специфик хусусиятларини билдирувчи қатор равиш туркумига оид сўзларнинг (бөрлық, жай, йаъдън, ту:шмдън, йенъне) маъжудлиги, ясаилиш модели бир хил бўлгани ҳолда, адабий тилда шу типда ясалмайдиган равишларнинг амел қилиши (мысқаллап, төменнеп, зо:рдн), равишларнинг ясаилишида кучли фонетик ҳодисаларнинг кьзага келиши, ҳар бир шева вакилининг ҳаёти, турмуши, яшаш шароити, муҳити билан боғли бўлган қатор равиш туркумига оид сўзларнинг ишлатилиши билан фарқланади. Ана шундай умумий ва хусусий ҳолатларни равишларнинг маъно турлари ҳақида гапирганда ўз урнида баён қилишга ҳаракат қиламиз.

Равишларнинг маънога кўра турлари

Равишлар шевада ҳам англатган маънолари, ҳаракат-ҳолатнинг белгисини кўрсатишдаги умумий хусусиятларига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

1. Ҳолат равиши. Иш-ҳаракатнинг қай тарада бежариллиши ва кьзага келиши маъносини билдиради: менъкъ икки аьғимни байлап йузтөнөн сал, - де:дь - менинг икки аьғимни боғлаб (қудуққа) бошим билан тушир (Қрб.); пала:нчанъ қи:зы йахшы, - деп оёлашамызде:ғи астынғы йахтын ағрынча елчы йибаремъз (Мнк.); улаққа көгөн йиъттер сьрден атты қойъп улаққа йешъеъь (Қрм.);

ахырын қапқағи чышып кетедь - секин, ихтиёт бул, қопқоғи туши кетади (Франг.); өз алдыға сөйләйдьген боп қаған - үзидан-үзи сүзлайдыган булиб (айниб) қолган (Сигн.); йолға чықьб урьб отьрб хаңға барадь - йулға чиқиб, шу йургенича, шу чопганича (тұхтамасдан/ хонға боради (Турк.); урьб йамаллашып отьрсө лап етъл өзь кьрьп қапть (Чимк.).

2. Урин равизи. Ҳаракат-ҳолатнинг юзага чиқиш, бажарилиш, йуналиш урнини билдиради: кызыл гул а:расында булбулын ба:ла-сы ба:р (Қзқ.); бьр затльгьн и:чьнде меньн йа:рым сымбатлык (Қрн.); кн:злы апасырайам йигит таман кейимьн дувайна қылып алдыға қойады (Мнх.); мене шунн көтерьп қашьға барьп отур (Қрб.); өй өзьмьнць деп сәллөйбе:ме өйьн арқасьда а:дам ба:р (Қзқ.); көтте қазан қақ ортада туредь (Турк.); тағамь баласы экөнсөң-ғу деп қайтадын көрьшть (Сигн.); унда босьн мунда босьн көп босьн (Чимк.).

3. Пайт равизи. Шевада ҳам пайт равишлари иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини (вақтини) билдиради: ертеньне, ертесьгә, бий чактьн, ҳәр куньсь, бьр заман, өнкөй, йаңь, йаңьдын, жаз кезьнде, шо гезде, бурнағи йыл, былтыр, йувуг арьда; өнкөй шу нақа қып йурөсөн - ҳәр доим шундай қилиб прөсан (Сайр.); бө-рьнинь бьзағьнинь азанда тавуп берөмен, дедь - ҳаммангни бузо-гингни эртага топиб берөман деди (Сайр.); паша есьдын ке:дьн бий чактьн есьгө калдь (Қрб.); ҳәр куньць чөлек-чөлек су:т әветьп берөри:дим (Қрм.); бьзөр бьр заман дем алайнуқ халь ва:бар (Қрм.); йаңьдын ешьтьн кьрьбьдьм (Турк.) каби.

Мақсад равизи. Бу турдағи равишлар адабий тилдағидек са-ноқли сүзлар доирөсида булиб, ҳаракатнинг бажарилиш мақсади, нима бажарилишини билдиради: атайдын сөнь көрсьн деб әккөбь-дьм (Турк.); кельн көргөнь көгөн адам қуры калөдьмь (Сигн.); сағ алмаққа кетьбьдь - соғ турпоқ олиш учун кетувди каби.

Равиш ясадиши

Аффиксация. - ча(-чө, -ча) аффикси шевада ўзак-негизнинг қаттиқ-юмшоқлиғига қараб - чө, ча шаклида бириқиб, от, сифат ва олмошлардан равиш ясайди. Шевада ҳам ҳәр бир сүз туркуми-дан систематик тарзда равишлар ясай олмайди: устьмгө бьр арты ча чапан кийгенць йоқ (Турк.); бьйьл былтырғича бөмадь-ғу

Чурн./; сөңге ағалы кылыш мөңчө болөр /Чимк./; ыккы айча бол қалды хат көмөй турьпты /Тулк./.

- сига//-ига. Бу аффикс орқали ясалған равишлар ұзақдан англашилған йүсинда, тартибда бажарилишини билдиради. Урганилаётган шеваларда мазкур аффиксининг ишлатилиш даражеси ва ұзақларга бирикиш усули бир хил бұлиб -сыга, -нга формасида ҳам талаффуз этилади: майда-чуйда қыб отырмай көтерөсьге сатвера қалдым /Чимк./; бугун сахат иккиге Мөккөмбайекөнькьге йапшасьге /Тулк./; төңкөйем кушты нөрсөйөң-ғу, қарағайларнь қатарасьга йықып кетөберөдекөң-ғу азамат /Турк./; бьр айдын кейзи куньге беш қалахтын йемьнь ьльп ту:нде таңаштьрып қойады /Мнк./

- часига /-часьге, -часыга/. Бу аффикс адабий тилдагилек, шахс отларига қушилиб, ҳаракат-қолатнинг асосдан англашилған усул билән бажарилишини билдирувчи равиш ясайди: ҳазыр йаңычасыга өке дей берөды /Турк./; өркөхчасьге кийиньбөб йүрөдекөн /Мнк./; өскьчасьге бьзөрийөем көзьмьз өтмөй қалды өнды /Чимк./.

- лаб /-лаб, -лаб/ аффикси өрдамида отлардан миқдор, вақт маъносини билдирувчи сўзлардан равиш ясалади: шу көйдегендын йа:злаб чьллегөчө йатөды /Мнк./; он кунөб йол йүрөды /арн./; душменнөрь көп қувдалап қоймаөатыр - душманлари күп кавлаштириб /чиқиштирмай/ қуймаөати /Сигн./; Туркьстамман сувнаьғың арасьга мөшьнө ғьрьллап қөтнийды /Турк./: көби вақт билдирувчи сўзларга қушилиб ясалған равишлар ҳаракатни ұзақдан англашилған вақтда, шу вақт давомида бажарилишини билдиради.

- лаб аффикси миқдор, ўлчов билдирадиген сўзлар билән қушилиб, равиш ясалғанда ұзақдан англашилған маънода, шундай йўл билән бажарилишини билдиради: Мөңкөтте алма көпе бақырлап сатады /Турк./; өшьттым бьрақ қазымаөаб отьрмадыт/Сигн./; өскь көрчүшкө ба:зарда йоқарьлаб барьп тоқтайды /Иқон/ көби.

- дай, -дек /-дей, -дай, -дақ, -дағ-, дөт/ аффикси от ва сифатларга қушилиб равиш ясайди. Адабий тилда дай, -дек аффикси ўхшөтиш, муқоьса, таққослаш маъносини англөтганлиги сабабли равиш ясовчи деб қаралмайди. Лекин шевада ўхшөтиш таққослашдан ташқери - дай, -дек аффикслари өрдамида ясалған равишлар от ва сифатларга боғланиб келиб, улар англөтган ҳаракат-қолатнинг белгисини билдиради: пшөның қы:зы шундақ чыраьмьғөкөн, бьр көрөрь мьң тьлла өкөн /арб./; қарап барьясса шундай аркынн,

бойда батқан экен /Крм./; бөлөдөй шамал барөкөң-гү - туппа тузик, ажабтугул шамоли бор экан-ку /Сигн./; барьдөн менькь айдай - ҳаммасидан меники чиройли маъносиде; айдақ отьрьпсь-лөрми /Крм./; бу:ғдайың вахшъ де:қан менә пундай екадь /Мнк./.

- лай, - (и/н аффикслари орқали ҳам равишлар ясалади. Лекин - лай аффикси адабий тилдагидек търхлей, хамлай, путунлей каби сўзларга қўшилиб равишлар ясалганидек, адабий тилда кўмакчилик конструкция орқали ифодаланувчи киш, ёз, куз каби сўзларга ҳам қўшилиб равишлар ясаиди: вазлай егерет қъладь; тапқаннь қышлай йеп чъкадь; кузлей йетөхлеп баққан.

Композиция. Равишларнинг композицион усули билан қўшма равишларнинг ясалishi, маълум фонетик фарқларни ҳисобга олмганда адабий тилдагидан тубдан фарқ қилмайди: бейк-бейк тепеде куш олтьрар... /Иқон/; ькксь ьккь бурушқа отуруп андыга бий-бий тебақтың на:рын ап отурған экөн /Крб./; ьър чөлөк - ьър чөлөк су:тнь қезанга авдарып йибөрөвүр:дим /Крм./; хөр куньсь чөлөк-чөлөк су:т берөридьм /дзқ./ каби.

Равишларда даража. Урганилаётган шеваларда равишларнинг даражалари: белгининг озаитирма /кучсия/ даражаси -рақ// -рах// -рағ, -рег// -рек аффикси орқали ифодаланadi /тезрак, азрақ/; маънони, белгини кучайтириш адабий тилдагидек равишларни такрорий ишлатиш орқали ясалади: кунден-кун, сашьн-айақ, кече-кундүз каби.

Кўмакчи

Бол келишиктаги сўзлар /бөъзен қаратқич келишигидаги олмошлар/ билан қўлланадиган кўмакчилар.

Канубий дозоғистондаги ўзбек шеваларида ҳам кўмакчиларнинг мустақил маъносини йўқотган: сьлен, учун, сөрь, қадар, чъқар каби сўзлар, ҳамда шевада мустақил маъносини сақлаган ичида, бошқа, таман, сөрь, нөрь сўзлар кириб, гапда восита, мақсад, сабаб, вақт, макон каби маъноларни ифодалаш учун қўлланади. Мазкур хусусиятларига кўра шева адабий тил билан умумийликка эга бўлса, адабий тилда ишлатиладиган: оша, ичра, доир, асосан, бинсон, мувофиқ, янгилик каби кўмакчиларнинг шева учун хarakterли бўлмаганлиги, айримларнинг эса /сарг, буён, қадар/ худда сийрак ишлатилиши билан фарқли. Иккинчи томондан, шевада иш-

тилдагиган қатор, яна, яқ каби кўмакчиларнинг адабий тил учун характерли эмаслиги билан ажралиб туради.

Билан /бълән, мънән, -мән, -мәм/ кўмакчиси адабий тилдагидек ўзи билан боғланиб келган сўзлар билан қуйидаги маъноларни англатади. Шуниси характерлики, урганилаётган шевалардаги кўмакчиларнинг ишлатилиши, англатган маъноларида ва фонетик хусусиятларида деярли фарқ йўқ.

1. Биргалик, ҳамкорлик маъноларини англатади: кәмбахал ха:тунь бълән хайр-хош қип йонедь /қзқ./; кетъдегъ па:шесъ өз қошуннаръ бълән кәгунчәй явнъ қйратып ташлайды /Қрб./; сән мөммен бәрсаммы, - дейды /Сигн./; энав адам баласъ мънән бйлақа келатъ /Турк./.

2. Қурол, восита маъносини ифодалайди: ка:нъм бълән бәргъмнъ қоғърдъләр, ка:нъм бълән бәргъма тоймага соң /Иқон/; бий четте бәтен бий ат турғанекән, та:ш бълән урса жъбәннайды /қзқ./; ъ:не мънән қудуқ қазғандай тапады /Сигн./; қайчъ мънән қйып аламыз, - дийды /Турк./.

Ҳаракат воситаси бўлган предмет маъносини билдиради: шундай қип султанныя пайъз мънән йолға чъхтъқ /Иқон/; эксъ тавга епәх мънән чъқмасәң йетәмайсан /Турк./. Шунингдек, билан кўмакчиси орқали ҳаракатнинг йўналиш томони, сатҳ маъноси англашилади: зе:вәжен атландъ кеттъ са:й бълән, кә:льда чи:ннъ пийа:ла май бълән /Қрб./; ан кийик келәр-кетәр и:зъ бълән, анасъ мәслә:т қълар қъ:ззъ бълән /Иқон/; бәсмәчъләр қорқаб кәпләгъмъзвъ кәрп сәй бълән тәгга қарай қачъштъ /Чимк./.

3. Ҳаракат номлари билан биргә келиб, бир ҳаракат кетидан иккинчисининг тез, шу пайтда бошланишини билдиради: бъзәр бәрышмъз бълән въахтън қудаларам бър топ боп кеп қалды /Чимк./; бәршъң бълән едъръсннъ ейтъп хат сәл /Турк./; ақ әффиксини олса, ҳаракат яна ҳам тезлашди: экәснъ коршъ бъләнақ өзннъ тәшәлдъ.

4. Пайт, вақт маъносини билдирувчи сўзлар билан келганда ўзакдан англашилган маънони билдиради: әртесъ кунъ бълән йуруп ту:нде бир ше:рнъ четъге бәрп йетълтъ /Қрб./; хәр кунъ в:занъмән кәп чақърп турады /Қрм./; баллар йалғыз тунъмән отърп чъқъшптъ /Чимк./.

5. Иш-ҳаракатнинг содир бўлишидаги ҳолат маъносини билди-

ради: тойъң топырмънен балларымгайам қарамаппаң-ғу (Турк./; ышкыльгъйем курсън мейманларнь тос-топалам мънен зорға йенет-тък (Чимк./).

6. Мақсад маъносини билдиради: ба:зарға би:р търъльк мен кельбъ:льм пьтмелъ (Қзк./; ни: махсат бълэн йургем босаң шул махсальна йет (Қрн./). каби.

Учун кўмакчи и. шевада ҳам англатган маъноларига кўра аде-бий тилге мос келади. Учун кўмакчисининг шевалар аро ишлатилиш даражаси бир хил эмас. Чимкент группа қорлуқ тип шеваларида учун, -чун, -чън шаклларида ишлатилади, Туркистон группа шевалари ва ўғуз лаҳжаларида учун, -чун, -чън формалари билан бирга сабаб ва мақсад маъноларини англатиш учун кўмакчи боғланиб келадиган сўзларга келишиқ қўшимчаси ёки +мақ+ эгалиқ қўшимчалари қўшилиб ишлатилади ва қуйидаги маъноларни англатади:

1. Мақсад маъносини. Бунда шевада ҳам учун кўмакчиси от, сифат, олмош ва ҳаракат номи ҳамда - син, - лик аффикслари билан тутаган сўзларга қўшилади: қаръғаньмда сөнъ и:шъң учун бър барғаньдън төрт бәрдьм-ғу (Турк./; саръғала кийгөнъм сөрпе учун саръғайъб отъргәнъм йо: учун йигъткә а:зар бәръб ни:ғъла-

съз,

търъльгъ сьз вапа:дар йа:р
учун (Қзк./.

Шунд алоҳидъ таъкидлаш керакки, шевада мақсад маъносини англатишда учун кўмакчиси урнида кўпроқ жўналиш келишиги -га деб, ёрдамчи сўз орқали ифодаланнади: тойға деб йигған тергөнъмъ ҳеммәсә сәнлъхтәйль. Шунингдек, - син аффиксли сўзларга деб ёрдамчиси қўшилиши орқали: болларьмънъ көзъ төрт бөмәсән деб, уйде ҳарәжатънъ узмәймән.

Ўғуз группа шеваларида учун кўмакчиси урнида мақсад маъносини англатиш учун кўмакчи боғланиб келадиган от, сифат ва ҳаракат номини билдирувчи сўзларга мақ + жўналиш келишиги -га қўшимчасини қўшиш орқали англатилади: илматаға көзәнъ көрсәт-мәккә кеттъ; тандыр қақмаққа сағаладәкән - Тандир ясәш-солиш учун соғ (турпоқ/ олар экан (Турк./; ер йигътъң мьнгән атъ аладъ/у, варащукқа йал-қуйруғън таралъ - ярашсин учун маъно-силә (Қрн./; алдар кәсаләр қы:знь көрмәк учун қойнь търъкләй

қанараға асып қойды /Қрб./ . Бизнингча учун кұмакчиси урнида - ман+ға аффиксларининг ишлатилиши ман+ғада мақсад маъносининг мажбуулиги билан изоҳланади. Иккинчидан, учун формаси китобий бўлиб, мақсад маъносини англатишда у кенг тарқалмаган.

2. Сабаб маъносини: сөнъч учън за:р олдым, көчө көйде ха:р олдым /Иқон/; ылгөр бу нәрсәләр боған емәсқу, шунъччун дараш кө деймәс /Турк./; сар боғанъчун а:дамнаръң арасъде көрәлетте /Қрб./; Шунингдек, шевада сабаб маъносини англатиш учун кұмакчиси урнида - лик+и аффиксини олған сўзларга чиқиш келишиги кұшимчаси - дин кўрсаткичини қушиш орқали ифодалаш умумий ҳо:дисә: мәнъки: әлмәд йахш баққанлиғымдын /Қрм./; аччъққан қойларънъң арқалығдын ба:зарда хешкым сұрамалъ /Турк./; қорққанъдъң сәндургөн нәрсәләрънъ йашуруп хеш күмге ъндәмәптъ /Қрм./; шулықтын мән улаларъң әйләрге бармай кеткәммән /Иқон/.

3. Аташ маъносини: балам, бъзъң әзъмъзъң тавға ташқа урьбетқанъмъз бәр сән учун-ғу /Турк./; тойъң учун бър бордақ бақып отърәптәз /Тулк./.

4. Эвас маъносини: әймъзге бърнчъ рет кельшъ кәйнъ учун алдыға кийимнък қойәмъз /Турк./; қъз сорәп көгәнччун ҳәйдеп сәмайдъ-йу /Тулк./.

Урғанлаётган шевада сари, сайин кұмакчилари дифференсация қилинмайди. Ундан ташқари сари кұмакчиси тәмон йўналиш маъносини англатганда умуман ишлатилмайди; а/ вақт билдирувчи сўзлар билан келиб, икки иш-ҳаракатнинг бир йўла содир бўлиши ҳамда дөвомийлик маъносини билдиради: әперәссә қъламъз дегән кунъ йақъллашйатқан сайъ бөзәвта бөб ухламайаттъ /Турк./; ъндәмәсәңз баргән сайъ тепегъзге чъқып кетйөттъ /Тулк./.

Орқали кұмакчиси шевада ҳам иш-ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган предмет ва ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган урин маъносини англатади: атәсъ авруп йатқанда зо:рға дохтур арқалъ чахъртб алдыққу әрмийәдъң /Турк./; алдыңғларъ хәштәмә:мәс кельнгъ қъған ишъ арқалъ кеттъ /Чимк./; Дөвбуваге еръсүв арқали барсәйм, кәлтә машат арқали барсәйм боләдъ /Тулк./; қаравлахтын тулкъбашъға чәштәпә арқали барған йақъң-ғу /Қрб./.

Қоғли кұмакчиси шевада чәхль шәклида ишлатилиб, предметнинг сон, миқдор жиҳәтдан ноаниқ, чәма маъносини билдиради: шу аштъ уш күнгәчә берәдъ, отто:з чәхль кейим берәдъ /Мнк./; ма-

нав айъъзгөйм йигърма-йигърма беш чахль а:дам кетъп қаладь /Турк./; Бу кумақчи чама маъносини билдиргәнде ундан ортиқ сонларга қушилади.

Булича//буйинча кумақчиси шевада бойъча, бойнча каби вариантларыга эга булиб: а/ мослик, муган осиблик маъносини билдиради: хев, кечөгъ айтқан сөзън бойнча сән қълъвун керөгъидь-гу /Турк./; шу кеткен бойъча қайтъп ке:медь /Мнк./; б/ чегаралаш маъносини англатади: адмата бойъча тәртақ уй бәрәкән /Турк./; бутун қъшлақ бойича адам тапълмәй қалдь-йу йуварьшкә /Тулк./; байларга йъл бойъча тохсан сомга йурдух /Сайр./; мөлкәләр йугурушкәм бойъча чыкъть /Қрб./.

Буи шевасидә ҳам бу кумақчи вақт билдирувчи сүзлар билан келиб, давомийлик, бөъзан макон маъносини англатади. Шевалараро ишлатилиши ва англатган маъноларида фарқ йуқ. Бу хусусияти билан у адабий тилга мос келади: падачьге охшан азанда кетъм кум бойъ ешьма-ешъх йуредь /Тулк./; йаз бойъ сәккълләп отъп қъште отьредь авзънь ачъп /Сигн./; Шуни эслатиш лозимки, шевада қисқа вақт /кун, тун/ маъносини билдирувчи сүзларга қушилиб давомийлик маъноси англатилгәнде бойъ кумақчиси ишлатилади. Бир бутун фәсл ва йилни билдирадиган сүзлар орқали мазкур маъно англаштирилмақчи бұлса - лай /қъшлай, йазлай, кузлай/ аффикси орқали ифодаланиши умумий ходиса.

Чамаси, ҳақида, тугърисидә кумақчилари ҳам адабий тилдагидек: тахмин үлчов маъноси, кейингилари эса фикр ёки нутқ қаратилгән предмет маъносини англатади. Уларнинг ишлатилиш даражаси, хатто фонетик фарқи ҳам сезиларли эмас, бирдек: беш гектәр чамась йер қалдь ҳәйдәләдьган; сән торъндә гәп кессә қулогънь дьң қып туредь.

Сабабли, туйфәли, оша, қаби, янглик кумақчилари шева учун характерли бұлмай, сийрак бұлса-да қушиқ, лапар, эртақларда учрәб туради. Лекин оддий муомалада деярли ишлатилмайди.

Жүналиш келишигедәги сүзлар билан қўлланадигән кумақчилар.

Томон кумақчиси шевада ҳам макон ва пайт муносабәтини билдириб: а/ йуналиш маъносини билдиради: ундың кейън қн:з таман йигит таманнь чакырадь /Мнк./; Шуниси характерлики, адабий тилдә кумақчи сүз үзи боғланиб келәтгән сүзни жүналиш келишиги формасидә келишәни тәләб қилади, хатто белгисиз жүналиш келиши-

тиллаги сўзлар билан келганда ҳам уни тиклаш осон бўлади: уйга томон, карим томон – каримга томон. Шевада аксинча, жўналиш келишиги қўшимчаси етакчи сўзга эмас, кўмакчи сўзга қўшилади. Кўмакчи сўз етакчи сўзнинг маълум келишда келишини талаб қилмай, етакчи сўз кўмакчининг жўналиш келишигида келишини талаб қилади: Йоллашөкөммү хазыр хърман таманга кеттэ /Тулк./; савух йеп қоган экән аяагынь пешке таманга узатъб отьрдэ /Турк./; қааха барьшьнь билмөй биз таманга қарай йурдэ /Мнк./.

Фикримизча, менга томон, уйга томон типда бириктиб йўналиш маъноси англатилганда субъектнинг объект томонга бўлган йўналишида логик жиҳатдан ҳаракатда, объектга қарши ҳаракат бордир. Қиёсланг: Каримга томон юр – Каримга қаршй юр. Шевалардагидек көрм таманга йур – дейилганда эса ҳаракат субъектдан объект томон қаршиликсиз, тусиқсиз бўлаётгандек туюлади. Шу боисдан бўлса керак, жўналиш келишиги қўшимчаси шевада етакчи сўзга эмас, кўмакчига қўшилиб талаффуз этилади; б/ пайт билдирувчи сўзлар билан бирга келиб, тахминий вақтни билдиради: қеле: кешке томон қойньма къръб йатасълар /Уранг./. сәет он-ом-бърларга таман келедь /Иқон/; эзанга таман гаплат босноб уйхтап қаган өкөммөн /Турк./. Юқоридаги фактлардан кўринишича, пайт маъносини билдирувчи сўзлар билан келганда адабий тилдагидек жўналиш келишиги қўшимчаси етакчи сўзга қўшилиб ишлатилади. Бу типда бириктишда объект билан субъект орасида ҳаракатда логик қаршилиқ йўқ, балки унинг давомидек уланиб кетадиган, шундан кейин давом этадиган ҳаракатдек туюлади: кешке таман – кечдан кейин, кеч булгандан кейин бўладиган ҳаракат.

Ўғуз гурппи шеваларида томон кўмакчисининг синоними сифатида тараф кўмакчиси параллел ишлатилаверади: қи:э тәрөпгын би: а:дам, йигит тәрөптүн би: а:дам сөллөшөдэ /Мнк./.

Ўрганилаётган шеваларда адабий тилда ишлатилувчи қадар, до-вур кўмакчилари ишлатилмайди. Шевада улар англатган маъно вази-фаси гөчө, гаҷа, гөчөй, гаҷай, чөй /чөйгын/, -дөйин, чийин кўмакчилари ёрдамида билдирилади: атмыш йылга дөйгьн көтөрөптэ /Турк./; бөш-алтэ күнгө жөйгын көрмгьмй йурдэ; сазергачийин сары келөмөн /Сигн./; кентаугага сарып келдөм /Крч./; йеттэ йашардын йетмьш йашаргачөйин йуртыга то:й бөдэ /Крб./; тамань тойгьчай йөсөл кешкөчөй аш қаласан /Қзқ./.

Күра кумакчиси куйидаги маъноларни англатади: I. Сабаб маъносини: гувахларнь айтышга көрө ейп өзъдэймуш-у /Тулк./; досларь қойышманть-гу шуларь сурану:га көрө барган экән /Тулк./;

2. Айириб, таъкидлаб курсатиш маъносини: йуз адамь тусьнъ сългендөн көрө, бър адамь ьсмынь был, - дийдъ /Турк./; съравларга кулгендън көрө, өзънъ эйбънъ йап /Мнк./.

3. Қиёслап, солиштириш маъносини: қышкъне босайем апасыга көрө тькрақ бопть /Тулк./;

Шевада күра кумакчиси ўрнида қараганда кумакчиси кўпроқ ишлатилади. Айниқса, айириб кўрсатиш, қиёслап, чоғиштириш маъноларини англатиш керак булганда: етувьнъге қараганда жә: көп-қу йазобалайда /Сигн./; қуданъ өккөгөн қойъ өзъмьсске қараганда кәттәйөкән /Мнк./;

Яраша кумакчиси тенг, баробар, лойиқ маъноларини англатади: ҳәр қъм ьшлөгәнъге йәрәше эмбөк аладь /Тулк./; қълмьшьга йараша жә:засынь алатта, ньхамьс эндъ /Мнк./.

қарата кумакчиси иш-ҳаракат йўналган предмет, шахс, жой, тмон маъносини англатиб, шевада кенг ишлатилади: Мөккәмбейөкөмөм йашләрге қарата көп несөхәт қълардъ; маллар жаньмайге қарата өрьпть /Тулк./; доир, асосан, биноан, муьсофиқ каби кумакчилар шева учун характерли эмас.

Чиқиш келишигидаги сўзлар билан қўлланадиган

к ў м а к ч и л а р

Сўнг кумакчисининг шевада соң, сун, сьн, сьн фонетик вариантлари бўлиб, иш-ҳаракатнинг тугалланиши билан боғлиқ булган вақт муносабатини билдиради: чарлардън кәгендън соң өзъ аралашип хьзметънь қьб йурөберөдъ /Сигн./; уш-төр кундън соң булар ройхатқа алынсын деб хабар кепть /Турк./; бошатыб йибөргендън сун мән қайттъм /Қрч./; қайтып кәегенсьн сийирнь қайтыб бермәс бо:дъ /Сигн./; қазар өткәнсун келдъ /Ўранг./.

У, бу, шу кўрсатиш оломшлари билан бирга келгандә, бир иш-ҳаракат тугагандан сўнг, иккинчисининг содир бўлишини билдиради: унъ соң қьлаш тәққан бий йасауул устыга көп қапть /Қрб./; унны соң қь:знъ алып абарага миндурөдъ /Мнк./.

Кейин кумакчиси иш-ҳаракатнинг тугалланиши билан боғлиқ

булган вақт /пайт/ маъносини билдириб, сунг кўмакчисининг синоними булиб ҳам кела олади. Шевада мазкур кўмакчининг кеън, -кый, -кей, -көй, көйъ, -кь вариантлари мавжуд булиб, нутқ процессида, бирон қонунга мослашган ҳолда ишлатилмай, аралаш ишлатилмаверилади: Төшкөнгө ашпаргандың көйън ыссық-соуқ оған /Қзқ./; ҳавль бомағандың көй бөмейдъ /Турк./; қишөң сағаңдың орныдың қымъллаймай қасын, -лейдъ /Турк./; қөмме йақнь тутун басъп көткөндъ көйъ... шыпта гөвхөр йарқарат туруптъ, -лейдъ /Мнқ./; уларныңкө көмбөхалың тундыгъдө йөттъ қарахчъ андып тургөнөкө /Қзқ./.

Бошқа кўмакчиси мустаснолик ва айириб, таъкидлаб кўрсатиш маъноларини англатади: Көлхөздө чарвачълыхтын башқа хештме йоқ /Қрч./; бағ-бағ дейсөн беш-олтъ түп алмақдың башқа хештдъ йоқку /Мнқ./; мөндъм башқа кьмьн бар сөнь /Тулк./.

Ташқари адабий тилдагилек, бошқа кўмакчисининг синоними булиб, англатган маънони англатади. Буларнинг ишлатилиш даражаси ҳам турлича. Шевада ташқари кўмакчисига нисбатан бошқа кўмакчиси кўпроқ ишлатилади: ундың ташқаръ йөнө чөнчөгънь йөм толъьрваптъ /Тулк./.

Бери кўмакчиси пайт маъносини англатиб, ҳаракатнинг бошланиши билан боғлиқ булган маълум пайт оралиғи маъносини билдиради: қарыннарың ашқандыр ертөдъм беръ /Қрч./; шунды бе:рь къзыл қишлахта турамыс /Қзқ./; кечөдъм беръ арқамдың қамайды өберөсмъ, - деп /Тулк./. Шуниси характерлики, Мәнкент қишлоқ шеvasида шу маънода бери кўмакчиси ўрнида унинг синоними сифатида нари кўмакчиси ишлатилиб, адабий тилдаги нари /ийглашдан нарига ўтмади маъносида эмас/ кўмакчисидан фарқланади: азөндън нарь жаныммъ қойғайвоқ өшперөсмъ? деп; байадың нарь йиглаб отъ-рыптъ.

Бери кўмакчиси ишлатилганда ҳаракат бошлангиле билан боғли булган оралиқ пайт маъноси, ҳаракат бошлангандан бу ёққа сўзловчи кўзда тутылади. Нари кўмакчиси ишлатилганда ҳаракат бошлангандан нари у томонга сўзловчидан ҳаракатнинг бошланиш вақтигаче булган пайт, вақт маъноси кўзда тутылади. Шевада бери кўмакчиси ўрнида айниқса, узокроқ вақт назарда тутилганда бақа, баққа /« бу ёқте/ кўмакчиси ишлатилади: манав өгайным қанча күндың баққа бе:таб и:дъ /Қрч./; көгөдъдън баққа өккь

папъръс чехтѣм /Чурн./.

Бурун кўмакчиси адабий тилдагидек фақат ўтган замонда содир бўлган маънонигина англатиб қолмай, боғланиб келган феъл замони билан боғли. умумий замон, ҳозирги-келаси замон маъноларини ҳам англатади: кеч болдъ дегунче ҳаммадѣн бурун баръп келеватьге йатваладъ /Тулк./; ҳейт десен ит йугурер, ьттѣм бурун қъз йугурер /Чимк./.

Илгари кўмакчиси ўргәнклаётган шеваларда деярли ишлатил-майди. Унинг англатган маъно ва вазифаларини олдин кўмакчиси бажаради: тойдын алдѣн нағара қажма /Мақол/; сандѣн алдѣн ешьтвағанмъз /Чимк./; пулънъ берместѣн алдѣн устьге къйваптѣ.

Бошлаб кўмакчиси иш-ҳаракат ёки ҳодисанинг содир бўлиш-даги бошланш вақтини билдиради: ерте азандѣн башлап пъчен ораққа चुшемъз /Тулк./; май айдѣн башлап бедене келедъ /Турк./.

Кўмакчи отлар

Адабий тилда бўлганидек, Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларида ҳам мустақил маъносини сақлаган қатор сўзлар кўмакчилар вазифасида келиб, турли муносабатларни билдиради.

Ост. Бу кўмакчи жўналиш келишиги формасида келиб, иш-ҳаракатни бирор предметнинг тағига, остига йўналишини билдиради: эпсәттәрәдәннъ оғлъ Мърадълнъ қызннъ көз астыге аб йургән әкән-дә /Тулк./; йавун би:р қуубо бе:оль чъшқаннъ и:нъ мъң теңге боп барлиғъмъз қайрағачън астыга туръба:дуқ /Қрн./; Шу-нингдѣк, ўрин келишиги формасида келиб, иш-ҳаракатни бирор предметнинг тағида, пастки қисмида бўлганини билдиради: йер астыде ьлан қимъллесе ьлледъ /Тулк./; бекәрге келтәк астыде қап кетесән /Турк./.

Уст кўмакчиси жўналиш келишиги формасида келиб, қуйидаги маъноларни англатади: а/ иш-ҳаракатни бирор предмет устига йўналганлигини билдиради: идштәгъ әсәл устыге май саварьптѣ /Тулк./; ьргъннъ устыге чъқп қақп берсәнчъ укеләрннге /Чимк./; ьърав ььлән сәлләшп отьрган әкән устыге әдәсъ кәп қаптѣ-ғу /Турк./; б/ бирор иш-ҳаракат устига бошқа қўшимча ҳаракатнинг содир бўлишини билдиради: әлгәннъ устыге қонущьдәм чъхъ сәлләп-сәлләп кетъптѣ /Турк./. Ўрин-пайт келишиги формасида

келиб, иш-ҳаракатнинг бирор предмет устиде содир бўлишини билдиради: йонушқан устѣде йатѣп қаған экен (Тулк.);

Олд кўмакчиси жўналиш келишиги формасида келиб, иш-ҳаракатнинг бирор предметнинг олдинги қисмига йўналтирилганини билдиради: шу йусуѣн алдѣга бѣр бераман (Турк.); самаварнѣ алдѣга бардуқ гѣрамапон чѣлбѣштѣ (Саир.); алдар кѣ:селѣрѣн андѣга барѣп (Қрб.).

Урин-пайт келишиги қўшимчасини олиб а/ иш-ҳаракатни бирор предметнинг олдида содир бўлганлигини билдиради: ѣскалатѣ алдѣде кѣрдѣм (Сигн.); ѣшѣкѣн андѣда пайлап турганекен (Қрб.); мѣшѣнем и:шханамнѣ алдѣда қальѣѣдѣ (Мнк.); б/ иш-ҳаракатни бирор шахс олдида содир бўлишини билдиради: парторѣгѣн алдѣде кѣрдѣм (Сигн.); улларѣн алдѣде чеккѣ-чуккѣ гѣшѣрѣѣѣ бѣмейдѣ (Турк.).

Чиқиш келишиги формасида келиб: а/ иш-ҳаракатни бирор предмет олдида ёки олдинги қисмидан йўналганини билдиради: ѣскѣрдѣгѣ баласѣнѣ алдѣден бѣр бала кетѣн экен (Тулк.); ѣдетѣ курсѣн еденнѣ ѣзѣнѣ алдѣ қалып бѣравнѣ алдѣдан алиб йейдѣ (Чимк.).

Орқа кўмакчиси жўналиш келишигида келиб, иш-ҳаракатнинг бирор предметнинг орқасига, қарама-қарши томонга йўналишини билдиради: уйнѣ арқасѣгѣ ѣтѣѣ бекѣнѣгенекен (Тулк.); ѣшқапѣн орқасѣга чѣшѣп кеткѣн (Иқон).

Урин-пайт келишиги формасида келганда, иш-ҳаракатнинг бирор предмет орқасида содир бўлишини билдиради: бѣр бѣзѣк пахсанѣ арқасида туйе чѣкѣѣ йатѣптѣ (Мнк.); ѣй ѣзѣмѣнѣкѣ деп сѣллейсе:мѣ, ѣйѣн арқасида а:дам бар (Қзк.); қалаверсе баланѣ арқасида йатѣптѣз (Ерг.).

Чиқиш келишигидаги бу кўмакчи: а/ иш-ҳаракатнинг бирор предметнинг орқасидан, орқа томонидан йўналганлигини билдиради: ѣшѣгѣн арқасидан моралап турганнѣ пайхѣп қаптѣ (Иқон); уруш вахтѣде пайѣзѣн арқасида йылаб-йылап қалардѣк (Турк.).

Ён кўмакчиси Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларининг Чимкент гурӯпа қорлуқ тип лаҳжасида иш-ҳаракатнинг бирор предмет томон йўналтирилганлигини билдириш учун ишлатилади: аралаб йурѣб ағасѣнѣ йанѣга барѣп ѣтѣрдѣ (Чимк.). Шунингдек, ён кўмакчиси синоним сифатида олд кўмакчиси ҳам ишлатилaveraди:

өзүммь алдымге кеб отьрақа /Тулк./.

Туркистон группа қипчоқ қамла Чимкент группа ұғуз шеваларида иш-қаракатнинг бирор предмет ёнига йуналтирилиши маъносини қош кўмакчиси орқали ифодаляйди: ба:и менъң қашыма кесу, - дедъ - бой менинг ёнимга//олдимга келсин, - деди /Қрб./;
перпекемъ қашға баръб отьрдъ /Турк./.

Ўрин-пайт келишиги билан келиб, иш-қаракатнинг бирор предмет ёнида содир булаётганлигини билдиради: ба:р қа:шьда ёо:ғын сә:зъ на:ма:қул /Иқон/; бий қы:з чықып тамни қашыда чечънь йу:п отьрдъ /Қрб./ ~ бър қыз чықып тамни йаньда//алдыда чечънь йуууб отьрдъ /Чимк./; кә:менъ қашымда отьр /Турк./ ~ ке менъ йаньмде отьр /Чимк./.

Чықиш келишиги формасида келиб, иш-қаракатнинг бир предметнинг ёнидан йуналганлигини билдиради: кеш босә кеннайъмь қашды чъмайсыз /Турк./ ~ кеш боса кеннайъмь алдыдън//йаньдън чъмайсыз /Чимк./.

Ич кўмакчиси жўналиш келишиги қўшимчасини олганда, иш-қаракатнинг бирор предмет ичиге йуналганлигини билдиради. Ұғуз группа шеваларида и:ч, қорлуқ қипчоқ тип шеваларида ич шаклида талаффуз этилади: бе:генәсәб отьрмай адамнъ и:чъге кърп кетедъ /Иқон/; маллар иланъп сарайнъ ычъге кърп турдъ /Тулк./

Ўрин-пайт келишиги формасида келиб, иш-қаракатни бирор предметнинг ичиде содир булишини билдиради: кәммәсаләръң йигирме тәрт сәет ычънде жайнъ бошетъб қойәсәзләр, - дептъ /Турк./; сә: затльғын и:чънде менън йа:рым сымбатлық /Қрн./; дуйиан /«дунёнт/ палан са:йън и:чъде гәрда қизләнгән турьптъ, - дедъ /Қақ./.

Томон кўмакчиси англатган маънони ифода лашда ҳам Ханубий Қозогистон ўзбек шевалари экики группага булинади: Туркистон группа қорлуқ-қипчоқ ва ўғуз шеваларида иш-қаракатнинг бирор томонга йуналганлигини англатиш учун томон кўмакчиси ўрнида, унинг синоними сифатида йақ кўмакчиси ишлатилади: қыз йағын адамларъ сорийдъ /Турк./; онйа:ғъмьзда ейәлләр ләгъръ, соң йағъмьзда еркәкләр ләгъръ /Қрн./; аввал сәз йақа кърп, кейин базар ивләйсән-ғу /Сигн./.

Чимкент группа шеваларида томон ва йақ кўмакчилари параллел ишлатилавереди: уләр пәкәт йахтән кетән /Ерг./; қуда йах-

тѳн//тамандѳн кѳмлѳр келѳрѳкѳн (Тулк./.(Жуналиш келишигидати сѳзлѳр билѳн келадиган кѳмакчиларга қаранг).

Урта кѳмакчиси жѳналиш келишиги формасида келиб, иш-ҳаракатнинг бирор предметнинг орасига, уртасига йѳналишини билдиради: қавун пальзѳдѳн ортасѳга бѳр чоққайма чѳйлѳ қѳбаб отѳрган ѳкѳн (Қрч./; ѳѳйѳбѳччѳ бѳлѳн адлар кѳ:сѳ иккѳсѳнѳн ортасѳга ѳий тѳбақ на:рѳн қойѳб ѳзѳннѳр йийѳннѳр, - дептѳ (Қрб./).

Урин-пайт келишиги формасида келганда а/ иш-ҳаракатнинг бирор предмет ѳки икки предмет орасида содир бѳлгѳнини билдиради: йомушқѳнѳ ортасѳда торѳнѳ йѳйѳб отѳрганѳнѳ кѳрѳптѳ-ғу (Турк./; Тулкѳваштата бѳлѳн ғорѳз тепѳнѳ ортасѳда бузѳльпѳт (Тулк./. б/ иш-ҳаракатни маълѳм вақт уртасида, орасида содир бѳлгѳнини билдиради: ту:н ортасида кѳрѳп кѳсѳ қорѳп қапшѳз тѳншѳткѳм, деб (Турк./; в/ иш-ҳаракатни одамлар ѳки бирон муҳит оралиғида содир бѳлгѳнини билдиради: қарийѳлѳр ортасѳда меслѳхѳт қѳп кѳрѳмѳз (Тулк./; па:ша кѳ:п рѳхметлѳр е:дѳп қошунарѳ ортасѳда кѳмбѳхалѳн сѳйлеп саройга апарѳдѳ (Қрб./.

Чиқиш келишиги формасида келганда, иш-ҳаракатнинг бирор предмет уртасидан ѳки предметлар орасидан йѳналишини билдиради: ту:н ортасидан кейин йигѳттерѳнѳ жора-агайнѳсѳн бѳлѳн қи:знѳкѳ-ге аббарѳдѳ (Мнк./.

Ора жѳналиш келишиги формасида келганда, иш-ҳаракатнинг бирор предмет ѳки предметларнинг орасига йѳналганлигини билдиради: кѳшкѳнѳ бѳсайам кѳттѳлѳрѳн ортасѳга кѳрѳбѳладѳ (Турк./; ѳшѳ арага кѳ:дѳм (Сигн./.

Урин-пайт келишиги формасида келиб, иш-ҳаракатнинг предметлар, одамлар ѳки қандѳйдир муҳит оралиғида содир бѳлгѳнини билдиради: ѳккѳ адам қойин ортасѳда ѳккѳнѳ йатқан ѳкѳн (Турк./ йуѳуғ арада бѳр адам тиймѳдѳ-ғу (Сигн./.

Бош кѳмакчиси жѳналиш келишиги қўшимчиси билѳн турланиб келганѳ: а/ иш-ҳаракатнинг бирор предметнинг бошланиши, тѳлѳси, чѳққисига йѳналишини билдиради: узѳнгѳнѳнѳ (-нарѳон/ бѳ:шѳга ѳий-бийдѳн чѳқадѳ (Икон/; қи:з ѳчақ башѳга бѳрѳб отурадѳ (Мнк./; ул йигитке едѳптѳ, пѳлѳн ҳавузѳн башѳга бѳрѳп йат, - дептѳ (Қрб./; б/ ажратиб кўрсатиб кѳрак бѳлган предметни билдиради: а:дам башѳга иккидѳн на:н тѳштѳйдѳ (Мнк./.

Уғуз гурупи шеваларида бош кѳмакчиси ўрнида унинг синони-

ми сифатида тепе//тәпә сўзи ҳам ишлатилаверади: Йетәрлүк на:-
нъмыздә йаптуруп алып бугдайль тәпәсгә барамъз (Мнк./; азан-
дын ке:шкөчә йетадугән авқатынь бе:льгә байлап алып йернь тә-
пәсгә барип чъшәдъ (Қрб./).

Модал сўзлар

Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларида модал сўзлар адабий тилдагидек, ранг-баранг кўринишларга эга эмас. Лекин баъзи модал сўзлар адабий тилдагидан фонетик фарқ билан, баъзи сўзлар эса нормада ишлатилмаслиги билан фарқланади.

1. Таъда ифодаланган фикрнинг реаллигини, аниқлигини ифодаловчи модал сўзлар: әлбәттә, ҳаққатда, чънънда, растәнем каби: чънънда муңъ сөзъ расқу (Турк./; ҳаққатънда бъз йа-нъштъққу (Сирн./; ҳәй растәнем мән кетъшм керөгъидъ-йу (Тулк./)

2. Гумон, тахмин маъноларини ифодаловчи модал сўзлар: чамамда, чамам, бъләмән, охшайдъ, чъқар каби. Чамамда бул қай-нана-кельп чъқшамайдъйав (Турк./; кельшъптъ бъләмән давушъ чъқп қалдъ-йу (Тулк./; әйидә боса бар чъқар (Сирн./; келәдъ-гәннәрәм чаманъ (Мнк./; пъчәннъ орбъ богәнгә охшайдъ, кельш-йәттъ-йу (Тулк./).

Шунингдек, шевада сўзловчининг фикрига турли муносабатни билдирувчи аҳр, әввал, сон//сун, өзъ, йамаса, нъхлас, шуйтбъ, шуйттъгә, бомаса: йамаса мән ешердә тура тураман (Сузқ.); нъхлас, ьндәмәй қайтбъ кәләбе:дък (Иқон) каби.

Оклама

Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларида окламалар ўзларининг аниқланган лексик ҳамда грамматик маъноларига кўра адабий тилдагидан кескин фарқ қилмаса-да, шевага хос фонетик ўзгаришлар адабий тилда ишлатилмайдиган айрим окламаларнинг шевада ишлатилиши чегараланганлиги ва акси каби хусусиятлари билан фарқланади.

1. - да окламаси кучейтирув ва таъкидни ифодалаб, -да, -дә, -та, -тә кўринишларига эга: сөзъмъз мейшернь сөзъ-дә; ҳәйдер әпәндъ йәтп қалдъмъ диймән-дә (Турк./). Учинчи шахс феъл формасига - да окламаси қўшилганда феълдаги урғу окламасига кучиши билан (-дъ-дә барадъ-дә > барадда > барәттә) типидә [и] туширилиб талаффуз этилади.

Шевада ад.орф. - ку икламеси ишлатилмайди. Шу маънони англиш учун деярли барча шеваларда - гу, -гой, -ку, Тулки-бош қишлоқ шевасида -йу икламеси ишлатилади. Шуниси характерлики, мазкур икламалар сингармонизм қонунига бефарқ бўлиб, юмшоқ ўзакли сузларга ҳам жарангли ва унли товушлар билан битган ўзак-негизларга: -гу, -гой, жарангсиз ундошлардан сунг - ку формасида бирикаверади: мънәвәр кәптә-гу; таш еккәдә-гу; сәйлебатқан өзәнъ авзә-гу; ойлап чәқарған сөзәгой; өз беләсә-гой; оған ишәнч йоқку; чүштә ышмәдәнъс-ку.

Икламалар ҳатто оддий хабар ёки дарак маъноларини ифодаловчи тешларда ҳам ишлатилаверади: тә:рәз чықп кеттә-гу; йәман қарувланып парған экән-гу; тәшкәндән кәптә-гу; хәйт хәкметән пәрәзнәгъ мәнән сьргә кәлдә-йу каби.

оқ /ёқ/ Туркистон группа қорлуқ-қипчоқ ёки Чимкент группа ўғуз шеваларида ақ формасида, қорлуқ тип шеваларда - яқ шаклида ишлатилади. Айниқса бу фарқ донали сонларга қўшилиб тәъкид-чегералаш маъноларини англетганда кўзга яққол ташланади. Ўғуз группа шеваларда шу фонетик шароитда - та аффикси туширилиб, бевосита сонларга қўшилаверади. Қиёсланг: тәртақ уи сарекән - тәртәйоқ уи сар экән; өзъмъз бешәқ ағайнйидьк - өзъмъз бештәйәқ ағайнйидьк каби.

Ҳам шевада ҳәм - /х/әм // /х/ам шаклида бирикади: авғә чәхсавам сьргә асәурәр экән /Турк./; қуйәв сәләмғә сәргәнда қизәм сәрадә /Сигн./. Ҳатто, хаттоки каби икламалар шева учун характерли эмас.

Сүроқ ва таажуб икламалари

Сүроқ икламалари шевада -чә, -ми: // -ми, -е, -йе, -не// - на каби кўринишларга эга. Булардан - на сүроқ икламеси ўғуз группа шеваларига мансуб бўлиб, Мәнкент, Сайрам тип шеваларда ҳам деярли ишлатилмайди.

- ми икламеси. Мәнкент, Қорамурт тип шеваларда ми: қорлуқ тип шеваларга нисбатан чўзиқ талаффуз этилади: буларнә сөзәдә айрма са:рми: - буларнә сөзәдә әйрмә сәрмә; ўғуз шевасида унинг синоними сифатида - не икламеси ишлатилади: Мән йавәш ат минәмә:нә, асав ат минәмә:нә, қандәй ат минәмә,- дептә /Қзқ./;

- чи ккламаси шевада хам суроқ, буйрук, истак, дук, пў-
писа маъноларини англатади: булушкөдън онте-онте асаныс-чъ;
нел ийгърме еккънъ чакър-чъ; Туркистон группа шеваларида - чи
ккламаси II шахс курсаткичидан кейин кушилиб, қисташ, илтимос
маъноларини англатганда туширилиб талаффуз этилади. - чи кк-
ламасининг вазифасини сөн > сө//се: шахс курсаткичи бажаради:
Ойнамей уйге барсе: тувръ йурсе ✓ тогръ йурсенчъ; ойнамей уй-
ге барсенчъ.

-а/я/ ккламаси адабий тилдагидек суроқ, ҳис-ҳаяжон, таъ-
хубланш маъноларини билдиради: ил: деген бала баббаратыр өзъ-
е; Менкөтте алма көп-е сақырлап сатадъ; менәм бараман-е айъ.

Гумон ккламаси адабий тилдагидек - дур, - дур қуриништа
эга: көгендур, а:шаңдур каби. Булардан ташқари - ав аффикси
хамда - чъқар сузи ёрдамида хам гумон маъноси англантилади:
меҳөмет қаръ бър йаш къчъхърав; улларам баръп қалдъйав; нам-
мъ чайханада бар чъқар; көсе қөчсенчъқар каби.

Шева учун характерли хусусиятлардан бири шуки, таъкид
маъносини янада кучайтириш мақсадида қуш кклама хам ишлетилади:
-да-ғы, -ғу-ға: чайнъ өккөдъмдағы чайнп-чайнп чай сө:дъм; мө-
неше:дън барыптълағы етъптъ; савапнъ а:дънъзғу-ға каби.

Булардан бошқа айирув ва чегарелов, аниқлов ккламаси ва
инкор ккламалари айрим фонетик айирмаларни ҳисобга олмаганда
адабий тилдан деярли фарқ қилмайди.

Х У Л О С А

1. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари этно-лингвистик хусусиятларига кўра уч йирик-қорлуқ, ўғуз ва қипчоқ тип шеваларига мансуб бўлиб, шу лаҳжаларга мансуб бўлган барча лингвистик хусусиятларни сақлаган. Лекин бу шеваларнинг шаклланиш тарихи бошқа ўзбек шеваларидан фарқли. Чунки VIII асрдан бошланган миграцион тўлқин мазкур территорияда яшаб турган қабилалар тилида ўз изини қолдирган. Шу боисдан Туркистон группа қорлуқ-қипчоқ ва ўғуз шевалари Чимкент группа қорлуқ ҳамда ўғуз шеваларидан ажралиб туради.

2. Тарихдан маълум бўлганидек, ҳар қандай миграцион тўлқин зарби марказдан бошланган. VIII-IX асрлар мобайнида Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимида қорлуқлар ҳукмронлиги, X-XI асрларда эса ўғузларнинг давлат теъсисига чиқиши, ниҳоят, XI асрдан қипчоқлар ҳукмронлиги албатта шу территорияда яшаб турган қабила ва халқ тилида ҳам ўз изини қолдирмаслиги мумкин эмас. Шунинг учун ҳам Туркистон шаҳар ва атроф Сигноқ, Чурноқ, Қорачиқ каби йирик қишлоқлар шеvasида агар уларнинг VIII-IX асрлар мобайнида қорлуқлар бўлганини назарда тутсак, бир томондан, ўғуз лаҳжасининг, иккинчи томондан, охириги ҳукмрон қабила қипчоқ тилининг таъсири сезилиб туради. да:де, ба:ла, бо:дь, көләбе, адабе типда ўғуз элементлари сақланган бўлса, г > в, г > й, х > қ типда тағ > тав, бағ > бав, сиғир > сиһыр, киғиз > киһиз, хатн > қатн каби қипчоқ тил элементлари ҳам параллел ишлатилади.

3. Чимкент группа қорлуқ тип шеваларнинг шаклланиш тарихи Туркистон группа шевалардан бошқачароқ бўлиб, бундай шевалар аро таъсир бўлмаган. Ҳаттоки, Туркистон вилоятидан кучиб келиб Қорабулоқ шеvasи номи билан юритилувчи ўғуз лаҳжасида ҳам қипчоқ тилининг у даража таъсири йўқ. Лекин берибир марказдан тарқалган тўлқин таъсири бу шеваларда ҳам маълум даражада из қолдирган.

4. Чимкент группа қорлуқ шеваларида чиқаш келишигининг қадимий формаси сақланган. Лекин қаратқич келишиги билан тушум келишиги бир формада ишлатилади. Ҳар икки группа ўғуз шеваларида булардан ташқари қаратқич келишигининг қадимий -нц, -ң

формаси сақланган. Ҳаттоки, қорлуқ тип шева деб қаралган Туркистон шаҳар шевасида ҳам мазкур форма сақланиб қолган. Бу эса унга ўғуз, қипчоқ тилларининг барақали таъсири билан изоҳланади. Шу бождан Чимкент группа қорлуқ тип шеваларда келишиклар сони бешта, Туркистон группа шеваларида адабий тилдагидек олтига. Шуниси характерлики, олимлар таснифида ўғуз группа сирасига киритилувчи Манкент, Қорамурт шеваларида ҳам тушум, қаратқич бир формага келиб қолган. Лекин бошқа фонетик-морфологик ҳамда лексик хусусиятларига кўра унинг ўғуз группа шевасига мансублиги бемалол сезилиб туради.

5. Сингермонизм қонуни шевада бир хил амал қилмайди. Шунинг учун ҳам Туркистон группа ҳамда ўғуз шеваларида мавжуд бўлган қўшимчалардаги вариантлик Чимкент группа қорлуқ шеваларида бир хил эмас. Масалан, Туркистон группа шеваларда кўплик қўшимчасининг -лар, -ләр, -дәр, -дәр, -тәр, -тәр, -нәр, -нәр каби вариантлари бўлгани ҳолда Чимкент группа шеваларда фақат -лар, -ләр, -нәр, -нәр формаси бўлиб, сўнггилари маълум фонетик шaroитдагина ишлатилади. Шунингдек, эгалик қўшимчаларининг Туркистон группа ҳамда ўғуз шеваларида лаблашган вариантлари билан бирга қадимги ёзма ёдгорликлар тилига мансуб -дук варианты ҳам ишлатилади. Чимкент группа шеваларида эгалик қўшимчаларининг лаблашган формаси жуда сийрак учрайдиган ҳодиса.

6. Кишилик олмошлари Туркистон шаҳар ва атрофи қишлоқ шеваларида жўналиш келишиги билан турланганда ҳар уччала шевата хос бўлган форма сақланган. Агар мөңге, сөңге, уңге формасини асос деб қарасак, маңе, саңге, уңа - ўғуз лаҳжасига, маған, саған, уған/унан - қипчоқ лаҳжасига хос формалек параллел ишлатилаверади. Чимкент группа қорлуқ тип шевада мөңге, сөңге, уңге ўғуз группаларида маңа, саңа, уңа формасида ишлатилади. Шунингдек, кўрсатиш олмошлари Туркистон группа ва ўғуз шеваларида қадимий ул, бул, шул формасида сақланган. Чимкент группаларида у, бу, шу. Ҳаттоки ўғуз группа шеваларида ёқут тилида қайд қилинган ула/р/-лар, була/р/-лар формасида ишлатилиши ҳам сақланган.

7. Туркистон группа шеваларига қипчоқ тили орқали қозоқ тилининг таъсири сезиларли. Масалан, сифат даражалари -рақ, -рах

аффиксидан ташқари қўшни қозоқ тилига хос -тав, -дав аффикслари ҳам ишлатилади: байлав йер – бойроқ, кучли, тинг ер маъносиди; текстав жой, чоқырлов йер каби. Чимкент группа шеваларининг ҳар иккала группасида ҳам бу форма ишлатилмайди.

Туркистон группа шеваларида -ли, -лик аффикслари сифат ясовида дифференциация қилинмайди. Ҳар доим от ясалганда ҳам, сифат ясалганда ҳам ўзакнинг қаттиқ-юмшоқлигига қараб -лик, -лық формасида ишлатилади.

8. Жанубий Қозоғистон ўзбек шеваларида ҳозирги замон феъли ясовчи аффикслар ранг-баранг бўлиб, дярли ҳар учала тип лажаларига хос формалари ишлатилади. Йат, йет, йап, ап, ат, атыр, -йатыр, хатыр. Булардан ташқари, Туркистон группа шеваларида қипчоқ тили орқали қозоқ тилига хос бармын, келемын типиде ҳам ишлатилади. Бу сўнги форма Чимкент группа шеваларида қайд қилинмади.

Феълнинг функционал формасининг ишлатилишига кўра, ўрганилаётган шева икки группага бўлинади. Туркистон группа шеваларида ҳаракат номи формаси ҳар қандай фонетик позицияда -ув, -ав, -үв, -өв формасида ишлатилади. Чимкент группа қорлуқ шеваларида шу позицияда -си/и/ш формаси қўлланилади: барув керек, барыш керек, қарав керек, қараш керек каби.

9. Феъл ясовчи аффикслар таркиби ҳам жуда хилма-хил. Уларнинг бошқа ўзбек шевалари билан умумий томонлари ҳам, хусусий томонлари ҳам учрайди. Шевада аффиксация орқали сўз ясалиши характери: мойынла – бўйингга ол, қабылла – қабул қил; йерләкүмиб қуй каби. Шунингдек, қадимги ёзма ёдгорликлар тилларига хос ясовчи аффикслар ҳам сақланиб қолган. Масалан, М:эрсек; йурумсек, өлемсек каби. Айниқса – қай аффиксининг /вариантлари билан/ сифат, от ва равишлар ясай олиш хусусияти шева учун характерли.

10. Демак, Жанубий Қозоғистон ўзбек шевалари ўзида сақлаб қолган шевата хос хусусиятлари билан, бир томондан, умумўзбек шевалари билан умумийликка эга бўлса, иккинчи томондан, шакллениш тарихининг ўзгалиги билан аввало бошқа ўзбек шевалари, иккинчи томондан ўзаро бир-бирларидан фарқланади.

МУНДАРИЖА

артли қисқартмалар	3
/аллифдан.	7
риш	9
.	15
ифат	38
ин	74
мош	78
Бл	94
лоса	163

Касим Муҳамеджанов

МОРФОЛОГИЯ УЗБЕКСКОГО ГОВОРА
ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА

На узбекском языке

Ташкент, "Фан"

Ўзбекистон ССР ФА А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг илмий совети ҳамда Ўзбекистон ССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга тасдиқланган.

Муҳаррир Ф.Тошматова
Рассом А.Т.Шепельков
Корректор Д.Нурова

ИБ № 2575

Босишга рухсат этилди. 24.02.84 г. Р. - 02732
Формати 60x90¹/₁₆ Нусха купайтирувчи аппаратларга мўлжалланган қоғоз. Текис боома. Шартли боома л.10,5 Ҳисоб нашриёт л. 8,5. Тиражи 500 н. Заказ.1050.. Баҳоси 1р.30т.

ЎзССР "Фан" нашриёти, Тошкент 700047, Гоголь кўчаси, 70.
"Ўзгипрозем" институти картфабрикаси, Тошкент, Муқимий кўчаси, 176.

Ўзбекистон ССР "Фан" нашриёти яқинда "Ўзбек адабий талаффузи лугати" номли китобни нашр этади.

Ушбу лугатга ўзбекча адабий талаффузга оид 20.000 сўз ва сўз формаси киритилган.

Китоб кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган.